

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

АПРИЛ — ЈУН
1968.

Уређивачки одбор:

Др Војислав Бакић (главни и одговорни уредник),
Др Смиља Аврамов, Др Велимир Васић, Др Драгаш Ден-
ковић, Др Драгољуб Димитријевић, Др Владимир Јова-
новић, Др Љубица Кандић, Др Драгољуб Кавран (секре-
тар Уређивачког одбора)

Лектор. Душица Гутеша

Технички уредник и коректор Вукосава Манојловић

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XVI

Април — Јун 1968.

Број 2

ДАЉА ИЗГРАДЊА САМОУПРАВНОГ РАДНОГ ПРАВА И РАДНОГ ЗАКОНОДАВСТВА

I

Усавршавање самоуправне нормативне делатности радних организација у области радних односа, односно самоуправног радног „законодавства“ или самоуправног радног права, најтешње је условљено и повезано са проблемом даље изградње и усавршавања радног законодавства федерације (и републике) сагласно уставним овлашћењима и правима федерације у области регулisaња рада и радних односа. У основи, проблем даље изградње овог законодавства, који иначе има велики друштвено-политички значај и од чијег решења зависи умногоме учвршћивање и даље усавршавање самоуправне нормативне делатности радних организација, па тиме и сам даљи развој система друштвеног самоуправљања, своди се на питање: каква треба да буде улога, функција и структура, једном речју, концепција савезног законодавства у области регулisaња радних односа, да би одговарала даљем развоју аутономног, односно самоуправног права радних заједница у радним организацијама у овој области, да би са још више ширине и замаха усмеравала и подстицала овај развој (1).

Но, да би се на ово питање одговорило и могли заузети одређени ставови у погледу основа законодавне политике федерације у области регулisaња радних односа, потребно је најпре претрести, испитати и ана-

(1) Види реферате поднете на симпозијуму о месту и улози нормативне делатности радних организација у правном систему СФРЈ, одржаном у Опатији априла 1967: Др М. Дрењанин, Нормативно регулisaње односа у утврђивању и расподели дохотка с посебним освртом на положај радне јединице; Ј. Тавчар, Нормативна делатност радних организација на подручју радних односа; Др Р. Кисиски, Остваривање права радника на раду — у општим самоуправним актима; Др М. Миљковић, Нормативна делатност радних организација и остваривање права радника на раду и по основу рада; Др А. Балтић, Одредбе о материјалној и дисциплинској одговорности у општим актима радне организације; Др М. Грујић, Одредбе о материјалној одговорности у статутима и другим општим актима општина; Г. Здравковић, Начин регулisaња одговорности радника због повреде радних дужности (сли ови реферати као и дискусије по њима објављени су у посебној књизи: „Место и улога нормативне делатности радних организација у правном систему СФРЈ“, Београд, 1967.

лизирати, односно проучити данашње стање основног савезног законодавства у овој области (у првом реду Основни закон о радним односима), упоређо са обрадом стања нормативне делатности радних организација (статута и других општих аката из области радних односа), па на основу добијеног материјала и дискусије по тим материјалима извући одређене закључке о том стању, односно дати одређене ставове или сугестије у правцу даљег усавршавања радног законодавства, и у вези с тим самоуправне нормативне делатности радних организација. Јасно је, да такав рад на обради овог материјала и ставова о стању данашњег радног законодавства, укључујући и самоуправне правне норме радних организација, захтева врло дугу, исцрпну и документовану анализу конкретних норми из области радног законодавства, да би се истовремено могла дати и оцена о стању тог законодавства и учинили конкретни предлози или дале сугестије за решавање одређених питања, водећи рачуна о стварним потребама и условима даљег развоја самоуправних друштвених односа, као и о захтевима праксе, чије се одговарајуће решење, често или понекад, не може наћи у нормама радног законодавства, или не одговара овим нормама.

Укратко, за то је потребан много дужи и студиознији рад. Због тога ћемо ми у овом чланку покушати да изнесемо неке наше начелне погледе о стању постојећег Основног савезног радног законодавства, улазећи детаљније у анализу извесних његових одредаба, не изостављајући при том ни неке наше рефлексије и сугестије за решење појединих питања и односа у вези са нормативном делатношћу у области радних односа.

1. — Самоуправна нормативна делатност радних заједница радних организација несумњиво да представља једну од најзначајнијих и врло сложених тема у изградњи друштвено-политичког и правног система код нас, с обзиром на место, улогу и допринос самоуправних правних норми радних организација у тој изградњи и у развијању нових самоуправних међусобних односа на основу удруженог рада и права самоуправљања радних људи. Због тога ова тема заслужује посебну пажњу и заузима централно место у нашој законодавној делатности, теорији и пракси које се баве проучавањем и обрађивањем самоуправног унутрашњег законодавства радних организација, односно самоуправних правних норми изражених и формулисаних у општим актима радних организација. Јер, може се прихватити већ истакнута поставка или истина да ће стабилност самоуправног система и правила развој међусобних хуманих унутрашњих односа у радној заједници у знатној мери зависити и од тога како су постављене самоуправне правне норме и како оне решавају унутрашње односе радних људи у оквиру радних заједница, да ли су усмерене ка прогресивном развоју тих односа и система самоуправљања или не.

Питање самоуправне нормативне, „законодавне“ делатности радних организација нарочито се истиче у одређивању услова рада и радних односа чланова радних заједница ових организација, односно у области доношења статута и других општих аката радних организација на овом подручју. То је, по нашем мишљењу, једно од основних подручја нормативне самоуправне делатности радних заједница, заједно са расподелом

личног дохотка. Добро и правилно формулисане самоуправне правне норме у општим актима, може се претпоставити да ће, уз испуњење других услова, доприносити остваривању оних међусобних радних односа између чланова радне заједнице од којих полази Устав СФРЈ у својим начелима и другим одредбама. То ће бити истовремено и основ развоја новог уставног положаја и улоге радног човека у социјалистичком друштву, какво се изграђује код нас.

Свакако да изградња самоуправног радног права радних заједница, радних организација повлачи или намеће и извесне тешкоће и проблеме, извесна питања у вези са начином и обимом обраде, односно регулисања радних односа у општим актима радних организација. Нарочито ове тешкоће могу бити потенциране и ставом законодавца (државног) по одређеним питањима и односима из ове области; његовом интервенцијом или мешањем у унутрашње међусобне односе, које може бити, под одређеним условима развоја, објективно оправдано или не, итд.

У том погледу могла би се учинити извесна краћа запажања и опсервације, када је реч о области радних односа у радним организацијама, држећи се углавном оквира савезног Основног закона о радним односима као најважнијег државног законодавног акта и основног извора позитивног радног права Југославије које ствара држава.

2. — Анализирајући Основни закон о радним односима са гледишта његовог карактера и улоге у правном систему, може се уочити следеће. Најпре, ако се проуче одредбе Првог дела овог Закона, који садржи основна начела о радним односима (чл. 1—17), може се закључити да је законодавац био доследан својој основној замисли и концепцији да овај закон доиста треба да буде само основни и начелан закон који, сагласно уставним поставкама о систему самоуправљања у радним организацијама и новом положају радних људи по основу рада и управљања, тежи да постави што пунију самоуправност радних заједница у њиховој нормативној делатности у области уређивања услова рада и радних односа, међусобних права и дужности радних људи из друштвеног рада. По томе, самоуправно радно право у оквиру радних организација требало би да је што пуније самоуправно право радних заједница, изражено и потврђено у општим актима радних организација, тј. право које би садржавало самосталне, слободне и сопствене, али зато и специфичне правне норме о свим питањима и односима из области радног статуса радника, по потреби санкционисано принудним извршењем.

Међутим, дружчија се слика добија ако се анализирају одредбе Другог дела Основног закона о радним односима. Таква једна анализа могла би да покаже да све те одредбе немају исти значај, карактер и обим, већ се могу диференцирати у неколико група. Ево једног покушаја у том погледу.

а) Правне норме које потпуно и искључиво регулишу поједина питања, односе и ситуације из радног статуса радника, тако да је самоуправна нормативна делатност радних заједница овде искључена. Значи, све је овде детаљно и конкретно решено у самом закону тако да се државна правна норма непосредно и потпуно примењује на конкретне случајеве из области услова рада и радних односа. То је пуно мешање,

односно свеобухватна законодавна интервенција државе у самоуправне међусобне односе радних људи у радној организацији.

б) Правне норме које делимично, односно више или мање потпуно регулишу поједина питања, односе или ситуације (права и дужности) из статуса радних људи, постављајући основе или оквире самоуправног регулисања на тај начин што се обавезују или овлашћују диспозитивно радне заједнице да ближе, тј. детаљно и конкретно, према својим условима и потребама, уреде та питања, односе и ситуације, односно да ближе одреде услове и поступак остваривања појединих права и дужности из тих односа и ситуација.

в) Правне норме које само одређују која питања или односе, односно ситуације из радног статуса радника мора да регулише радна заједница општим актом, а како ће се она конкретно регулисати то се потпуно оставља слободној нормативној делатности радне заједнице.

г) Правне норме које остављају радној заједници потпуно слободно поље нормативне делатности у регулисању појединих питања, односа или ситуација из радног односа радника. У ствари, ове норме само иницирају или указују на одређена питања која би она могла да самостално својим општим актом регулишу, ако то хоће.

Ова кратка скица диференцирања правних норми из Основног закона о радним односима — која може бити и друкчија — дата је једино у циљу да би се могли одредити обим овлашћења и димензије самоуправног уређивања услова рада и радних односа. Управо, она би могла да послужи као један од могућих путоказа или начина за одређивање подручја нормативне самоуправне делатности радних организација.

3. — У немогућности да извршимо конкретно сврставање појединих чланова односно њихових одредаба из Основног закона о радним односима у одговарајуће групе правних норми (јер то и није задатак и циљ овог чланка), довољно ће бити да се учине следеће констатације. Чини се, најпре, да би добар део одредаба из овог Закона припадао првој и другој групи правних норми. То значи, да те одредбе из закона имају императивни, обавезни карактер, непосредно се могу примењивати на конкретне случајеве, и то било искључиво и потпуно или уз допунске самоуправне норме из општих аката донетих на основу овлашћења из Закона, која опет могу бити диригована и обавезујућа или факултативна, односно диспозитивна за радну заједницу у њеној нормативној делатности. Све остале одредбе из закона, а њихов број није велики ни претежни, имале би иницирајући, инструктивни или начелни карактер у правном смислу те речи. Најзад, и оне одредбе Закона за које се обично каже да су начелне или оквирне, то у ствари нису, јер садрже такву норму која доста детаљно регулише одређено питање или однос, тако да је радној заједници врло мало остављена слободна иницијатива и самосталност у регулисању тог питања или односа. Такве норме од начелних поставки добрим делом претварају се у конкретну разраду одређених питања и односа. У тим оквирима, самоуправно право радне заједнице појављује се, што је добро већ примећено, као дириговано, пренето или допунско самоуправно аутономно право, које може бити више или мање због тога

и ограничено или релативно сужено, као резултат процеса децентрализације нормативне делатности у области услова рада и радних односа (¹).

Отуда, изгледа, да би се могло поставити да су само оне правне норме из закона друштвено оправдане које подстичу и усмеравају што пунији развој самоуправног права у општим актима радних организација, које остављају радним заједницама стварну слободу у стварању самоуправних, самосталних норми, тако да то буду стварно сопствене норме радног колектива, норме које произилазе из саме суштине и природе права самоуправљања и самоуправног уређења унутрашњих односа у радној заједници радне организације.

Да би се ови захтеви задовољили, свакако да би садашњу структуру закона требало у извесној мери мењати, односно ускладити са тим захтевима, јер, иако је у датом моменту представљала значајан напредак у законодавној обради радних односа и положаја радних људи, она данас не би могла у потпуности да одговара постигнутом развоју система друштвеног самоуправљања. Наиме, требало би извршити одређене промене у том правцу да савезни закон омогући и усмери што шири развој сопственог самоуправног права радних организација, остављајући радним заједницама много веће подручје за њену самосталну нормативну делатност, уз потребне законске оквире односно заједничка начела.

Да би се то постигло, потребно је изнаћи основна мерила или критерије за разграничење надлежности у области регулisaња система радних односа између федерације (односно републике) и радних организација. Тиме би биле одређене и границе једне и друге надлежности. Држећи се уставних postavки, чини се да би државна интервенција у области радних односа била оправдана само у оној мери (границама) која је непосредно потребна ради обезбеђења основног јединственог друштвено-економског положаја радних људи, односно ради уједначавања основних услова рада и стицања дохотка по начелу расподеле према раду и стварања што повољнијих битних услова за остваривање основних заједничких права и слобода радних људи по линији рада и управљања, као и основне заштите положаја радног човека на раду. Отуда, у закону, по правилу, морају бити дате само јединствене, заједничке, основне норме и начела за правни систем радних односа који се изграђује у радним организацијама, тако да с тим законским основима, односно начелима, самоуправне правне норме (статути и други општи акти) радних организација представљају повезан, усклађен односно усаглашен и нераздвојан целивит правни систем радних односа у Југославији.

Но, треба истаћи да ову границу није увек лако поставити при законодавној обради тако деликатне, сложене и осетљиве материје као што су радни односи у процесу рада, односно производње и расподеле. Али, при свим тешкоћама, мора се и то истаћи да постоји јасна тенденција у досадашњем развоју позитивног правног система радних односа код нас да се иде у правцу што шире децентрализације нормативне делатности, да се граница законодавне интервенције државе сужава и све више, по

(2) Види ближе: Др Јован С. Борљевић, Аутономно право и друштвено самоуправљање, *Правни живот*, бр. 1/67, стр. 19 и сл.; Др Радомир Лукић, Права природа нормативних аката радних организација, *Правни живот*, бр. 1/67, стр. 35 и сл.

правилу, своди на постављање само основних начела и оквира за самосталну и слободну самоуправну нормативну делатност радних организација. Са овог аспекта, и Основни закон о радним односима треба даље усавршавати, сагласно његовој основној концепцији и идеји да буде што начелнији закон, а само у изузетно врло важним, кључним и битним односима и правима из радног статуса радних људи да може бити и детаљнији, потпунији, непосреднији и императивнији.

II.

1. — Сагласно предњим констатацијама (изнетим у тач. 2. и 3), продубљена анализа Основног закона о радним односима морала би да покаже да ли су норме сваке од наведених група на свом месту, правилано постављене и у духу основне интенције законодавца за што пунији развој самоуправне нормативне делатности радне организације, које би произишло из саме суштине и природе права самоуправљања радних људи, односно које норме дају сувише уске оквире за самоуправно и сопствено регулисање радних односа, а које норме, с друге стране, представљају недовољно законско регулисање одређених питања и односа из ове области, што значи да је законом требало та питања и односе још детаљније, ближе или потпуно регулисати.

У тим оквирима требало би да буде одређен и одговор на питање: да ли поједине одредбе из Основног закона о радним односима задовољавају или не, а то ће зависити од тога да ли су оне друштвено-економски нужне и оправдане са гледишта развијања самоуправних међусобних односа и самосталности радних организација, развијања и заштите основних уставних, битних права радних људи по основу рада, који би требало да гарантују нову улогу и положај радног човека, не занемарујући ни област учвршћења и развијања радне дисциплине и одговорности радника на раду, која је један од битних друштвено-економских услова повећања продуктивности на раду и успешног пословања радне заједнице, нарочито у условима остваривања привредне реформе.

Отуда, мислимо да је Основни закон о радним односима у неким питањима и односима ишао сувише у детаље, чиме се ограничавају права радних људи да аутономно уређују своје међусобне односе у удруженом раду, као што су, нпр., извесне одредбе о конкурс, пробном раду, о распоређивању радника на радна места, о распоређивању радног времена, о прековременом раду, о грађанскоправном односу на основу уговора о делу ради извршења одређеног посла и још неке друге одредбе. Међутим, одредбе о престанку рада односно радног односа без престанка радника и уопште о основима престанка рада (чл. 100. и сл.), по нашем мишљењу, треба да и даље остану у Закону са извесним модификацијама, јер на то обавезује чл. 36, ст. 6. Устава СФРЈ са зајамченим правом на рад и сталност запослења (чл. 6. Основног закона о радним односима). Истина, одредбе о престанку рада у радној организацији представљају, с једне стране, ограничење слободне иницијативе и самосталности радне заједнице у овој области, али у нашим условима оне су још нужне и потребне са

гlediшта остваривања и стварног уживања права на рад. Исто тако, требало би и даље да остану одредбе о (дисциплинској) одговорности радника (чл. 88—93), односно о врстама дисциплинских мера, односно о казни, предвиђене у чл. 90. Закона, али би и у овој области требало вршити измене и допуне, нарочито предвидети ближе одредбе о дисциплинском поступку, које скоро и недостаје у Закону. Међутим, процесно-правне одредбе у овој области су још и те како нужне са гlediшта основне заштите радних људи и њиховог положаја и права у дисциплинском поступку против њих. Ту би, по нашем схватању, требало бар предвидети основна и заједничка начела за дисциплински поступак, без обзира да ли је реч о раднику у радној организацији или органу, а радној заједници оставити право да она у оквиру радне организације ближе разради та начела, сагласно својим потребама, захтевима и условима рада. Најзад, требало би предвидети у Закону и могућност посебне одговорности и посебне казне за повреду радне дужности од стране радника који врше одређене послове или функције (као што је већ регулисано за рударске раднике), нпр. за раднике који раде на пословима обезбеђења саобраћаја или сигурности људи и имовине, који раде са запаљивим или експлозивним материјалом итд.

2. — Напред изнета разматрања о Основном закону о радним односима покрећу и већ напред истакнуто питање садашње структуре закона, коју треба свакако у извесној мери мењати и у погледу правно-техничке, законодавне обраде и у погледу саме суштине односно садржине. Другим речима, треба размотрити питање начина прилажења решавању одређених проблема и обима законодавног захвата од стране федерације и републике у решавању радних односа. То је проблем односа савезног и републичког законодавства у овој области, а самим тим и односа државног законодавства према самоуправној нормативној делатности у оквиру радне организације.

У ком правцу, у којим оквирима и којим законима треба извршити разграничење између савезног и републичког законодавства, с једне стране, и овога законодавства према аутономном, самоуправном радном законодавству, с друге стране, то је врло сложено и деликатно питање које тражи посебну обраду и анализу. Међутим, могло би се поставити за размисљање: да ли садашњу концепцију о подели закона на потпуне, основне и опште у условима све развијенијег система самоуправљања и нових односа између друштвено-политичких заједница и радних организација не би требало мењати. Или, уколико је ова подела још нужна, да ли би онда структура и концепција основног савезног закона могла да изгледа другачија него до сада?

Наиме, требало би размислити о могућности да савезни (основни) закон у области радних односа изгледа тако по својој техничкој обради и композицији да он поред начелних одредаба (I део) садржи и један део (II) одредаба које би имале карактер потпуног савезног закона, у коме би били јединствено регулисани, али на потпун и искључив начин, битни, основни односи, основна, јединствена и заједничка права и основна заштита радника из радноправног статуса, тако да би се овај део закона

имао непосредно да примењује у пракси. Трећи део закона могао би да садржи одредбе које би начелно и на један општи начин регулисале одређена питања и односе из радног статуса радника, односно које би постављале само начела за регулисање у одговарајућем републичком закону и за самостално у општем акту радне организације. То би, у ствари, биле одредбе које би по свом карактеру представљале општи закон. На тај начин, републикама би се дали шири и прецизнији оквири у регулисању системских и основних питања од интереса за радне односе у републици, а радним организацијама много пунија слобода и самосталност за нормативну делатност у овој области. Мислимо да би то било у складу са Уставом утврђеним правима и дужностима федерације и републике и системом друштвеног самоуправљања и положајем радних људи у том систему.

Најзад, слажемо се са већ израженим схватањем да мале радне организације треба ослободити законске обавезе да сва питања у области радних односа уређују својим општим актима. Не само да се тиме ствара непотребан нормативизам, него би таква обавеза доводила (и доводи) до немогућности примене одредаба из општег акта, јер оне не би одговарале потребама и могућностима радне организације, с обзиром на број чланова радне заједнице и механизам унутрашњих односа у њој. Због тога би овде требало тражити законодавно решење које би најбоље одговарало таквим радним организацијама и положају радних људи у њој. Пuteви могу бити различити: може се у закону предвидети посебан део у коме би биле садржане одредбе о радним односима у малим радним заједницама радних организација, у којима би се давала слобода радној организацији да, у складу са законом, самостално регулише одређена питања радних односа, прилагођавајући решења својим специфичним односима и потребама, с тим да, док се не донесе општи акт радне организације који би садржавао таква решења, има да важе одговарајуће одредбе из закона, тј. закон би се примењивао непосредно, супсидијарно односно допунски док се не регулише друкчије у општем акту радне организације. И друга решења би се могла усвојити. Но, ма које решење било дато за нормативну делатност мањих радних заједница, једно је сигурно да основна права и заштита радних људи морају бити сачувани и за раднике у овим организацијама.

3. — На крају, треба приметити да свакако има и других питања, поред оних која су већ напред истакнута, која би, по нашем мишљењу, требало законски регулисати, било оквирно или потпуно (као нпр., питање судске заштите радника у случају изрицања дисциплинских мера, у остваривању њиховог права на запослење — рад у случају када се пријем на рад врши оглашавањем слободних радних места (тј. без конкурса и др.), као што у Основном закону о радним односима има и таквих одредаба које нису прецизне ни јасне, у којима има недоречености, непотпуности, па и неадекватних решења, што све ствара одређену празнину у Закону, правну несигурност и доводи до честих спорова у пракси (нпр. одредбе чл. 77, ст. 1, 93, 97, 98, 100, 103, 131, 138. и још неке друге).

РЕЗЮМЕ

Дальнейшее построение самоуправляемого трудового права и трудового законодательства

Проблема дальнейшего построения и усовершенствования самоуправляемого трудового права трудовых организаций ставит на повестку дня вопрос какими должны быть роль и функция союзного законодательства (и законодательств республик) в области трудовых отношений. Проблема эта имеет большое общественно-экономическое и политическое значение, так как от ее разрешения во многом будет зависеть и дальнейшее усовершенствование автономного, самоуправляемого права трудовых содружеств и дальнейшее развитие самоуправляемых общественных отношений, а тем самым и системы общественного самоуправления в целом.

По этим причинам обработка данной актуальной проблемы занимает центральное место в нашей законодательной политике, теории и практике, на которые возлагается первоочередная задача изучить положение основного законодательства, включая и самоуправляемые нормы в данной области, и на основании обработанных материалов изложить свою точку зрения по данному вопросу и выступить с соответствующими решениями или предложениями.

В связи с этим произведенный анализ Закона о трудовых отношениях, а также главнейших основ для нормативной деятельности трудовых организаций, может показать, что значительная часть данного закона составлена и юридически сформулирована таким образом, что самоуправляемое трудовое право трудовых организаций выглядит перенесенным или добавочным автономным правом, являющимся в силу этих причин и ограниченным и узким, что разумеется не способствует дальнейшему развитию самоуправляемых общественных отношений. По этой причине Закон о трудовых отношениях следовало бы изменить и согласовать с достигнутой степенью развития общественного самоуправления и его дальнейшими путями. Но это влечет за собой перемену самой структуры и изложения данного закона.

SUMMARY

Further Development of the Self-management Labour Law and Labour Legislation

The problem of further development and perfecting of the self-management labour law of working organizations, brings up the question of what should be the role and function of the federal (and republican) legislature in the province of labour relations. The problem itself is of great socio-economic and political significance, because further perfecting of the autonomous self-management law of working organizations and further development of self-management social relationships, and consequently the system of social self-management on the whole, depend in many respects of the solution of this problem.

On account of this elaboration of this current problem takes the central place in our present legislative policy, theory and practice, whose primary task is to study the condition of the basic labour legislation, including self-management norms in this field, and then to deduce definite inferences from the situation and to propose corresponding solutions or suggestions.

Conformably with this, an analysis of the Law of Labour Relations, as the most important basis for the rule making activities of working organizations, might reveal that a good deal of this Law is so conceived and legally formulated that the self-management labour law of working organizations seems to be guided, transmitted on complementary autonomous law, and as a

consequence it is limited and restricted, and this is by no means favourable to the further development of social relations in the system of self-management. On these grounds the Law of Labour relations should be amended and conformed with the attained degree of development of the social self-management and its further movement. But this would exact both changing of the structure and composition of the Law itself.

RESUMÉ

La formation ultérieure du droit de travail d'autogestion et de la législation de travail

La problème de la formation ultérieure et du perfectionnement du droit de travail d'autogestion des organisations de travail, soulève aussi la question de savoir quel sera le rôle et la fonction de la législation fédérale (et des républiques fédérées) dans le domaine des relations de travail. Ce problème a une grande importance socio-économique et politique, car de la résolution de ce problème dépendra dans une large mesure le perfectionnement du droit autonome, d'autogestion, des communautés de travail et le développement ultérieur des rapports sociaux d'autogestion, et de ce fait le système de l'autogestion sociale dans l'ensemble.

C'est pourquoi l'élaboration de ce problème actuel occupe la place centrale dans notre politique législative contemporaine, dans la théorie et dans la pratique, dont le premier devoir consiste à étudier l'état de la législation de travail correspondant, en y englobant les normes d'autogestion dans ce domaine, et sur la base du matériel obtenu de dégager les attitudes déterminées concernant cet état et de proposer les solutions ou les suggestions correspondantes.

Conformément à ce qui précède, l'analyse effectuée de la Loi sur les relations de travail, qui est la base la plus importante de l'activité normative des organisations de travail, peut prouver qu'une bonne partie de cette loi est ainsi posée et juridiquement exprimée de sorte que le droit de travail d'autogestion des organisations de travail apparaît en tant que droit d'autogestion dirigé, transféré ou complémentaire qui est de ce fait limité et rétréci ce qui ne favorise sûrement pas le développement ultérieur des rapports sociaux d'autogestion. Pour toutes ces raisons il faudrait modifier la Loi relations de travail et la coordonner au degré de développement réalisé de l'autogestion sociale et son mouvement ultérieur. Cependant, cela entraîne la modification de la structure même et de la composition de cette loi.

О ДРУШТВЕНИМ ПРОБЛЕМИМА ЧОВЕКА У САВРЕМЕНОЈ ВИСОКОМЕХАНИЗОВАНОЈ И АУТОМАТИЗОВАНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Савремени научно-технички преображај народне привреде праћен је значајним друштвеним променама како у животу друштва као целине тако и човека појединца.

У социјализму су научно-технички напредак и развој производње потчињени потпуно одређеном циљу — складном развоју друштва и личности, потпуном задовољавању људских потреба, расцвету способности и талената. Тиме су одређени основни друштвени проблеми човека изазвани савременим условима сложене механизоване и аутоматизоване производње. У овом чланку намеравамо да говоримо о неким од тих проблема, никако не претендујући на њихово коначно решење.

I

Комунистичка партија Совјетског Савеза, уопштавајући искуство своје прошле и садашње делатности, а такође и одређујући перспективе будућности, проглашава начело: „Све у име човека, све за добро човека!“ Та најплеменитија девиза ставља пред совјетску науку задатак да проучи проблем свестраног и складног развоја човека, услове његовог живота, стваралаштва и усавршавања. Уједно она позива на уједињавање различитих, понекад једне од других далеких области научног истраживања у јединствен сплет науке о човеку.

Природа човека као органског бића органски је повезана с његовом друштвеном суштином. У савременим условима напредак материјалне производње омогућује друштву да човека снабде све савршенијим и све разноликијим техничким средствима рада, међу којима и кибернетичким аутоматима, који у значајној мери повећавају ефективност његовог умног рада. Не јачају само природне снаге људског организма, него јача и моћ његовог логичког мишљења. Као последица тога, човек у све већој мери постаје господар природе, утиче на њу и мења је, а у процесу тог мењања преображава и своју сопствену природу. Тај широко познат марксистички став открива једну од основних законитости друштвене детерминисаности развоја урођене природе човека и проузрокује неопходност да се она изучава средствима различитих наука. Управо неопходност познавања човека у јединству његових разноврсних појавних облика особито јасно открива непостојање било каквог рационалног смисла у супротстављању

природних и друштвених наука. Више од тога, развој савремене совјетске и светске науке са свом очигледношћу сведочи да само комплексно изучавање и решавање научних проблема доноси изузетно драгоцене теоријске и практичне резултате. Сјајни успеси, постигнути „на границама” појединих друштвених наука, морају надахнути и представнике разних грана друштвених наука на стваралачко удруживање, на спајање својих напора у разради актуелних проблема друштвеног напретка, узајамног деловања личности и друштва, улоге човека у савременој висококомеханизованој и аутоматизованој производњи. На жалост, међу разним друштвеним наукама нису до данас успостављени потребни додири, нема неопходне концентрације снага у изучавању друштвених појава. Објективном процесу диференцијације наука очигледно не одговарају наши напори у правцу њихове интеграције, без чега се не може замислити напредак друштвеног сазнања у савременим условима бурног развоја друштвене стварности. Међутим, данас се мора говорити не само о синтетизовању научних знања у области друштвених наука него и о комплексном истраживању друштвених појава средствима хуманитарних, природних, антрополошких и техничких наука. То се утолико више односи на такав многострани, сложени и, рекли бисмо, фини предмет сазнања какав је човек.

Једна од особености савременог научног развоја јесте претварање проблема човека из предмета специјалних антрополошких наука у општи проблем савремене науке. Тако, човек као субјект рада мора да се проучава у јединству разних својих видова. Физиологија радних процеса претпоставља истраживање не само механизма радне способности и чинилаца смањења и обнове функционалне радне способности него и везу тих појава с типолошким особеностима нервне делатности, у општим стањем људског организма итд. На резултатима физиологије, биофизике и биохемије радних процеса непосредно се заснива хигијена рада, с којом је, са своје стране, тесно везана профилактика и терапија професионалних болести, а такође и друге области друштвене хигијене. Али из хигијенских и других медицинских показатеља проистичу захтеви у погледу норматива радног времена, односа рада и одмора, регулisaња послова, ефективних услова савлађивања умора итд., који се односе на област научне организације производње и заштите рада, на област конкретне економике и разне гране права. С друге стране, човек као субјект рада је друштвени произвођач материјалних и културних вредности, од чијих мотива радне делатности, ступња образовања и делатности умногом зависи производност рада. А то је већ широка област истраживања социологије и економике, педагогије и психологије, науке о управљању и правне науке.

Проучавање проблема човека од стране посебних наука данас је достигло такав ступањ када је потпуно исправно поставити питање њиховог повезивања у јединствени комплекс ⁽¹⁾. Управо према захтевима комунистичке изградње и према стварној могућности рационалне организације научних истраживања проблема науке о човеку, при Лењинград-

(1) Б. Г. Анањев: Комплексное изучение человека как очередная задача современной науки, Вестник Ленинградского Университета, 1962, No 23.

ском државном универзитету је недавно отворен Институт комплексних друштвених истраживања. Задатак таквог института, речено веома саже-то, јесте проучавање узајамног утицаја човека и друштва, а затим такође — човека, друштва и природе средствима и методима разних наука ⁽²⁾.

II

Савремена комплексна механизација и аутоматизација производње и утолико више њен даљи развитак истичу и други важан друштвени проблем човека, а наиме: превладавање потчињавања човека друштвеној подели рада, посебно одвајању умног и физичког рада. Задатак је да се свесно и плански узму у обзир друштвене последице савременог техничког напретка, да се до највеће мере ускладе техничко-економски успеси с решењем проблема складног развоја личности. Тај проблем је нов. Досада ми нисмо ни изблиза довољно дубоко и систематски проучавали друштвене потребе радних људи, нисмо на плански начин одређивали ступањ задовољавања материјалних и духовних захтева трудбеника, њихових естетских укуса и интереса у друштвеном општењу, физичког развоја, свакодневно потребних услуга итд. Док се у општедржавним плановима развоја народне привреде предвиђа решење одређених крупних друштвених проблема, дотле се планирање у индустријским предузећима, колхозима и совхозима по правилу ограничава на техничко-економске показатеље. Међутим, једва треба доказивати да се општедржавни програми друштвеног развоја најуспешније могу остварити само под условом да се они, слично привредним задацима, продужују до сваког радног колектива и отелотворују у конкретним плановима њиховог друштвеног развоја. Управо зато је перспективно друштвено планирање у индустријским предузећима постало насушна практична потреба, особито важан и напредан облик даљег усавршавања складног развоја друштва и човека у социјализму.

Данас се живот радних колектива никако не своди само на процес производње. Они се претварају у својеврсне центре, најважнију друштвену ћелију друштва, у којима се усредсређују многи проблеми друштвеног развоја и изражава укупност друштвено-економских односа.

Прелаз привредних предузећа на нов систем планирања и економског стимулисања, као и на петодневну радну недељу с два слободна дана, рађа нове друштвене проблеме, чије решење претпоставља јасно организован систем евиденције и контроле, целисходност и складност с планом у искоришћавању фондова производње, друштвено-културног развоја, стамбене изградње, материјалне стимулације итд. Тако фондови производње могу да служе оптималном усклађивању техничког напретка предузећа с преображајима у друштвено-економској структури рада, фондови стимулирања — за васпитавање у комунистичком односу према раду, усавршавање међуљудских односа у колективу, повећање друштвене активности трудбеника итд.

(2) Подробиције в. А. П. Гремяко, В. Я. Ельмеев, А. А. Керимов: Институт социальных исследований, Вопросы философии, 1966, No 8.

Идеја друштвеног планирања практички се остварује у неким индустријским предузећима у Лењинграду. Као резултат стваралачке сарадње колектива предузећа и научних сарадника Института комплексних друштвених истраживања при Лењинградском универзитету постигнути су извесни успеси. Тако је у току истраживања животног стандарда радника „Електроапарата” било, посебице, установљено да средства из фонда предузећа одређена за стамбено-културну изградњу и побољшање друштвено-културних услуга чине у просеку 71% фонда за основни период времена. При том су апсолутни износи фонда стално расли. 1965. године у поређењу с 1961. годином фонд предузећа се повећао за 55% или 64,9 хиљада рубаља. Добијени су такође и подаци о ступњу задовољавања друштвених потреба према стању крајем 1966. године. Ти подаци су показали да, иако се низ потреба колектива потпуно задовољава, ипак данас постаје очевидна неопходност значајног побољшања медицинских и културних услуга за трудбенике, физкултурног и спортског рада. На основу проучавања одговарајуће документације било је, даље, утврђено да се у предузећу одржава давно изграђена пракса евиденције састава и кретања кадрова, која не води рачуна о савременим методама и техници управљачког рада и не одговара нараслим захтевима који јој се постављају у вези с преласком предузећа на нове услове привређивања и економског стимулисања.

Сви ти и други подаци су не само полазна грађа за састављање перспективног плана друштвеног развоја за предузећа него су они омогућили и да се током рада израде конкретне практичне препоруке (о неопходности механизације и аутоматизације одговарајућих делова производње, о рационалнијем трошењу фонда предузећа, о састављању петогодишњег плана развоја физичке културе и спорта у предузећу, о увођењу новог метода организације и механизације евиденције састава трудбеника предузећа, заснованог на примени перфорираних листица с периферном перфорацијом и др.). Програм тих радова је још далеко од завршетка, али увођење у живот неких препорука већ је довело до позитивних резултата.

Водеће особље колектива „Светлана” недавно је на страницама „Лењинградске правде” (№ 54) приметило да су колектив трудбеника и социолози и психолози дубље проучили питање и открили неоснованост многих закључака који су раније прихватили као сами собом разумљиви, да одсад друштвена истраживања, упоредо с увођењем нове технике, са механизацијом и аутоматизацијом, постају најважнији елемент делатности колектива, да је план друштвеног развоја омогућио да се усредсредни пажња на човека са свим његовим потребама и способностима, с вођењем рачуна о његовом карактеру и интересима, ступњу развоја и условима рада. То је посебно омогућило да се донекле повиси просек образовања радника, да се подробно размотри избор и припрема кадрова за монтажни рад, да се диференцирано приђе награђивању радника зависно од њиховог односа према садржају рада, да се уведе у употребу више од четири хиљаде кв. м. простора за потребе свакодневног живота, да се на 600 места уведе дневна светлост, чиме је замењено око три хиљаде обичних сијалица, да се изгради медицинска превентивна служба при главном по-

гону, да се почне градити зграда за учење, да се организују четири стамбене задруге.

Институт комплексних друштвених истраживања при лењинградском универзитету разрадио је узор структуре плана друштвеног развоја колектива предузећа, који садржи следеће основне ставке: 1. Измена друштвене, квалификационо-професионалне структуре колектива предузећа; 2. Побољшање услова рада, ликвидирање професионалних болести и повреда на раду; 3. Побољшање стамбених и животних услова трудбеника; 4. Задовољавање потреба духовног и физичког развоја чланова колектива; 5. Усавршавање друштвених односа у колективу предузећа ⁽³⁾.

Искуство рада на истраживању друштвеног развоја појединих предузећа омогућује да се предложи прелазак на састављање перспективног друштвеног плана рејона, а затим и града у целини. Више од тога, убудуће ће перспективни планови друштвеног развоја бити, како сматрамо, састављени за свако предузеће, рејон, град, област, целу земљу, а њихово остваривање ће постати исто толико обавезно као што је сад обавезно остварење плана развитка народне привреде СССР.

III

У систем механизоване и аутоматизоване производње човек не улази само као произвођач одређених материјалних вредности него и као друштвена снага, као личност. Ту околност треба имати у виду при разради проблема научне организације рада. Међутим, управо тај вид се, у низу познатих нам система научне организације рада, на жалост, мање од свега узима у обзир.

Ефективност савременог система научне организације рада умногом зависи од тога колико она одговара процесу сједињавања умног и физичког рада, колико користи све, па и друштвене карактеристике човека. А то захтева комплексну примену резултата друштвених, природних, техничких и антрополошких наука. Тако, нпр., на научну организацију рада непосредно се односи истраживање психичке структуре личности, особито индивидуално-типичних и карактеролошких особина човека непосредно везаних с оптималним повезивањем људи у групном раду. А овај последњи проблем тесно је везан с проучавањем друштвено-психолошких видова међусобних односа људи у радним колективима, с физиолошким стањем човека непосредно у производном процесу, с анализом моралних основа радних веза, колективне и индивидуалне одговорности итд.

Комплексни прилаз проблемима научне организације рада омогућава да се најбоље реше практични задаци усавршавања организације рада у предузећима. У том погледу је значајно истраживање питања „Обрада елемената научне организације рада” Института комплексних друштвених истраживања при Лењинградском универзитету и једном од погона лењинградског предузећа „Светлана”. Програм тога истраживања обухвата

(3) Подробно в. В. Я. Ельмеев, В. Р. Полозов: Проблемы социального планирования на промышленном предприятии, Ленинград, 1967.

различите стране научне организације рада, а посебно: а) социјалистички проблеми организације управљања радом у погону везани с разрадом питања рационализације токова информација у систему управљања, тражењем мерила најефективнијег рада водећег особља, упоредног система евиденције и рачуноводства итд.; б) друштвено-психолошки проблеми делатности радне групе везани с проучавањем друштвених, психичких, узрасних и других чинилаца који доприносе побољшању рада радника; в) психолошки и антрополошки проблеми организације радног места, што претпоставља одређивање мерила професионалне способности, одговарајућих психичких особина радника у односу на једну или другу радну операцију, утврђивање оптималних типичних начина извршења ових или оних радова итд.; г) физиолошки проблеми рада, тј. истраживање физиолошких основа организације радног места, рационалног режима рада, дужине времена рада и одмора и др.; д) економски проблеми организације рада којима се одређују најрационалнији облици поделе и промене рада, мере за борбу с негативним чиниоцима флукутације радника, ефективни методи повишења културно-техничког ступња трудбеника итд.; е) правни проблеми организације рада везани с израдом правних основа и мерила регулисања радних односа, правним образложењем ових или оних промена у организацији процеса производње и одређивањем правне одговорности за повреду права трудбеника.

Нужност свестраног проучавања човека условљена је не само захтевима научне организације рада него и многим другим друштвеним последицама интензивне механизације и аутоматизације производње у савременом индустријском друштву. Тако рад у механизованој и аутоматизованој производњи захтева од човека високу општеобразовну и професионално-техничку спрему. У вези с тим појављује се задатак ревизије целог система припреме кадрова с вођењем рачуна о тенденцијама научно-техничког напретка.

Механизација и аутоматизација производње неизбежно повлачи за собом прерасподелу друштвене потребе за овим или оним специјалистима, што захтева не само широку специјализацију при припремању кадрова него и способност радника да се баве неколиким професијама ради обезбеђивања њихове високе покретљивости, мењања рада и прелаза на нове облике рада.

Даље, механизација и аутоматизација производње, природно, доносе слободно време. У вези с тим настаје потреба да се изучава буџет ванрадног и слободног времена, што ће омогућити да се обезбеди свестрани развитак трудбеника, да се одреде конкретне мере за задовољавање њихових духовних потреба. Ови проблеми добијају нарочиту актуелност сада кад организације и предузећа прелазе на петодневну радну недељу. Све то се, на супротној страни, дешава упоредо с ослобађањем дела радника у појединим областима производње, предузећима и гранама индустрије. Тај процес ће јачати с прелазом индустрије на нове методе привредног и материјалног стимулисања у текућем петогодишњем плану. Разумљиво је да ће обезбеђење систематског пораста броја радних места, преквалификација ослобођених радника и њихово довођење на ново радно место бити, по

нашем мишљењу, један од најважнијих друштвених проблема предстојећих година.

Најзад, комплексна механизација и аутоматизација производног процеса, замењујући многе физичке функције човека радом механизма, доводе до тога да се процентуално оптерећење мишићне снаге радника јако смањује. Настаје опасност ненормалног функционисања људског организма и пораста обољења. Друштво се налази пред неопходношћу да надокнади недостатак физичког напора. Тај задатак може и мора бити решен широким развитком физичке културе и спорта. Треба, ипак, на жалост, утврдити да су у савременој науци друштвени проблеми развитка човека у процесу рада и друштвене функције физичке културе и спорта очито недовољно разрабени. Нужно је да одговарајуће научне установе и синдикати појачају пажњу у односу на тај важан и актуелан друштвени проблем.

IV

Универзално развијање способности човека, потпуно задовољавање његових све већих материјалних и духовних захтева постају сада покретачи научно-техничког напретка и упорно захтевају комплексну механизацију и аутоматизацију производње, даље развиће производних снага и усавршавања производних односа.

Извлачећи човека из система непосредног процеса рада, ослобађајући га од функције свесног елемента техничког система, комплексна механизација и аутоматизација производње самим тим стварају повољне услове за свестран развој целокупног богатства стваралачких снага, способности и неограничених могућности људске личности. У тим условима личност добија могућност да обавља делатност која најбоље одговара њеној друштвеној суштини.

У вези с тим изгледа неопходно зауставити се на неким проблемима друштвених последица аутоматизације и, посебице, кибернетизације друштва. Како је познато, сада широка научна јавност, како у нашој земљи тако и у иностранству, активно разматра теоријски и практично важно питање могућности стварања „разумних“ кибернетичких уређаја, који могу заменити било коју умну, па и стваралачку делатност човека. Дискусија је довела до два супротна гледишта: једни сматрају могућним стварање таквих уређаја; други, напротив, то потпуно искључују. Учесници у дискусији, не могући да зближе гледишта, почели су да понављају доказе и закључке које су истакли у почетку у корист мишљења која заступају.

Под таквим условима писац ових редака једва да види смисла да се дотиче овог питања, пошто подршка једном и одбацивање другог гледишта не би, наравно, изменили настало стање. Међутим, наш циљ је други, а наиме: покушати показати погрешност полазних поставки оба гледишта и, поставивши питање на другу раван, помоћи његовом решењу. Решење тога питања, поред свег другог, неопходна је претпоставка да се утврди међусобни утицај човека и машине у савременој високомеханизо-

ваној и аутоматизованој производњи, тј. проблеми који нас у овом случају непосредно занимају.

Пре свега приметимо да не могу издржати критику закључци према којима машине неће никад достићи савршенство човека. Добро је познато да су способности мноштва машина давно превазишле могућности човека (микроскопи, подморнице, ракете итд.). Тврђења да је немогуће стварање кибернетичких машина које могу деловати слично човековој умној делатности такође су се показала погрешним. Познато је да кибернетичке машине имају обим памћења који знатно превазилази памћење човека. Те машине могу да врше сложена израчунавања, разноврсне логичке радње, да примају, мењају и издају обавештења брзином која је недоступна човеку или чак и значајном колективу људи итд. Више од тога, из неспособности кибернетичких уређаја данас да изврше ове или оне „разумне“ функције, логички никако не следује да их неће моћи вршити сутра. Покушаји такве врсте да се утврде границе могућности науке не само да су стално долазили у сукоб с праксом него они противрече поставци о бесконачности сазнања. Најновија достигнућа савремене науке дају све основе да се на њене могућности и перспективе гледа са знатно више оптимизма. У сваком случају, уопште се не морају, приступајући једном или другом истраживању, претходно предвидети и, тим пре, тачно одредити његови резултати. То изгледа да је јасно свима, па ипак се управо у питању могућности кибернетичког „разума“ постављају захтеви да се пре свега утврде тачне границе његових способности.

Да ли то што је речено значи да ће временом бити могуће ставити знак једнакости између умних, стваралачких способности човека и „разума“ кибернетичког уређаја? Или: да ли се може сматрати, како сматрају неки неоправдано ускињени ентузијастички кибернетике, да ће у будућности скоро у свим односима бити могуће заменити човека кибернетичким машинама?

Једини тачан одговор на та питања јесте, по нашем дубоком убеђењу, одлучно и категорично одбијање.

Пре свега, поистовећивање умне, стваралачке способности човека с „разумом“ кибернетичког уређаја засновано је, у крајњој линији, на неспоразуму. Чињеница да и кибернетички систем и људски мозак имају општу особину одражавања уопште не даје основа за закључак о потпуној истоветности њиховог функционисања, пошто се овде налазимо пред квалитативно различитим облицима одражавања. Није допуштено да се иза заједничког не види посебно и појединачно, специфично и својеврсно. Машини је недоступно и никад јој неће бити доступно оно чиме располаже човек — разум и мишљење у најширем, дубоком и правом смислу речи, поглед на свет, осећање, стваралаштво и надахнуће. Не сме се, ако се не жели бити идеалиста—метафизичар, одустајати од детерминисаности свести, воље и понашања човека конкретним условима његовог друштвеног бића, његовом класном и друштвеном припадношћу, не сме се занемарити друштвена природа људског схватања света, морају се схватити друштвени узроци људских делатности, радњи и поступака итд.

Причања о замени људског рада „радом“ кибернетичке машине могу се у најбољем случају сматрати само метафором. У реалној стварности

ниједна машина, ма како била „разумна“, никад није радила, не ради и не може радити. Рад је искључиво својство човека. Човек је био, јесте и биће субјект рада, а машина, па и најсавршенија кибернетичка машина, његово је оруђе. Однос „човек и машина“ је увек био, јесте и остаће убудуће однос „субјект рада и оруђе рада“. Не смеју се, најзад, затварати очи пред очевидном и неоспорном чињеницом да било која машина увек и после свега делује по наређењу човечјег разума, а да се већ и не говори да човек својим радом ствара машинну, а никакo не обрнуто.

Према томе, прво, бесмислено је поистовећивати појаве које су апсолутно различите; друго, машинама су недоступна и никад неће бити доступна права људска својства и, најзад, треће, кибернетички „разум“ је одраз моћи људског разума.

Што се тиче питања могућности замене ових или оних функција људског мозга кибернетичким уређајем, то је пре свега питање целисходности. Ником неће доћи у главу мисао, на пример, да тврди да је целисходно да се савремени тешки транспортни авиони користе за превоз путника унутар једног истог града. По аналогiji с тим једва да постоји или да се било кад јавља основ да се троше огромна средства, рад, енергија и проналазачки дух за стварање сложених кибернетичких система, способних, на пример, да решавају најпростије личне међусобне односе појединих индивида. Нема потребе доказивати да постоји бесконачан број проблема и питања које човек и друштво могу лако и просто решити и које они решавају без техничких помоћних средстава. Покушаји да се и у тим случајевима човеку и друштву натуре услуге кибернетичког „разума“ не могу дати ништа друго до неразумно трошење снаге, средстава и енергије.

Али је не мање очевидно да је широка примена кибернетике и електронских уређаја за рачунање и управљање „у производним процесима индустрије, грађевинарства и транспорта, у научним истраживањима, у планским и пројектно-конструкторским рачунањима, у области евиденције и управљања“ (4) не само целисходна него и неопходна за успешну изградњу комунизма у нашој земљи.

Улога кибернетичких уређаја не састоји се никакo у истискивању човека из области стваралаштва и грађења, него у преузимању од њега једнообразних, заморних и најтежих механичких радова људског мозга и самим тим у максималном ослобођењу радног времена људи за још више облике стваралачке делатности. И уколико се више радних функција буде преносило на машине, утолико ће рационалније, ефективније, свестраније и дубље бити проницање људске мисли у тајне природе и друштвеног бића, утолико ће се више расцветати „људско у човеку“ (Маркс). Кибернетички уређаји су само техничко-помоћна средства да човек упозна свет који га окружава; они ће увек играти потчињену улогу у развоју људског сазнања, у господарењу човека силама природе и друштва. Према томе, „разумна“ кибернетичка машина није такмац човеку него величanstвени извршилац његове воље, поуздани и верни његов помагач, који многоструко појачава преображавајућу моћ разума — градитеља комунизма.

(4) Програм КПСС, Госполитиздат, 1961, стр. 71.

Развитак кибернетичких метода и средстава у механизованој и аутоматизованој производњи поставља низ најважнијих друштвених проблема и пре свега такав непосредно практичан проблем као што је узајамно деловање човека и машине. Уколико савремене информационо-логичке машине могу моделовати неке стране делатности човека, утолико настаје неопходност да се најрационалније расподеле функције између човека и машине у производним процесима: какве је управо функције целисходно предати машини, а какве задржати за човека, с тим да се уз најмање губитке постигну максимални резултати.

Овај проблем је тесно везан с проблемом прилагођавања машина (пре свега средстава представљања, табли с командним уређајима, пултова управљања) људским могућностима. Као што је познато, у савременој производњи човек има посла са по обиму огромним током информација, које се преносе помоћу различитих техничких уређаја. Често су ти токови толико сложени и тако велики да човек није у стању да с њима изиђе на крај; понекад се информација преноси у таквом облику који од човека тражи непотребан напор, повлачи премарање његових анализатора, снижава производност рада итд. У вези с тим настаје потреба да се проуче процеси људског опажања, пажње, памћења и мишљења како би се технички уређај који човеку преноси информације довео у склад са законитостима психичких процеса.

У комплексно-механизованој и аутоматизованој производњи умне функције трудбеника трпе битне измене. Поред тога што извршење низа „умних“ функција човека узима на себе кибернетичка машина, савремени ступањ техничког напретка поставља трудбеника у положај онога који управља радом машине и који конструише њен рад. При том, те функције добијају нов садржај и постају знатно сложеније: пред човеком се јавља задатак једновременог управљања и контроле све већег броја објеката, повећава се брзина реакција људи и повећавају се захтеви у односу на његове чулне делатности; од човека се одваја објекат управљања и контроле, што га спречава да се користи различитим средствима преноса информација. С обзиром на то, задатак узајамног прилагођавања човека и машине мора да се реши друкчије.

Важан круг проблема тиче се промене узајамних односа између људи који учествују у механизованом и аутоматизованом производном процесу. Тако, за обезбеђење високе ефикасности рада важно је да се правилно распореде људи и да се организује њихов скупни, колективни рад. Неопходно је такође обезбедити савремени и поуздани пренос одговарајућих информација од једне групе колектива другој. У вези с тим настаје питање разрађивања ефективних средстава размене информација, као и њиховог прикупљања и чувања у таквом облику који сваком трудбенику омогућује да брзо добије неопходне и тачне податке.

Све што је речено са своје стране условљава неопходност рационализације режима рада и одмора човека. Да би се обезбедио висок ступањ радне способности човека, потребна је таква организација рада која би се заснивала на знањима о законитости како физичке тако и лично-умне радне способности.

Означени круг проблема у целини представља предмет новог научног правца — инжењерске психологије, која се последњих година широко распространила и добила признање у нашој науци ⁽⁵⁾.

*

Мисли наведене у овом чланку са свом очевидношћу показују да се најважнији људски проблеми који се јављају у нашем друштву у вези с порастом (све бржим темпом) ступња механизације и аутоматизације производње могу успешно решити само комплексно, уједињавањем напора представника разних наука, стваралачким савезом научника и практикара.

Ми, разуме се, нисмо ни изблиза исцрпили све, па чак ни већину друштвених проблема човека у савременој висококомеханизованој и аутоматизованој производњи. Али се наш циљ састојао у нечем другом: покушати привући пажњу научне јавности и радника из праксе на актуелност претресања, разрађивања и решавања поменутих, као и других проблема из ове области који су од суштинског значаја за успешну изградњу комунизма у нашој земљи и у другим земљама социјалистичког света.

(Превео Р. А.)

А. А. Керимов

проректор Лењинградског универзитета

РЕЗЮМЕ

Об общественных проблемах человека в современном высококомеханизированном и автоматизированном производстве

В статье изложен ряд общественных проблем человека в современном высококомеханизированном и автоматизированном производстве. Особое внимание уделено проблемам, от которых зависит гармоничное развитие общества и личности. К числу проблем, успешное решение которых требует применение достижений разных научных дисциплин, автор относит проблему все более широкого подчинения человека общественному разделению труда, в частности отделение умственного и физического труда; осуществление такой организации труда, при которой человек не будет рассматриваться только как производитель материальных благ, но и как общественная сила — личность; повышение профессионально-технического уровня рабочих; проблему использования свободного времени; место и роль „умных” кибернетических машин, а также их отношение к человеку.

... Изучение данных проблем, а также их разрешение должны являться предметом постоянной научной мысли и практических работ. Ввиду того, что общегосударственным планом развития народного хозяйства предусматривается решение известных крупных общественных проблем, необ-

(5) В. Б. Ф. Ломов: Человек и техника. Очерки инженерной психологии. Изд. Ленинградского университета. 1963.

ходимо, чтобы все они были охвачены перспективным общественным планированием на промышленных предприятиях, в особенности в условиях перехода на новую систему планирования и экономического стимулирования. Подчеркивая особую заинтересованность научной общественности в том, к каким последствиям приведет кибернетизация общества, а также наличие противоположных взглядов на возможности „умных“ кибернетических машин, могущих заменять какие-либо области мыслительной и творческой деятельности человека, автор считает, что человек все же остается всегда примарным фактором. В какой степени он прибегнет к услугам своего оружия (кибернетической машины) для замены функций своего человеческого мышления, является прежде всего вопросом целесообразности. Передача машинам рабочих функций позволит человеческой мысли еще более, глубже и всестороннее проникнуть в тайны природы и общественного бытия, что приведет к еще большему расцвету „людского в человеке“.

SUMMARY

Social Problems of Man in the Modern Highly Mechanized and Automated Production

The paper reviews a series of social problems of man in the modern highly mechanized and automated production. A special attention is devoted to those problems of which depends a harmonious development of society and personality. The author states those that can only be solved by applying the results of different scientific disciplines: the problem of surmounting subordination of man to the social division of labour; separation of intellectual from physical work; achievement of such organization of work in which man is not only treated as a producer of material goods but as a social force — a personality; training of workers to practice different professions; problem of using free time; place and role of «reasonable» computers and their relation to man..... Study of those problems and their solution must be a permanent subject of scientific thought and practical action. Since the general state plans of the development of national economy envisage solutions of some major social problems, it is necessary to include all these questions in the prospective social planning in industrial enterprises, particularly in the conditions of the transition to the new system of planning and of economic stimulation. Stressing especially the interest of the science for the consequences of cyberneticization of society, as well as the adverse approaches as to the possibility of creating «reasonable» computers, that could replace any intellectual, and even creative activity of man, the author considers that man is still the primary factor. To what extent he is going to replace (with computers) the function of his brain, is a question of expediency. By transferring working functions to machines a deeper and more comprehensive penetration of man's thought into the secrets of nature and of social being will be made possible, and in this way «human in man» will flourish.

RÉSUMÉ

Les problèmes sociaux de l'homme dans la production hautement mécanisée et automatisée contemporaine

Dans ce travail est exposée une série de problèmes de l'homme dans la production hautement mécanisée et automatisée contemporaine. Une attention particulière a été consacrée aux problèmes desquels dépend le développement harmonieux de la société et de la personnalité. Comme tels, dont le développement efficace exige l'application des réalisations de différentes dis-

ciplines scientifiques, l'auteur cite les problèmes suivants: la prédominance de l'assujettissement de l'homme à la division sociale du travail, en particulier la séparation du travail intellectuel et du travail physique; la réalisation d'une telle organisation du travail dans laquelle l'homme ne sera pas seulement traité comme producteur des biens matériels, mais comme force sociale — personnalité; la formation de l'ouvrier pour l'exercice des professions différentes; le problème de l'emploi des loisirs; la place et le rôle des installations cybernétiques »raisonnables«, ainsi que leur rapport à l'égard de l'homme. ... L'étude de ces problèmes, de même que leur résolution doit être l'objet constant de la pensée scientifique et de l'action politique. Etant donné que par les plans sociaux généraux du développement de l'économie nationale les solutions sont prévues des problèmes sociaux d'une grande importance, il est nécessaire que toutes ces questions, surtout dans les conditions du passage au nouveau système de planification et de stimulation économiques, soient englobées dans la planification sociale perspective dans les entreprises industrielles. En soulignant l'intérêt particulier du monde scientifique pour les conséquences de la cybernétisation, ainsi que les attitudes opposées sur la possibilité de la création des installations cybernétiques »raisonnables«, qui peuvent remplacer n'importe quelle activité intellectuelle et même créatrice de l'homme, l'auteur considère que l'homme reste toujours quand même le facteur primaire. Dans quelle mesure il pourra par son instrument (les installations cybernétiques) remplacer les fonctions de son cerveau est une question d'opportunité. Le transfert des fonctions de travail sur les machines rendra possible la pénétration bien plus profonde et plus générale de la pensée humaine dans les secrets de la nature et de l'être humain et de cette façon s'épanouira encore plus intensément »l'humain dans l'homme«.

ФОРМАЛНА СОЦИОЛОГИЈА ГЕОРГА ЗИМЛА

1. Дело

Георг Зимм (Simmel) је у извесном смислу најзанимљивији, а свакако најдубљи од свих формалних социолога. Он поред тога носи и „заслугу“ за њен назив, иако га није непосредно дао. Он је, наиме, онај који је сматрао да социологија треба да проучава форме (облике) друштвеног живота, па су, на основу тога, други дали оваквој социологији њен назив.

Зимм је по својој основној делатности био филозоф, а не социолог. Као филозоф, он је био кантовац, и трудио се да Кантову теорију сазнања на основу категорије а priori, која се односила на природу, одн. природне науке, прошири и на друге области, а пре свега на друштво, одн. на друштвене науке. Тако је Зимм са тог гледишта обрадио проблеме моралних наука (у делу „Увод у науку о моралу“, „Einleitung in die Moralwissenschaft“, 1892), економије („Филозофија новца“, „Philosophie des Geldes“, 1900), религије („Religion“, 1906), историје („Проблеми филозофије историје“, „Probleme der Geschichtsphilosophie“, 1907) и социологије, поред чисто филозофских питања, обрађених у делима, као што су „Предавања о Канту“ („Vorlesungen über Kant“) 1904, „Schopenhauer und Nietzsche“, 1907, и „Главни проблеми филозофије“ („Hauptprobleme der Philosophie“ 1910).

Његова основна филозофска поставка своди се на Кантову поставку разликовања облика (форме) од садржине (материје) сазнања, иако донекле измењену, како би се могла применити и на друштвене науке. Људски дух ствара форму у коју се уклапа материја сазнања, пружена искуством. За разлику од Канта, Зимм не схвата форме као сасвим готове унапред, пре искуства, и потпуно независне од њега — напротив, оне су плод дугог развоја људске психе и трпе утицај искуства, коме претходе. Зато његове категорије а priori немају строго логички карактер, као Кантове, него претежно психички. Ни садржаји живота ни садржаји сазнања не могу се доживети ни сазнати без ових форми, које може да открије и проучи једино филозофија (1).

Чињеница да је Зимм филозоф веома је важна и за схватање његове социологије — без познавања његових основних филозофских мисли немогуће је потпуно разумети његов став у погледу социологије (2).

(1) О Зиммловој филозофији у целини види нeли наведено дело А. Maineleta „Le relativisme philosophique chez Georg Simmel“.

(2) Уп. М. Steinhof: „Die Form als soziologische Grundkategorie bei Georg Simmel“, „Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie“, IV. S. 256—7.

Зимл је оригиналан и инвентиван дух, који веома суптилно мисли, истовремено дубоко и разумљено, те су његове социолошке анализе врло занимљиве. С друге стране, као филозоф, он је дубље од осталих социолога формалне школе ушао у проблем одређивања предмета социологије везујући га за основне филозофске, особито гносеолошке проблеме.

Зимл се није много бавио социологијом, која, као што смо видели, није била претежно поље његовог интереса. Он је о социологији писао да би употпунио свој филозофски систем, да би у друштвеним појавама потврдио законитост живљења и сазнања коју је открио, тј. да би пронашао оне друштвене облике које извесни садржаји морају добити да би представљали друштвене (а не психичке, историјске, моралне или друге) појаве. Међутим, он се социологијом бавио, тако рећи, целог свог живота, што значи да га је она озбиљно занимала. Но, он је из социологије писао само поједине расправе (иако су понеке толико опширне да представљају скоро целе књиге), а не систематска дела. Најважније такве расправе скупио је у свом делу под називом „Социологија“ („Soziologie“), 1908. године.

Иако се социологијом није претежно бавио, ипак је она у развоју његовог система играла важну улогу, јер је управо и дошао до свог основног филозофског става почињући једном претежно социолошком расправом о друштвеном диференцирању („Ueber soziale Differenzierung“) из 1890. године.

2. Однос социологије и филозофије

Зимлово схватање социологије не може се разумети ако се најпре не изложи његово схватање односа социологије и филозофије. Већ је речено да Зимлов основни социолошки појам, појам друштвеног облика, произилази из његове филозофије. Но, веза социологије и филозофије је по Зимлу многострана.

У основи, по његовом мишљењу социологија има двоструку везу с филозофијом. Најпре, филозофија одређује услове постојања социологије уопште (услове социолошког сазнања друштва), одређивањем њених основних појмова и претпоставки, и та веза лежи у области теорије сазнања. Затим, социологија је повезана с филозофијом и у том смислу што њени резултати не могу дати потпуно сазнање о друштву без помоћи филозофије. Полазећи од укупних резултата социологије, који су делимични, филозофија једина може да их употпуни, схватајући друштво као јединство и одређујући његову вредност и његово место у свету. У овом другом правцу, дакле, социологија је везана с метафизиком и аксиологијом.

Пошто је ова друга веза за нас мање важна, то ћемо најпре укратко изложити њу, па онда прећи на подробније излагање прве везе.

У метафизици социологије решавају се бројна основна питања о друштву. Таква основна питања односе се најпре на апсолутну супстанцију која лежи иза свих појединих друштвених појава које проучава социологија. Своде ли се све оне на једну такву супстанцију и која је

она? Ова питања се затим односе на функцију и вредност друштва за човека. Таква су питања: да ли је друштво циљ или средство појединца, да ли вредност друштва лежи у обезбеђењу сопственог постојања, или у остваривању једног објективног духа, или у моралном уздизању појединца; да ли је друштво нешто што носи своје сопствено значење у смислу метафизике и религије или такво значење има само појединац; да ли друштво човеку одмаже или помаже? итд.

Сва питања гносеологије социологије за Зимла се свode на питање: како је друштво уопште могуће? које је аналогно познатом Кантовом питању: како је могућа природа? На ово питање се, међутим, не може одговорити на исти начин као што је Кант одговорио на своје питање о природи, тј. позивајући се на синтетичку функцију категорија ума.

Друштво није могло настати, слаже се Зимла с Кантом, на тај начин што су се људи уверили да је оно корисно, јер такво уверење може да настане само после дугог историјског искуства. То значи да су његови услови априорни и да их зато може открити само филозофија, а не социологија сама. Па који су ти услови који омогућују јединство друштва у нашем сазнању, а тиме и у стварности? Јединство друштва није исте врсте као јединство природе, јер се ово заснива на делу посматрача, који сједињује различите елементе свог опажања помоћу априорних категорија чистог ума. Јединство друштва је независно од посматрача: оно се остварује непосредно самим друштвеним елементима, субјектима, који су свесни и који сами остварују синтезу, ступајући у узајамно међудејство. За јединство друштва није потребна делатност посматрача. Исто тако, чланови друштва се сједињују друкчије но елементи природе — у питању су свесне везе свесних бића. Зато се и јединство друштва у очима посматрача такође разликује од јединства природе које он опажа, јер је јединство природе чвршће, пошто се она састоји из релативно малог броја елемената који су безлични и подвргнути општим законима, док се друштво састоји из великог броја сложених елемената, личности, које су различите и непоновљиве, те општи закони као они у природи нису могући. Посматрач такође мора признати другим људима егзистенцију која је независна од њега (за разлику од егзистенције предмета природе), апсолутна. Зато је по Зимлу најдубље психолошко и гносеолошко питање како се упркос томе може доћи до тога да друге људе схватамо као објекте наших представа и тиме их донекле стварамо. Ми то претварање посебних индивидуа, које су неке врсте ствари по себи, у објекте наших представа и чланове друштва постижемо помоћу извесних категорија које представљају чисте услове а priori социолошког сазнања. Примера ради Зимла наводи три такве категорије које се не могу именовати једном речју, него се морају описати.

До прве се долази апстраховањем појединачних црта из појединих индивидуа и њиховим уопштавањем у извесне априорне категорије, као што су класа, професија итд. Ово је нужна последица наше немоћи да другог појединца потпуно сазнамо уколико је различит од нас. Тако, уместо да сазнајемо потпуне појединце, ми сазнајемо само њихове категорије — класе, професије итд — у којима се они губе као појединци.

Априорна је претпоставка нашег сазнања другог да он припада овој или оној друштвеној класи, професији итд. услед чега га ми гледамо као кроз вео тог његовог припадништва. Зимл се овим, насупрот Диркему, ставља на страну номинализма, јер је за њега људска стварност еминентно индивидуална, а не наиндивидуална — друштво није посебна супстанција⁽³⁾. Иако сматра да се не могу именовати, Зимл ипак ову категорију именује на крају своје књиге као „типизирање индивидуалитета”.

Друга категорија, „резерва персоналитета”, само је друга страна оне праве: појединац нужно задржава један свој несводљив лични део, који не улази ни у какву општу друштвену категорију и који зато социолога и не може сазнати — то је предмет психологије и историје. Ова два елемента сваког појединца, друштвени и лични, међусобно делују један на други — први је производ друштва, а други одређује реакцију појединца на друштвени утицај, остварујући тиме јединство личности. Лични елемент такође одређује какво ће бити друштво.

Трећа категорија, „вредност индивидуалитета за општост”, сједињује прве две. Она се састоји у друштвеној неједнакости људи, тј. у њиховим различитим улогама и функцијама у друштву. Друштво се тако у потпуности остварује тек ако се лични, вандруштвени део појединца, који изражава друга категорија, савршено уклапа у друштвени живот, који изражава прва категорија; његова улога — у друштвену организацију. Оваква потпуна интеграција појединца у друштвену целину заснива се на свести појединца о нужности да прими улогу која му је додељена, чиме та интеграција постаје његов циљ, а чиме се истовремено узрочне серије друштвених појава претварају у телеолошке. Самим тим се друштвени задаци претварају у лична права, чиме се зајемчује демократско и напредно савремено друштво, са слободном личношћу.

3. Критика историјског материјализма

У својим „Проблемима историје филозофије” Зимл се осврнуо и на једну од основних социолошких теорија, на историјски материјализам, критикујући његове поставке, те ћемо овде изнети ову његову критику.

Зимл се, у тежњи да докаже да наше схватање историје не може у основи бити објективно, осврће и на историјски материјализам, као теорију која претендује да буде управо то: објективан приказ историје. Зимл хоће да покаже како је она, насупрот томе, као и све остале теорије о историји, метафизичка и субјективистичка. По њему, историјски материјализам се своди на једну једину основну тврдњу — наиме, на тврдњу да је цела историја одређена човековом тежњом да избегне глад, односно његовим интересом за продукцију и репродукцију живота. Далеко од тога да буде нешто објективно, ова тежња, односно интерес, чисто је психичка и субјективна појава и зато теорија историјског материјализма није, по Зимлу, ништа друго до „једна психолошка хипотеза”. Додуше, признаје Зимл, тај психички нагон који је полазна тачка теорије исто-

(3) Уп. Mamelet: Исто, стр. 144—5; R. Aron: «La sociologie allemande contemporaine», Paris, 1950. p. 10.

ријског материјализма несумњиво је реалан, па зато и ова теорија изгледа не гола хипотеза него стварна истина. Насупрот реалности нагона на који се позива, историјски материјализам је ипак једна произвољна хипотеза зато што у историјској стварности *бира* један чинилац, у складу са својим психолошким тенденцијама и метафизичким предрасудама, и уздиже га на висину свеобјашњавајућег чиниоца. Насупрот томе, историјска стварност је густ сплет најразноврснијих интереса и нагона и не може се свести на један једини, економски, како хоће историјски материјализам. Истим методом би се могла иста важност придати коме било историјском чиниоцу. Историјски материјализам, каже Зимл, управо доследношћу у примењивању свог принципа, само показује, „на посебно упадљив начин, ону метафизику коју садржи исто тако свака друга теорија историје. Јер нама није дата способност да продремо у узајаман утицај *свих* историјских чинилаца. Пошто би нам једино она омогућила да сазнамо право јединство историје, то свака слика коју можемо да створимо о скупу догађаја може да се изгради само једном једностраном конструкцијом” (4). Уместо да своје објашњење узме као претпоставку истраживања, историјски материјализам га узима као стварно објашњење, које, међутим, не објашњава ништа. Јер, „ако је тачно да развој морала и права, религије и књижевности итд. следи кривуљу економског развоја не утичући на овај последњи у његовој суштини, ја не видим — каже Зимл — како долази до преображаја економског живота” (5). То је, по њему, права партенгенеза, научно неприхватљива.

Зашто историјски материјализам узима управо економске интересе и вредности за одлучујуће? То не долази никако услед њиховог објективног значаја, упозорава Зимл, него искључиво услед одређених тенденција њихових творца. Те су тенденције социјалистичке. Да би се масе покренуле у социјализам, требало је пронаћи један интерес који постоји у сваког човека. И управо је то економски интерес. С друге стране, социјализам тежи уравниловци, а сва се може схватити само као економска. Тако се открива да социјализам није логички нужан закључак историјског материјализма него, напротив, његов психички узрок. Историјски материјализам је измишљен како би се доказало да је социјализам историјски нужан, чиме се јасно показује његов субјективистички, психологистички и вредносни карактер.

Зимл, међутим, признаје велику заслугу историјског материјализма која се састоји у томе што је открио нове узрочне везе међу догађајима и што је снажно подвукао тесну повезаност свих историјских чинилаца, иако је одлучујући значај неоправдано придао економском чиниоцу, док су у стварности, по Зимлу, сви чиниоци једнаки по свом историјском значају.

Док ћемо општу оцену Зимлове социологије дати на крају излагања о њему, овде ћемо одмах дати оцену његове критике историјског материјализма, с обзиром да је она издвојена од његовог излагања друге социолошке грабе.

(4) Simmel: „Die Probleme der Geschichtsphilosophie”, 1922, S. 215—6.

(5) Исто, стр. 214.

Зимлова критика је очито површна и заснована на нетачном схватању историјског материјализма, чак на насилном његовом извртању. Зимл изрично каже да Маркс не прихвата могућност да се историја објашњава глађу, а и сам каже да ова, пошто је увек иста, не може ништа објаснити у разноврсним историјским догађајима, па ипак остаје упорно при томе да је суштина историјског материјализма у објашњењу историје глађу, односно економским интересом, пошто, каже он, покреће људе да привређују. Зимл, дакле, није разумео или није хтео да разбере да ни историјски материјализам нити ико ко признаје стварност није порицао да глад, односно економски интерес, покреће људе да привређују, али да отуд не произилази да историјски материјализам нужно узима глад као крајњи чинилац објашњења. Напротив, овај изрично каже да развој производних снага и, у вези с тим, односа производње одређује друштвени развитак, што је нешто сасвим друго и што заиста може овај да објасни, јер глад је увек иста, како каже и Зимл, а друштво се мења, зависно од развоја производних снага. Овај развој, пак, очито није одређен увек истом глађу него и нечим другим, тј. претходним ступњем тог истог развоја.

Нејасно је Зимлово тврђење да историјски материјализам не признаје „суштински“ утицај других друштвених чинилаца на привреду, јер није могуће јасно одредити појам „суштине“. Како Зимл развија ову мисао, излази да историјски материјализам не признаје уопште никакав утицај других чинилаца на привреду, што је скроз нетачно. Узевши ово за тачно, Зимл сматра да се привреда мења сама од себе, без страних утицаја, неком врстом партеногенезе, и пита се како је то могуће, односно како се да објаснити да, без спољних утицаја, односи производње дођу у сукоб с производним снагама, с којима су раније били у складу. Њему није јасно да спољних утицаја има, али да главни узрок томе лежи у самој привреди, јер производне снаге, гоњене „глађу“, расту и више не одговарају односима производње, који се не мењају упоредо с њима, бар не увек, будући да их извесни делови друштва (класе) желе задржати у истом стању.

Најзад, напоменимо да Зимл не признаје изричне изјаве оснивача историјског материјализма да они сматрају да је историјски материјализам управо једна претпоставка, коју треба истраживањем проверити, а не апсолутна истина, унапред дата.

Што се тиче Зимловог доказивања да је тежња за социјализмом психички основ историјског материјализма, оно је изведено тако грубо да се само од себе руши. Не види се никаква логички неопходна веза између распрострањености економског интереса у маси и његовог узимања као одлучујућег чиниоца историје, као ни између овог интереса и тежње за ујавнишвом.

С друге стране, Зимл не увиђа да и његова теорија о подједнаком дејству свих историјских чинилаца на историјски развој пати од истих тешкоћа, иако у друкчијем облику, које он открива у односу на историјски материјализам. Занста, ако се све може објаснити једино свим, тј. самим собом, онда је то само привид објашњења, а није никакво ствар-

но објашњење. Оно се своди на просту таутологију, која не каже ништа. Додуше, нема сумње да сви разноврсни чиниоци утичу — а то признаје и историјски материјализам — али није вероватно да у сваком конкретном случају сви они утичу подједнако. Зато треба покушати да се за сваки случај, или за већину случајева, утврди онај чинилац (или чиниоци) који је највише утицао на појаву у питању.

Зимлова критика историјског материјализма показује, међутим, да у овоме постоје одређене тешкоће о којима треба мислити. Иако је у основи промашена, и поводом ње, као и поводом сваке друге критике, треба размислити о њеном домаћају.

Не треба испустити из вида да је Зимл у извесној мери прихватио резултате историјског материјализма у конкретним истраживањима, а нарочито у својој „Филозофији новца“. Он је тамо формулисао и један свој став према њему, који је теоријског карактера и који истиче тесну узајамну испреплетеност између разних чинилаца друштвеног живота у смислу у коме смо говорили, те ћемо га навести јер сажето изражава Зимлову основну мисао о томе. Он, наиме, каже: „У методолошком погледу се ова основна намера може овако изразити: историјском материјализму (који би требало точније назвати историјским сензуализмом) подзидати један спрат тако да уношење привредног живота међу узроке духовне културе сачува своју вредност за њено објашњавање, али да се управо ови економски облици признају као резултат дубљих процеса оцењивања вредности и тежњи, и психичких и чак метафизичких претпоставки. За праксу сазнавања то се мора развити у бесконачну обостраност; на свако објашњење једне идеалне творевине неком економском творевини мора се надовезати захтев да се ова последња са своје стране објасни идеалнијим дубљим узроцима, док за ове опет треба наћи општи економски основ, и тако даље до бескраја“⁽⁶⁾.

4. Појам социологије

Зимлово схватање социологије карактерише се пре свега његовим схватањем њеног предмета, услед чега се он и сматра једним од најзначајнијих представника формалне социологије. Може се без икакве сумње рећи да је сама суштина формалне социологије као посебне врсте социологије најјасније изнета управо у Зимловом делу, док су се други формални социолози или бавили њоме у пракси, не покушавајући да нарочито прецизно одреде њен специфичан предмет, или су тај предмет одређивали на начин који није толико јасно истицао оно што чини специфичност формалне социологије — друштвени облик — као што је чинио Зимл.

Као што је већ напоменуто, његово схватање предмета социологије тесно је везано с његовим општим филозофским схватањем о разликовању облика од садржине. У конкретним друштвеним појавама су нераздвајно повезани и облик и садржина. Према томе, социологија нема неки свој предмет у смислу једне конкретне друштвене појаве — њен

(6) Simmel: Philosophie des Geldes, 1900. S. X.

предмет се одређује посебном тачком посматрања једног јединственог предмета који је иначе предмет и других наука, а не само социологије.

Зимл прилази одређивању предмета социологије најпре тиме што одбацује могућност социологије као независне науке, уколико се сматра да се социологија има бавити свим и свачим, као нека врста енциклопедије свих појава које нису природне него духовне. Такву тенденцију Зимл иначе запажа у савременој му науци, која тежи да све духовне чињенице објасни друштвеним условима, па чак да и појединца у целини сведе на друштво. Тако схваћена социологија није ништа друго до „регулативан принцип за све духовне науке“, а не самостална наука. Тако схваћена „социологија је, у свом односу према постојећим наукама, један нов метод, једно помоћно средство истраживања да би се појаве свих тих области довеле на нов пут. Тиме се она ни у чему суштинском не разликује од својевремене појаве индукције, која је као ново истраживачко начело била продрла у све могуће науке, тамо се аклиматизовала и у оквиру утврђених задатака припомогла новим решењима“ (7). „Све док се она ослања на то да човек мора да се схвати као друштвено биће и да је друштво носилац свих историјских догађаја, она нема никакав предмет који већ није обрађен у некој другој науци, него представља само један нов пут за све ове науке, један научан метод, који управо због своје применљивости на целину проблема није самостална наука“ (8). Социологија може да нађе свој сопствени предмет само ако „постави једну нову линију кроз чињенице које су као такве већ потпуно познате“, само ако „у односу на њих досад управо није био примењен појам који омогућује сазнање оне стране ових чињеница која лежи на тој линији као нечег свима њима заједничког, што чини једно методолошко-научно јединство“ (9). Предмет социологије мора бити друштво, али посматрано као јединствена целина својих битних црта, а не делимично, као у неким друштвеним наукама.

Зимл дефинише друштво помоћу међуделовања појединаца: „оно постоји онде где више појединаца ступа у међуделовање“ (10). Ово међуделовање потиче из нагона или ради остварења неких циљева. Више таквих међуделовања чине једно јединство — друштво. На основу уочавања овог основног састојка друштва, међуделовања, Зимл разликује друштвени облик од друштвене садржине. „Ја означавам сад све оно што је у појединцима... као нагон, интерес, циљ... тако садржано да из тога или на основу тога настаје деловање на друге и трпљење њихових утицаја — то ја означавам као садржај, тј. материју здруживања. По себи и за себе ови садржаји... још нису друштвеног карактера... они образују друштвене појаве тек кад изоловано постојање појединаца једних поред других претворе у одређене облике сарадње и помоћи који спадају у општи појам међуделовања. Здружавање је, дакле, облик који се остварује на безброј различитих начина, у коме се појединци на основу било ког... интереса скупљају у једно јединство и у чијем оквиру ове

(7) Simmel: „Soziologie“, S. 3.

(8) Исто, стр. 4.

(9) Исто, на истом месту.

(10) Исто, стр. 5.

интересе остварују" (11). Друштво се састоји из облика међуделовања. „Одређен број људи не постаје друштвом тиме што у сваком од њих засебно постоји један животни садржај који је материјално одређен или њега индивидуално покреће него тек кад животност тог садржаја добије облик узајамног утицаја, кад постоји једно деловање једног на другог, непосредно или посредством трећег — тек тада је од простог просторног постојања једног човека поред другог или временског следовања једног човека за другим настало друштво" (12). Према томе, и наука о друштву може имати за предмет само те облике здруживања у друштво — све остало што се у друштву догађа или остварује није само друштво него неки садржај који добија друштвени облик и с овим заједно представља стваран предмет који се уобичајено, али социолошки непрецизно назива друштвом.

Из тог стварног предмета социологија мора апстракцијом да одвоји свој предмет — друштвени облик. Да се ови облици могу одвојити од своје садржине — Зимл налази доказ у томе што један исти облик може да има врло различите сврхе, да служи разним интересима, као што и један исти садржај може добити различите облике. И ту долази његово чувено поређење друштвених облика с геометријским — као што разне материје могу имати исти геометријски облик и иста материја разне облике, тако је и с друштвеном материјом и обликом. Власт и потчињеност, такмичење, угледање, подела рада итд., итд. постоје у свим друштвима — у држави, цркви, привредном удружењу итд, као што и привредни, религијски или који други интерес може да има облик једнакости или потчињености итд. Прави предмет социологије је да утврди постојање ових чистих облика, да их систематски среди, да објасни њихову психичку основу и да изложи њихов историјски развој.

Социологија се на тај начин издаваја од осталих друштвених наука које проучавају *садржаје* друштвених облика. Обрнуто, кад би и социологија проучавала садржаје, а не облике друштва, она би постала енциклопедија друштвених наука, пошто би морала проучавати све садржаје, што не води ничему. Социологију од других историјско-друштвених наука, дакле, не одликује њен предмет него њен начин посматрања (предмета), нарочито апстраховање које она врши" (13).

Какав ће бити друштвени облик, то, наравно, одређује друштвени садржај, утврђује исправно Зимл, али подвлачи да то не значи да је друштвени садржај услов постојања друштва. Напротив, друштво може постојати само у овим облицима — управо су ти облици друштво само. „Само непрегледном множином и различитошћу њиховог деловања у сваком тренутку ствара се од апстрактног појма друштва једна привидно самостална историјска стварност" (14). Овде Зимл особито наглашава чињеницу да се друштво састоји од мноштва облика међуделовања људи, а није никаква посебна супстанција — мисао коју ће касније особито развити Визе и учинити је средишњом осом свог схватања социологије.

(11) Исто, стр. 6.

(12) Исто, стр. 7.

(13) Исто, стр. 10.

(14) Исто, стр. 11.

Као наука о облицима друштва, социологија према осталим друштвеним наукама има исти положај као геометрија према физичко-хемијским наукама о материји. Наравно, социологија има посла с много сложенијим облицима од геометрије и зато њени искази о облицима могу да се односе само на релативно врло мали број предмета. Треба подвући значај ове Зимлове констатације, која знатно ограничава поље примене формалне социологије, о чему ће касније бити речи. Он изрично утврђује да „кад се, дакле, каже, на пример, да надређеност и подређеност јесу облик који се налази скоро у сваком људском друштву, да се тим општим сазнањем не постиже много. Треба више ући у поједине врсте надређености и подређености, у особене облике њиховог остваривања, који сад, сразмерно својој већој одређености, наравно губе од општости свог важења” (15). При том Зимл не тврди да је један исти облик увек апсолутно исти иако је примењен на различите садржаје — довољно је да је приближно исти како би се апсолутна истоветност могла претпоставити.

Ипак, социологија је способна да ствара исказе који су на неки начин ванвременски и ванпросторни, јер важе за сва друштва, макар они имали врло мало садржине. „О утакмици, на пример, имамо искуство у различитим областима: у политици као и у привреди, у историји религија као и у уметности можемо набројати безброј случајева утакмице. На основу тих чињеница важно је установити сад шта управо утакмица као чист облик друштвеног људског понашања значи, под којим околностима настаје, како се развија, како се мења сходно различитим својствима својих предмета, под којим ће је истовремено постојећим материјалним и формалним условима једно друштво јачати или слабити, како се разликује утакмица између појединаца од оне између људских скупина — укратко, шта је она као облик односа међу људима, који може примити све могуће садржаје, али који исто тако истоветношћу своје појаве при великој разноврсности садржаја показује да припада једној сопственим законима уређеној и на апстракцији заснованој области” (16).

Зимл је такође довољно самокритичан да би истакао да је разврставање појединих друштвених појава у друштвени облик или садржину понекад произвољно, и наводи пример сиромаштва, које се може сматрати било обликом било садржајем друштва. Сваки историјски догађај се може посматрати с три гледишта: с гледишта појединца — његовог стварног носиоца, с гледишта облика међуделовања појединаца и с гледишта појмовно формулисаних садржаја. Сва се ова гледишта мешају и тешко је у пракси то избећи. Ту се не могу дати до краја рационална правила како поступати у сваком поједином случају — мора се имати интуиције и инстинкта. То Зимл наводи као разлог што је његова књига о социологији само фрагментарна и не даје никакав систематски приказ целе социологије. Он сматра да је то немогуће при савременом му стању развоја социологије.

Зимл истиче да његово схватање социологије открива важност ситних међуљудских узајамних деловања, из којих се у ствари састоје велике

(15) Исто, стр. 12.

(16) Исто, стр. 13.

друштвене творевине, као држава, класе, општине итд., насупрот уобичајеном схватању социологије, које истиче важност управо ових крупних творевина. Он сматра да треба обратити пажњу управо овом микроскопско-молекуларном истраживању, чиме постаје претеча микросоциологије. Он подвлачи да ће овакво микроскопско социолшко истраживање имати за социологију исти значај као увођење микроскопа у биологију. На тај начин Зимл разликује друштвене микроскопске процесе међуделовања од њихових згушњавања у велике творевине — мисао коју је касније опет Визе подробно разрадио.

У вези с овим треба истаћи да Зимл сматра да је здруживање у друштво психичка појава и да се може објаснити психолошким законима, али зато не мора свако истраживање психичких појава бити психолошко — психички садржаји се могу истраживати с гледишта самих садржаја и облика међусобних им веза као појаве које нису психичке природе. Тако је свако међусобно деловање људи психичке природе и може се психолошки објаснити, и тиме се бави психологија, али то исто међуделовање може се схватити и као друштвени облик, независно од свог садржаја, и тада чини предмет социологије. Овим се Зимл одриче истраживања узрочности појединих друштвених појава с гледишта њихове садржине, чиме се појам социологије веома сужава.

Како сам Зимл каже, овако теоријски одређен предмет социологије треба да буде практично проверен и његова тачност доказана посебним истраживањима појединих друштвених појава, односно облика.

5. Истраживање посебних друштвених појава

Далеко највећи део Зимлова социолошког рада састоји се у подробном истраживању појединих друштвених појава, односно облика, који су му се, из ових или оних разлога, учинили важним, особито с гледишта показивања практичног остварења његовог схватања социологије. Зимл је посветио посебне расправе, краће или дуже, целом низу таквих појава.

Овде ћемо у најкраћем облику навести главне резултате тих истраживања, особито с гледишта могућности остварења формалне социологије у пракси. Чини нам се несумњивим да би се та могућност свакако много потпуније проверила да је Зимл створио свој потпуни социолошки систем сходно својим основним теоријским поставкама. Но, он то није учинио, па се морамо задржати на ономе што је учинио. Такав систем је, полазећи од његових основа, створио Визе, као што ћемо касније видети.

1. Количинска одређеност друштвене групе. — Зимл проучава бројност групе као чинилац одређених друштвених облика — од броја чланова једне друштвене групе у многоме зависи облик који ће она добити, као и начин на који се дати облик остварује. Према томе, већа или мања бројност сама по себи није још никакав друштвени облик — она је само чинилац који на један или други начин утиче на друштвени облик. Тако се извесни облици могу остварити само под условом да група достигне одређен број чланова, односно да не пређе одређен број

чланова. Промена броја чланова често мења природу саме скупине, а свакако мења односе чланова скупине.

Разматрајући утицај бројности чланова на скупину, Зимл расправља о маси, схватајући је као бројну скупину, и о разликама између ње и малих скупина; о врстама друштвених правила која важе у скупинама различите бројности (сматра да у малим скупинама влада обичај, а у великим, као држава, право); о начину поделе скупина по бројности саставних делова, при чему се делови узимају као једнаки, иако то нису; о нужности органа у великим скупинама; о слободи и њеној друштвеној условљености итд.

Најзанимљивија су Зимлова разматрања о малим, двочланим и трочланим скупинама и о положају појединаца у њима. Најмања и најпростија друштвена творевина јесте она која се састоји из два саставна дела, иако ти делови не морају бити само појединци него и друге друштвене творевине (две државе, на пример). Двојна скупина је толико везана за чланове да се не може уздићи изнад њих као нешто њима страни, нешто треће. Односи између чланова у њој су врло присни, најприснији, јер су одређени незаменљивим особинама чланова као личности. Сваки члан је свестан свог положаја у скупини и не покушава да од ове очекује немогуће. Исто тако се сопствена одговорност не пребације на скупину, као што се и у име скупине не узима на себе одговорност која се не би узела на себе лично, као појединца, ван скупине, што иначе бива у већој скупини. То значи да се у двочлавној скупини развија јака солидарност, јер су оба члана свесна да од њих и њиховог друга зависи опстанак и функција скупине. Двочлана скупина је основа како за најчвршћу сарадњу и пријатељство тако и за најжешћу борбу у непријатељство. Зато је подела веће скупине на два непријатељска дела увек опаснија него подела на више таквих делова.

Насупрот двочлавној, трочлана скупина значи прелаз ка уздицању скупине изнад чланова. Зимл сматра да она може имати три типична облика, зависно од положаја трећег члана, односно једног од три члана према другој двојници. Тај трећи може да има или положај непристрасног трећег и посредника, који смирује сукобе прве двојнице, или положај трећег који искоришћава супротности друге двојнице да би обезбедио свој интерес (*tertius gaudens*), или, најзад, положај онога који сам изазива или подстиче сукобе друге двојнице како би обезбедио себи повлашћен положај (*divide et impera*).

Са Зимлом се човек може сложити да број представља значајан чинилац облика друштвених скупина. Али истовремено је веома тешко рећи нешто више о општим законитостима појединих облика, јер зависе од конкретних околности и, пре свега, од особина чланова. Тако, нпр., није увек тачно да је двојна скупина солидарна и да не преноси одговорност на другог — сам Зимл утврђује да су и сукоби у двојној скупини најжешћи. Другим речима, све зависи од околности и особина чланова. А то значи да формална социологија заиста може да каже врло мало о чистим облицима друштва, не узимајући у обзир њихову садржину,

2. *Надређеност и подређеност.* — Зимл истиче начелан став да надређеност и подређеност не могу никад бити апсолутне — онде где би једна страна била апсолутно потчињена другој, престао би међу њима да постоји било какав друштвени однос, пошто би потчињена страна у том односу престала бити човек и постала би ствар. Зато је такав крајњи случај врло редак — скоро увек постоји узајамно деловање и утицај, па и најпотчињенији увек донекле утичу на свог господара.

Подређеност се не мора заснивати само на сили него и на ауторитету, чији је основ било личност његовог носиоца било функција у некој скупини, односно организацији, коју овај врши. Али било да почива на сили или ауторитету, превласт се може одржати само ако се води рачуна о потчињенима, и Зимл ванредно лепо црта важност реакције потчињених за судбину превласти.

Носиоци надређености могу бити тројаки: надређеност појединца, надређеност скупине и надређеност објективне снаге (друштвене или идеалне). Зимл потанко расправља о овим трима врстама надређености. Особито суптилна његова расправљања о влади једног човека, а нарочито о деспотизму. Занимљива су и његова запажања о влади већине, за коју Зимл сматра да је појава новијег доба, која служи као средство друштвене интеграције. Он истиче да у средњем веку није било признато начело већине, већ се за одлуке тражила једногласност. У образлагању владе већине Зимл подсећа на Русоа, јер каже да разлог за признање владе већине може бити или њена физичка надмоћност (гласање би тада било замена за физичку борбу) или, у случају ако се претпоставља да целина има своју вољу, њена способност да представља ту скупну вољу верније него мањина.

Зимл овде разматра и класично питање да ли је боља влада једног човека или безлична влада једног начела. Он истиче предности потчињености начелу уместо човеку, с обзиром на већу објективност начела, које изражава интерес скупине. Он овде лепо показује како се начела, која се испрва намећу појединцу од стране скупине као обавеза, поступно „поунутрашњују“ (интериоризирају) и постају део њега самога, те их он врши као своја сопствена, а не као наметнута правила понашања. Исто тако показује да постоји сличан процес и у властодржаца, који се најпре сматрају господарима друштва у свом сопственом интересу, а после се преобраћају у његове органе, који раде у његовом, а не у свом сопственом интересу. Влада начела не захтева особито способне носиоце власти.

Зимл расправља и о слободи, особито политичкој, излажући њен развој од антике, где је значила учествовање у власти, до данас, кад претежно значи слободу од притиска власти. Он не верује да се може створити друштво у коме ће нестати надређености и подређености, јер у сваком иоле сложенијем друштву ових појава мора бити. Оно што се у најбољем случају може постићи јесте да се надређеност ублажи.

Ни Зимлово истраживање надређености и подређености не убеђује нас да је могуће нешто више рећи о овим чистим облицима без обраћања пажње на садржај који они уобичају, мада је можда овде нешто више речено но у претходном одељку.

3. *Спор.* — Ма како изгледало парадоксално, каже Зимл, ипак је борба такође један облик здруживања, јер је међуделовање људи у њој најинтензивније и јер она, на један или други начин, води миру и јединству, ма и уништењем једне од страна у борби. Нема друштва без сукоба и борби, као ни без сарадње и мира. У сваком друштву се ове супротности мешају. Расправљајући о споровима и борби, Зимл се нарочито труди да докаже како је борба облик здруживања, а не просто друштвена појава или облик, што долази од његовог уског схватања социологије, одн. друштвених појава, као што ћемо касније видети — он схвата социологију као науку о друштву (као јединству), а не као науку о друштвеним појавама.

Његово врло опширно и занимљиво расправљање о овим питањима у највећој мери се односи на истраживање психичких узрока који доводе до сукоба и борби у друштву. Он при том полази од основне мисли да је људима исто тако урођена мржња као и љубав, што значи да ће борбе увек бити.

Социолошки је занимљивије његово расправљање о облицима решавања спорова, односно правилима борбе, који се уздижу изнад страна учесника и имају објективно друштвени карактер. Као нарочити вид борбе Зимл узима утакмицу, која се разликује од борбе по томе што учесници не теже да један другог униште него да дођу до истог предмета-вредности. Зато је могуће да утакмица служи остварењу заједничког интереса свих такмичара. Зимл сматра да утакмица обезбеђује друштвене интересе субјективним побудама за такмичење учесника. Зато је сматра за друштвено позитивну појаву и врло опширно говори о њој.

Он такође опширно расправља о важности борбе за чврстину групе која се бори и износи познате њене добре стране — истиче да се често група почиње распадати ако нема противника с којим би се борила. У вези с тим има занимљивих опажања и о социологији рата.

Значајна су и његова истраживања о начинима завршетка борбе, односно склапања мира, а особито о поравнању (компромису). Он лепо запажа да се у поравнању једна страна одриче жељеног предмета у замену за други, који добија, што захтева способност апстрактног мишљења ради разликовања вредности предмета од самог предмета, па стога сматра да се поравнање појављује тек у културно довољно развијених људи.

Чини нам се да цело Зимлово излагање о споровима пати од претераног психологизма. Тешко је сложити се с њим кад сматра да је основни узрок борбе међу људима урођена им борбеност или мржња, као и с низом других ставова, иако је знатан део њих прихватљив и чак ингеннозан. Он није уопште улазио у друштвене узроке великих и стварних друштвених борби које покрећу знатне друштвене групе и настају услед објективних узрока — сукоба интереса — а не субјективних урођених тежњи. Што се тиче формалне социологије, изгледа да је Зимл нарочито овде покушао да утврди низ узрочних закона који регулишу разне облике спорова, утакмица и борби. Тиме се формална социологија показује способном за извесну врсту оваквих закона, макар им ми придавали само ограничену важност, углавном услед њиховог већ поменутог психологизма.

4. *Тајност и тајна удружења.* — Врло су занимљива Зимлова истраживања о тајности и тајним удружењима, која на неки начин, како он каже, стоје ван званичног друштва. Ово излагање он почиње указивањем на значај који тачно сазнање о другој има за друштвени живот и на тешкоће које онемогућавају да се до таквог тачног сазнања дође, тако да се у ствари односи међу људима заснивају на њиховом нетачном сазнању једних о другима. Од коликог је то значаја не треба, наравно, ни подвлачити, јер је очигледно. Па ипак, има људи и удружења која се не труде да други сазнају што потпунију истину о њима, већ се, напротив, обавијају тајном. Зимл врло лепо показује како се тајност и јавност преплићу у друштвеном животу, како људи у извесне односе уносе више од себе, а у друге мање, задржавајући увек тајним један део себе, који остаје непознат другим људима. Он исто тако тачно уочава да у малим друштвима тешко да има тајни, јер је ту живот свих чланова као на длану откривен свима, док су за тајност погодна велика, издиференцирана друштва, у којима постоји велика и просторна и друштвена раздальина међу људима. Међутим, управо зато што је савремени човек развијенија личност, тешко му је да заснује такве заједнице у које ће ући целом својом личношћу и открити другом све своје тајне, а истовремено постићи с тим другим потпуни склад и слагање. Отуда криза савременог брака, који захтева управо такав потпуни склад и потпуно откривање личности, наспрот патријархалном браку, који је пре био пословна установа но присна заједница.

Социолошки су особито важна Зимлова истраживања тајних удружења. Он јасно уочава њихове основне црте, као што су уклањање од јавности и друштвене целине, тесно повезивање у оквиру удружења, јака дисциплина, строге казне за откривање тајни, важност ритуала, вољна основа, искључивост, губљење личности, као и њихову основну функцију — заштиту од ширег друштва. Овим истраживањем је Зимл умногоме антиципирао резултате савремених проучавања разних удружења и њихове „подкултуре“. Овде Зимл показује много мање психологизма но у неким другим излагањима и заиста се усредсређује на описивање облика, те ово излагање има значаја и као пример примене формалне социологије у пракси.

5. *Укрштање друштвених кругова.* — У овој релативно краткој расправи Зимл обрађује углавном питање укрштања разних друштвених скупова међу собом, односно припадништво појединаца разним скупинама у исто време. Појединац може истовремено припадати разним скупинама на непосредан начин, будући у исто време, рецимо, члан једне породице, једне професије, једне државе итд., а може им припадати и на посредан начин, кад скупина којој он припада сама припада некој другој скупини. Зимл нарочито испитује утицај припадништва појединца разним скупинама на његову слободу и развијање његове личности. Иако је тачно да појединац губи своју слободу и личност припадањем једној скупини, јер трпи њен утицај и везе које га спутавају, ипак је исто тако тачно да он, и обрнуто, проширује своју слободу и развија своју особеност припадањем већем броју скупина, пошто се тиме ослобађа претежног утицаја било које од њих, а истовремено у свакој од њих развија

онај део своје личности који се у тој скупуни, као погодној средини, може најбоље развити. При том долази и до извесног изједначавања људи, јер један у односу на другог може у једној скупуни бити у положају нижег, а у другој — у положају вишег. Припадништво разним скупинама доводи такође и до веће чврстине целог друштва, јер појединци у једној скупуни могу бити у сукобу, али ти исти појединци могу у другој скупуни бити солидарни, што ублажује њихов сукоб у првој скупуни.

Чини нам се да су ова Зимлова истраживања социолошки значајна и занимљива, иако нам исто тако изгледа да немају много везе са формалном социологијом.

6. *Сиромаш.* — Релативно кратка расправа Зимлова о сиромашу занимљива је као пример социолошке анализе појма сиромаштва и односа друштва према њему, али с гледишта формалне социологије није много важна, јер се и он сам, као што смо видели, двоумио да ли сиромаштво заиста спада у друштвене облике или у друштвену „садржину”. Стога се на њој и нећемо много задржавати. Исталин ћемо само његову важну опаску да је сиромаштво релативан појам: социолошки посматрано, сиромаш је само онај чије стање изазива друштвену реакцију помагања, односно милостиње.

7. *Самоодржање друштвених скупуна.* — У овој опширној расправи Зимл разматра врло важно социолошко питање, одржавања и пропадања друштвених скупуна. Он посматра скупину као целину која тежи да се одржи и која има своје сопствене законе развоја, одржања и пропасти и сопствене снаге, различите од закона који владају појединцима и снага које их одржавају. Та се разлика јасно уочава већ и у томе што живот појединца и скупине којој припада нису упоредни: појединац надживљава скупину, као што и скупина надживљава појединца, сем у изузетним случајевима. Како се одржава скупина, односно како остаје иста упркос промени чланова? Иако јој се чланови мењају, скупина остаје релативно иста, јер у сваком тренутку у њој има више старих него нових чланова и они на нове чланове преносе искуство и дух скупине. Скупине у којима се врши власт одржавају своју истоветност само ако се власт апстрахује од властодржаца који је врше — тако она остаје иста, иако се њени носиоци мењају.

Међу чиниоцима који доприносе одржавању скупине Зимл наводи просторну везу, иако јој придаје мање значаја него крвнородничкој вези. Поред скупина с овим везама, постоје и скупине везане чисто духовним везама, без просторних и родбинских веза — свештенство, на пример. У ствари, Зимл под духовном везом претежно подразумева функционалну везу, тј. да се те скупине посвећују одређеној друштвеној функцији. Таква функција онда учвршћује скупину.

Као даље чиниоце одржавања скупина Зимл посебно проучава значај и улогу симбола скупине (заставе, печати, круне, храмови итд.), а нарочити значај придаје осећању части које њени чланови имају услед припадништва скупуни. Част Зимл разликује од морала и права по томе што право постиже спољне циљеве спољним средствима, морал — унутрашње циљеве унутрашњим средствима, а част спољашње циљеве унут-

трашњим средствима, при чему право обухвата најужу област односа, а морал најширу. Док морал има чисто унутрашњу, а право чисто спољашњу санкцију, част има спољашњу санкцију која је повезана с моралним презиром и нема карактер физичке принуде као право. Између части с једне и морала и права с друге стране сукоби су чести.

Зимл сасвим оправдано подвлачи значај органа за одржавање скупине. Док у неразвијеној скупини нема посебних органа који се брину с њеном одржавању, већ се она одржава спонтаном делатношћу својих чланова, дотле иоле развијеније скупине образују посебне органе у ту сврху. Овде Зимл веома суптилно анализира процес који се може назвати отуђењем сопствених снага од стране појединаца ради потпунијег остварења извесних њихових циљева. Наиме, закључује он, у извесним случајевима појединци морају да извесне своје снаге одвоје од себе и сједине их у неку установу, која се јасно разликује од њих па им се чак и супротставља, како би ефикасније остварили циљ који не могу да остваре сопственом спонтаном, слободном делатношћу. И онако исто као што људи својом уобразиљом стварају богове, па онда сами себи издају заповести, узимајући да им их издају богови, како би их боље вршили уз помоћ и претњу богова, тако исто стварају и организације, односно органе, преко којих у ствари делују њихове сопствене снаге, али сједињене, од њих одвојене и зато ефикасније. Органи су ефикаснији, јер се лакше стављају у покрет него цело друштво, лакше доносе одлуке, пошто су малобројнији, стручнији су од обичних чланова друштва за послове које врше и боље виде интересе друштва, пошто су у стању да се уздигну изнад њега, на основу правила да је шира скупина увек на нижем ступњу од уже. Додуше, Зимл уочава и супротну појаву — да органи престану да раде у интересу друштва и окрену се остварењу својих уских, себичних циљева (бюрократизација органа).

Зимл сматра да се друштвене скупине одржавају применом двају потпуно супротних начина: или што потпунијим задржавањем истог стања, конзервативношћу, или, обрнуто, што већом променљивошћу, револуционарношћу. Примена једног или другог начина зависи од конкретних прилика, које он подробно испитује. Он исто тако испитује и који друштвени слојеви нагињу конзервативности, а који променама.

Зимлова расправљања о одржавању друштвених скупина изгледају нам социолошки веома значајна и спадају у његове најуспелије социолошке анализе. Али нам се чини да је доста тешко ставити сва ова разматрања под знак формалне социологије. Заиста, чега има формалног у проблему одржавања скупине? Додуше, извесни чиниоци тог одржавања заједнички су свим скупинама, као и извесни процеси. Али ако се процеси (издавање органа, мењање појединих елемената или њихово одржавање итд.) могу убројити у друштвене облике и тако бити предмет формалне социологије, тешко је сматрати да то може бити случај и с чиниоцима одржавања скупина као што су простор, сродство, част, власт итд., иако, несумњиво, и ту има извесних формалних елемената.

8. *Простор и просторни друштвени пореци.* — Зимл најпре упозорава да простору, као и времену, не треба придавати претерани значај у објашњавању друштвених појава, јер се тиме често прикривају прави

узроци који их објашњавају и чије се дејство погрешно приписује времену и простору, који су, додуше, формални услови сваке појаве, али не и позитивни узроци који их производе. Ипак, простор има значаја као један од услова који понекад игра важну улогу при одређивању какав ће друштвени облик настати.

Простор је значајан за друштво неким својим обележјима, међу које Зимл убраја тзв. искључивост простора, тј. чињеницу да су извесне групе тако везане за један искључиви простор да ван њега не могу постојати (као држава, на пример), док су друге слободне од просторних веза (као црква), његову дељивост на самосталне делове који су јасно разграничени (при чему Зимл посебно говори о значају граница), његову способност да поједине друштвене елементе чврсто веже за себе тако да не могу мењати свој простор, његов јак утицај на узајамно деловање људи зависно од тога да ли су просторно близу или далеко једни од других и, нарочито, омогућавање људима да се крећу по простору.

Зимл особито подробно описује утицај који на друштвене облике врши чињеница да се групе крећу (номадизам) или да се један њихов део креће док други остаје стално на истом месту. Он сматра да номадизам доводи до замене матријархата патријархатом, зато што муж одводи жену из њеног рода, до политичког деспотизма и до лабавости политичке организације, која је последица неразвијене поделе рада. Што се тиче номадизма појединих делова једног друштва, он је културно позитиван јер служи изједначавању културног нивоа људи. Он исто тако делује и у правцу политичког изједначавања.

Зимл исто тако расправља о утицају простора на политичку организацију државе, о значају празних међупростора између различитих друштава итд. Његова излагања о утицају простора на друштвене облике веома су значајна и спадају вероватно у најинтелигентнија испитивања овог предмета. Он је овде заиста свестрано испитао разне врсте тог утицаја и утврдио извесне његове законитости. Међутим, с гледишта формалне социологије, и овде је пре у питању утицај одређених чинилаца (овде — простора) на облик него испитивање самих облика.

9. *Проширење групе и образовање индивидуалности.* — Приступајући овом истраживању односа између проширења друштвене групе и ступња развоја индивидуалности, Зимл истиче да ће, за разлику од претходних истраживања, где је скупљана маса различитих чињеница о разним питањима лабаво повезаних општим предметом истраживања, овде бити речи само о доказивању једне једине хипотезе о односу између проширења групе и ступња развоја индивидуалности у њој. Та хипотеза је да се индивидуалност све више развија уколико се група више шири. У широј групи се врши јача диференцијација личности услед поделе рада, а услед тога се јасније издвајају и индивидуалности и појединац има више слободе. Зимл подробно истражује услове под којима се ова законитост остварује и њене разне варијанте које зависе од ових услова. Тако истиче да је појединац обично члан више групе, ужив и шире, које искоришћава да би обезбедио себи слободу. Ужа група више стеже, али је оригиналнија од шире, док шира даје више слободе, али мање оригиналности. Између више групе, човек је обично најпри-

врженији или најближој и најужој или најдаљој и најширој. Велика скупина омогућује већи развој личности, али исто тако понекад делује и у супротном правцу, тј. у правцу уједначавања личности и њене веће везаности за друштво, особито услед поделе рада, која човека чини потпуно зависним од друштва.

Зимла и овде поново говори о слободи и разликује два схватања о њој — прво, по коме је слобода ослобођење од друштвене стеге (схватање XVIII века) и друго, по коме је она развијање личности (схватање XIX века). По овом другом схватању, слобода се може остварити само ако личност живи у развијеној друштвеној скупини. Овде су особито занимљива његова излагања о утицају новчане привреде на проширење друштвених скупина и развој личности, што је сасвим тачно.

Сва ова Зимлова излагања су социолошки занимљива и важна. Што се тиче њиховог односа према формалној социологији, она се одликују тиме што се овде више расправља о утицају једног друштвеног облика — величине скупина — на развој личности него обрнуто, о утицају једног чиниоца — као што је развој личности — на један друштвени облик, какве су претежно претходне расправе.

Зимла се дотиче личности и њеног односа према друштву такође и у својим „Основним питањима социологије”. Ту он утврђује да се људске особине развијају историјски — старије особине су грубље, новије су финије. Старије особине су и општије од новијих, па се стога људи у већој скупини спуштају на нижи ниво, тј. међу њима долазе до изражаја ове општије, грубље и ниже особине. У ове старије особине долазе пре свега осећања, а у новије — разум. Стога је маса мање разумна од појединца и на њу се пре утиче осећањима но доказима. Њом владају осећања и стога се човек у маси налази као у некој врсти пијанства.

Зимла такође констатује постојање сукоба између појединца и друштва у том смислу што се појединац труди да се развије у целовиту личност, док друштву, услед поделе рада, боље одговара његова специјализација и тиме сиромашење личности. Он налази да се у XVIII веку сматрало да треба истовремено остварити слободу човека од друштва и његову једнакост на тај начин што би, ослобођен, он развијао у себи општечовечанске особине. У XIX веку, напротив, сматрало се да треба остварити слободу без једнакости, као што постоји и супротно схватање о остварењу једнакости без слободе — буржоаски индивидуализам и социјалистички егалитаризам. Зимла сматра да се решење налази у развоју индивидуалности, али онакве каква треба друштву, тј. диференциране, чиме се подела рада чини нужном, а истовремено и могућом. Тиме би XIX век филозофски оправдао поделу рада, као што је XVIII век то чинио у погледу утакмице.

10. Друштвеност. — У „Основним питањима социологије” Зимла на веома занимљив, суптилан и живописан начин расправља о друштвености. У том расправљању можда је достигао врхунац интениозности, прецизности и минуциозности социолошке анализе, који до сада није превазиђен. Основна мисао му је овде у утврђивању могућности неке врсте отуђивања друштвених облика од њихове садржине. Наиме, сваки друштвени облик служи остварењу неких циљева, интереса, тежњи, који су разли-

чити од њега. Међутим, може се десити да извештан друштвени облик престане да служи неком другом циљу до самом себи — тиме он постаје сврха самом себи и чиста и празна форма без садржине. Тако је, на пример, лов најпре служио прибављању хране, а после постао сврха самом себи. Кад се један друштвени облик овако осамостали и „отуђи“ од сврхе, онда у њему настаје низ промена — он се попуњава све самим формалностима, које добијају претежан значај, као, на пример, конвенције, етикета и сл.

11. Религија. — У свом омањем делу о религији, Зимл расправља и о неким социолошким видовима религије, те треба и о томе рећи оно што је основно, иако нема непосредне везе са формалном социологијом.

Зимл схвата религију врло особено, проширујући је и ван области односа према Богу. Он сматра да је у бити религијски однос могућ и према људима и стварима. Суштина религије је по њему друштвена. Друштво је у почетку имало само један јединствени скуп норми које нису биле издиференциране. Прва се из тог скупа издвојила религијска норма, која представља једну врсту поунутрашњавања (интерниоризације) друштвене принуде помоћу посебне способности људске душе да осећа веру и да тежи за јединством. Тако је религија једна од друштвених снага која обезбеђује друштвено јединство, јер се тежиња и потреба за друштвеним јединством, коју осећа сваки члан друштва, одваја од њих и сублимира се у замисли Бога, с којим се доживљава јединство. Стога Зимл сматра да ниједно друштво не може да постоји без религије, која успоставља његово најчвршће јединство.

Како се види, Зимлово схватање религије чисто је социолошко те представља један помало неочекивани социологизам у његовом делу. Изгледа да је он у социологизам отишао даље и од самог Диркема. На такав социологизам се може само ставити примедба да је он вероватно у многоме тачан, али да је, такође, несумњиво претеран, јер се религија не може објаснити искључиво друштвеним чиниоцима.

6. Социологија новца

У свом делу „Филозофија новца“ Зимл се није бавио само филозофијом новца у ужем смислу речи него и оним што се може назвати његовом социологијом. Он, наиме, изрично каже да, између осталог, обрађује и два основна социолошка питања која се постављају у вези с новцем. Прво је питање које су друштвене претпоставке функционисања новца, односно друкчије речено, какав је утицај друштва на новац, а друго је питање какве последице у друштву изазива новац, тј. какав је његов утицај на друштво. Обрађујући посебно подробно ово друго питање социологије новца, Зимл је вероватно извршио своје најзначајније и најдубље конкретно социолошко истраживање. Он је ту дао значајне резултате, који се, с једне стране, додирују и прелићу с Марксовим, а, с друге стране, опет, с новијим резултатима извесних значајних марксиста, какав је особито Лукач (пре свега у вези с тзв. постваривањем друштвених и духовних појава). С обзиром да ово истраживање не спада у Зимлово

формалну социологију у ужем смислу, изложићемо најкраће само његове главне резултате.

Расправљајући о друштвеним условима постојања и функционисања новца, Зимл је особито подробно приказао прелаз који се током развоја новца извршио с новца као супстанцијалне вредности на новац са чисто функционалном вредношћу. Он изврсно показује како се овај процес, с једне стране, мора разумети као последица развоја привреде и размене, али исто тако, с друге стране, као последица и других друштвених узрока, који спадају у психичко-културну област, као што је развој људске свести, прелаз симбола из области сазнања у област праксе и у вези с тим јачање значаја интелигенције у свакодневном решавању животних проблема. Он исто тако врло лепо показује како новац мења своју друштвену функцију и у другом погледу, и од средства за остварење циљева постаје циљ. Отуда се рађа жеља да се новац као такав чува, што доводи до појаве тврдичлука. Он овде магистрално указује на свестрану повезаност разних чинилаца у друштвеном животу и с лакоћом прелази из једне области појава у другу, тако да су његове анализе заиста врло високог реда.

У другом делу свог списка Зимл много подробније расправља о дејству новца у друштву. Он налази да новац на друштво и човека врши огроман утицај, који не мимоилази ниједну, па ни најинтимнију област живота. Ту он као да разрађује познате Марксове мисли из „Економско-филозофских рукописа“ о овом питању. Најопштији његов закључак могао би се свести на то да новац мења цео „стил живота“ друштва, тј. све његове бројне стране и видове, од којих наводимо најважније.

Пре свега, новац повећава слободу личности. Она се ослобађа крутих друштвених веза и ступа све више у слободне уговорне везе — цео прелаз од друштава са неновчаном привредом на капитализам, друштво с новчаном привредом, садржан је у томе. Ова слобода се нарочито изражава у чињеници што се свака обавеза на лично извршење одређене радње може заменити плаћањем извесног износа новца. На тај начин сама личност престаје бити везана за свог партнера и наместо ње ступа ствар — новац. Тако се кмет везује лично за феудалца, а радник је релативно слободан према капиталисти, јер га увек може напустити.

Ово истовремено значи да се друштвени односи обезличавају (деперсонализују), што такође значи да се постварују. Наиме, ти односи нису више везе између одређених, појединачних личности, на које ове утичу као такве, тј. као особене личности. То су сад односи између одређених типских појединаца, који врше одређене типске радње у међусобним односима, на које њихова особена личност не утиче. На тај начин се омогућава да се ступа у односе са сасвим непознатим људима, који су и просторно далеко, и да се према њима нема никаквих моралних или осећајних обзира, који се иначе увек мешају у односе с одређеним личностима као таквим. Зато су прави партнери у новчаним односима управо такве безличне личности, сасвим удаљени појединци, а не они који су блиски (наш народ то каже у пословици: „Братство за братство, а сир за паре“). Очито је колико су ове Зимлове анализе блиске одговарајућим Тенисовим анализама друштва насупрот заједници.

Даља последица коју новац изазива јесте јачање поделе рада. Појединцу је могуће да ступа у односе са све већим бројем других појединаца посредством новца, и да се користи њиховим услугама, односно да им он врши, у замену, друге услуге, али да истовремено с њима не ступа ни у какве личне односе нити да потпадне под њихову власт, тако да служи њима као личностима непосредно. Власт над личностима замењује се влашћу над стварима, односно над новцем. Ово омогућује и особено безлично удруживање у друштвене групе. Уместо да учествује својом целом личношћу у једној групи, појединац сад може просто да уложи новац заједно с другима и да тако обезбеди безлично остварење извесних тачно одређених циљева ради којих се група и ствара. То такође доприноси ослобођењу личности.

Новац мења и цео ментални став личности. Уместо преовлађивања ирационалних елемената, у психи превласт добијају рационални елементи. Новац чини да се све унапред тачно израчунава — све животне вредности, као и само време, израчунавају се у новцу. Рачунање постаје основни елемент назора на свет, који се представља у бројевима. Тако се добија једно атомизовано друштво, састављено од слободних појединаца, који се међу собом везују у групе безличног карактера, с тачно одређеним циљевима, и у којима се све заснива на тачном рационалном прорачуну и новцу — друштво рационализовано, са строгим поделом рада, обезличено, постварено, лишено осећања.

Зимл улази подробно у конкретна питања утицаја новца на преображај појединих друштвених установа — на пример, на претварање крвне освете у новчану казну, на промене у браку и у вредности жене, на проституцију итд. — увек с основном мишљу да покаже обезличавајући и рационализирајући његов утицај који се свуд читује. Особито су значајна његова разматрања о утицају новца на право — његова тврдња да је основно начело права, једнакост, у суштини иста као и у новцу и у интелектуалитету — веома је плодна и у основи тачна, као и запажање да је та једнакост извор саможивости и неједнакости. Такође су веома занимљива и важна његова запажања о супротности између укупне друштвене културе, материјализоване у предметима, која се све више развија, и све уже и сиромашније личне културе, која је све неспособнија да усваја ту развијену друштвену одређену културу. Зимл тиме на свој начин изражава отуђеност културе у савременом друштву. То је последица опште поделе рада, при којој се производ одваја од произвођача, који га ствара само делимично и који га стога не разуме, јер и култура је створена на исти начин. А свему томе знатно доприноси новац.

6. Оцена Зимлове социологије

Из овог веома непотпуног и зато недовољно одређеног приказа Зимлове социологије може се ипак наслутити које су њене главне црте.

Главна црта те социологије, на коју се сведе све остале, састоји се у њеном микросоциолошком посматрању друштвених појава. Уместо да расправља о друштву као целини, о законима који владају његовим на-

станком и развојем, о битним деловима из којих се састоји итд. — једном речју о великим друштвеним творевинама, како их сам Зимл назива, он се задржава искључиво на изучавању оних најситнијих друштвених атома, из којих се састоје све друштвене творевине и цело друштво. Ти атоми се, пак, састоје из међуделовања појединаца. Према томе предмет његове социологије чине управо ти процеси узајамног деловања појединаца, а не друштво, поготову не некакво друштво као посебна супстанција, јер она није ништа друго него привид који у нама узрокују згуснути друштвени процеси.

Овим је Зимл ударио темељ формалне социологије и дао јој два основна њена појма (процес и творевина), на којима, додуше, није много инсистирао, а које је касније систематски разрадио Визе. Зато је Зимл прави оснивач формалне социологије.

У вези с првом стоји и друга главна црта његове социологије — наиме, схватање да су процеси само облици друштва, у неку руку ванвременски, за разлику од друштвених садржаја, који се у њима уобличују. Инсистирањем на форми, Зимл је нарочито нагласио ону црту формалне социологије која јој је донела и име и која је сматрана за њену најкарактеристичнију црту.

Несумњиво је да Зимл има великих заслуга за социологију управо том својом једностраношћу, тим наглашавањем формалних црта друштва. Он је тиме открио једно ново поље веома занимљивих и важних социолошких проучавања, и то га свесно открио и филозофски образложио на најдубљи начин. Док је млади Тенис, додуше, обрађивао социологију у знатној мери такође на формалан начин, као и Зимл, али недовољно свестан особености тог начина, као Журдан кад је говорио прозом, дотле је Зимл свесно бирао посебан предмет своје формалне социологије и снажно га оцртао (17).

Бавећи се тако микросоциологијом, уз коју је ишла у знатној мери и психологија и социјална психологија, а много мање историја, економија или друге друштвене науке, Зимл је извео низ мајсторских микроанализа, које ће остати недостигнута ремек-дела овог начина истраживања. Он је несумњиво имао јако развијено естетско чувство (уосталом, није се узалуд веома много бавио естетским проблемима), па и извештан уметнички дар живописног описивања онога што је ухватило његово врло оштро запажање. Суптилноста и способност такорећи бесконачног рашчлањавања ситних појава у још ситније и ситније просто су очаравајуће у његовом делу.

У овим анализама он се не задржава само на опису друштвених облика него покушава да установи и социолошке законе (или бар хипотезе о њима) међусобног утицаја друштвених облика и других друштвених појава, или недруштвених, људских и природних чинилаца. И ту он показује сву велику инвентивност свог богатог духа, па су многи од тих закона зачуђујуће свежи и оригинални и јасан доказ велике моћи продирања у сложен сплет најразноврснијих појава.

(17) Уп. „An introduction to the history of sociology“, ed. by H. E. Barnes, p. 265—7.

Све ове врлине и заслуге се, међутим, с друге стране посматране, претварају у недостатке. Пре свега, суштина Зимлова духа није способност строге систематизације, што је очигледно ⁽¹³⁾. Његова уметничка црта нужно собом доноси да његове врло допадљиве, оригиналне и инвентивне расправе имају претежно карактер огледа, а не систематски научно изведеног истраживања са строгим доказима основних тврдњи. Многобројне његове хипотезе могу највећим делом да служе само као подстицај за даље истраживање, јер нису довољно развијене чак ни да би биле подобне за непосредно проверавање. За многе друге је одмах очито да се не могу прихватити и да их не треба ни проверавати.

Зимл је говорио о веома великом низу најважнијих социолошких проблема, као и о многим мање важним, на изглед често бизарним (о социолошким видовима наших чула, на пример), и кад би се сва та излагања повезала и систематизовала, могла би се безмало добити цела једна ако не социологија, оно бар микросоциологија. Али он није од тога створио систем, па се и не види на који би се начин такав систем могао створити. И то представља његов велики недостатак у поређењу са систематичарским духовима, какав је, на пример, Визе.

Његово заобилажење макросоциологије толико је очигледно да и не треба нарочито подвлачити тај недостатак његовог дела. Али оно што треба подвући, то је слабост извесних његових основних поставки у области оне социологије коју је једино признавао — формалне или микросоциологије.

Најпре, Зимл је као предмет своје социологије претежно поставио друштво, а не друштвене појаве. Под друштвом је, пак, разумео процес здруживања (*Vergesellschaftung*), а не и процес раздруживања. Зато, иако је истраживао и опширно писао о споровима, сукобима и борбама, јер је сматрао да то спада такође у социологију, није умео да ове процесе непосредно уклопи у свој појам друштва (односно здруживања), него је морао да их везује уз процесе здруживања и тако их сматра елементима друштва, што није увек тачно.

Друго, сам његов појам основног друштвеног атома, међуделовања појединаца, није уопште ни продубљен, ни јасан. Он просто само утврђује да се овим деловањем врши утицај на другог и истовремено трпи његов утицај, али у чему се састоји тај утицај и какве су његове последице, он није покушао да уопшти и разради. Тако је од његовог основног појма остало готово само име, иза кога може свако да замисли шта хоће.

У оба погледа је од њега далеко даље и дубље отишао Визе, одређујући суштину узајамног деловања као међуљудско, као приближавање и удаљавање у друштвеном простору, у што се потпуно адекватно уклапа и процес сукоба и борбе.

Најзад, у погледу своје основне мисли о одвајању друштвеног облика од друштвене садржине, Зимл није потпуно убедљив. Познато је да је ова мисао наишла на многе, и то оправдане критике. Важно је да је и сам Зимл, као што смо видели, био довољно оштровид да запази како

(13) Уп. М. Steinhof: нав. дело, стр. 256; М. Косгин: „Увод у општу социологију“, стр. 99.

његова мисао није сасвим убедљива и да је тешко строго рационалним путем доказати да је нешто друштвени облик, а не садржина. Тиме је он, наравно, показао да води рачуна о истини, али је тиме и признао слабост своје основне мисли. Њена слабост, пак, не мора значити, као што ћемо видети, да она мора у потпуности бити одбачена, али њена примена свакако мора бити ограничена. Зимлово практично примењивање формалне социологије проучавањем појединих друштвених појава није, у највећем броју случајева, као што смо напомињали уз та истраживања, нарочито успешна демонстрација формалне социологије. Свако продубљеније истраживање друштвених облика тежи да пређе у „материјално“, „садржинско“ истраживање. Зато је граница формалног истраживања врло непозвана. То је, уосталом, истицао и сам Зимл, као што смо већ рекли. Свакако остаје чињеница да Зимл није био довољно доследан својој основној методолошкој и теоријској поставци о социологији као науци о чистим друштвеним облицима, него је у својим истраживањима конкретних друштвених појава врло често залазио и у „материјално“, што истичу сви његови критичари ⁽¹⁹⁾.

Типична критика Зимловог одвајања облика и садржине јесте она коју је изнео Диркем ⁽²⁰⁾. Он му пребациује што одваја облик од садржине, јер се то по његовом мишљењу никако не може одвојити, и то из два главна разлога. Први је што је и садржај, а не само облик, тј. оно у чему се тај садржај садржи, садржач (*contenant*), исто толико друштвена појава колико и облик. При том Диркем дефинише друштвену појаву као појаву која се ствара у друштву од стране самог тог друштва, а не неког другог, од друштва различитог чиниоца. Други разлог је што Зимл под друштвеним обликом не разуме само облике друштвених скупина, заједница, што би могло да чини заиста посебан предмет једне дисциплине, иако би она онда била сувише уска. Напротив, он под обликом разуме све могуће облике који могу настати у друштву, као поделу рада, утакмицу, подражавање итд. „Али онда — пита се Диркем — између тих односа и других посебнијих односа, постоји разлика само у ступњу: и како би проста разлика у ступњу могла да оправда једно тако коренито одвајање два реда појава? Ако прве чине предмет социологије, зашто друге треба да буду из њега искључене ако су исте врсте?“ „Који је ступањ општости нужен да би се такве појаве могле разврстати међу социолошке појаве? То не може нико рећи и питање спада у ону врсту питања на која се не може дати одговор“ ⁽²¹⁾.

Што се тиче прве Диркемове примедбе, може се одговорити да је она термиолошке природе. Заиста, Зимл може назвати друштвеном појавом нешто друго него Диркем, па то одредити за предмет социологије, као што може (и то је и било у овом случају) поделити друштвене појаве

(19) Уп. Т. Abel: „Systematic sociology in Germany“, p. 34—5, 40—7; Сорокин: „Социологија“ II, 116—22. Насупрот томе, М. Штајнхоф (нав. дело, стр. 230—31) сматра да је Зимл доследно спроводио своју основну мисао. Но, треба истаћи да и она сама признаје да је он сувише падао у психолошка истраживања уместо чисто социолошко-формалних (Исто, стр. 240, 242, 257).

(20) V. E. Durkheim: „La sociologie et son domaine scientifique“ u A. Cuvillier: „Où va la sociologie française?“, p. 179—86.

(21) Durkheim: нав. дело, стр. 184—5.

на две врсте — опште, које изучава социологија, и посебне, које изучавају друге друштвене науке. Зато нам се чини да Диркем ту нема право — заиста би се социологија поистоветила са свим друштвеним наукама ако би изучавала све друштвене појаве и у свим њиховим видовима. Уосталом, из истог Диркемовог чланка види се да он разликује посебне социологије, које изучавају друштвене чиниоце разних друштвених појава које су предмет посебних друштвених наука, и општу социологију, која изучава оно што је тим појавама заједничко. Зимл је у ствари само издвојио једну општу науку, коју је назвао социологијом, и која изучава оно што је свим друштвеним појавама заједничко (мада не све што је заједничко, него само један део заједничког — заједничке облике), док друге науке о друштвеним појавама не назива социологијом, односно не сматра да постоје посебне социологије, као што сматра Диркем. Према томе, по Диркему изгледа да постоје упоредо посебне друштвене науке и посебне социологије (или бар примена социолошког метода у свакој од посебних друштвених наука), с једне стране, и општа социологија, с друге стране. По Зимлу постоје посебне друштвене науке (што не искључује примену социолошког метода у њима) и социологија. Разлика је, дакле, само у терминологији (јер разлика у обиму предмета Зимлове социологије и Диркемове опште социологије овде није важна, иако постоји).

Што се тиче друге примедбе Диркемове, она је у знатној мери оправдана. Зимл је заиста потпуно произвољно издавао друштвене облике од њихове садржине, тако да је тешко у пракси уочити ту разлику, као што смо и показали при излагању његових гледишта. Зато је он писао о свему и на начин који се не разликује много од социолога који нису формалисти. Али је питање да ли је тиме одречно одговорио и на начелно питање да ли је уопште могуће издвојити облике од садржине. Диркем није пружио довољно разлога за прихватање таквог одречног одговора, и то остаје да се расправи.

С друге стране, треба истаћи да Зимл није јасно одредио ни само значење термина друштвени облик. Он га, наиме, употребљава најмање у два различита значења. Једном, у смислу начина на који људи могу уопште створити друштво, у смислу здруживања, као у основном ставу, који смо навели: „Здруживање је, дакле, облик који се остварује на безброј различитих начина, у коме се појединци на основу било ког... интереса скупљају у једно јединство и у чијем оквиру ове интересе остварују”, или у ставу: „Одређен број људи не постаје друштвом тиме... него тек кад животност тога садржаја добије облик узајамног утицаја, кад постоји деловање једног на другог...” Како се види, овде се обликом друштва назива сам начин ступања људи у друштво. Други пут, пак, Зимл обликом друштва назива различите врсте овог првобитног основног облика, тј. различите врсте здруживања: борба, утакмица, власт итд.

Давањем два значаја истом термину, он одређује у ствари и два предмета своје социологије. Они су, додуше повезани један с другим, али су ипак различити. Невођење рачуна о томе доводи до извесне недовољне јединствености те социологије. Међутим, овај приговор, наравно,

не погађа битно саму основну Зимлову мисао нити онемогућује у начелу да се социологија схвати на начин како је он то учинио.

За ову разлику у значењу термина друштвени облик везана је и друга разлика која се запажа у Зимловој терминологији. Наиме, он друштвени облик схвата једном као нешто што је слично геометријском облику, у који се „облачи” друштвена садржина, а други пут, опет, просто као општи, шири појам, као врсту, који обухвата низ ужих појмова, као подврста, с тим што ови ужи појмови чине садржину⁽²²⁾. Овакво схватање, опет, доводи до питања да ли се може издвојити друштвени облик као нешто суштински различито од друштвене садржине, као што је то већ приметно Диркем. Да би се те две ствари могле суштински разликовати, потребно је да се у одвајању облика од садржине иде даље, схватајући облик као нешто априорно. У супротном, формална социологија није у правом смислу формална и поклапа се са сваком општом, теоријском социологијом. Но, о томе ћемо подробније говорити на крају овог рада.

Што се тиче филозофског расправљања социолошких проблема, чини нам се да Зимл донекле врши насиље над социологијом кад хоће по сваку цену да јој натура кантовске категорије а priori. Основни проблем који он ту види — наиме, проблем како је могуће другог човека [који је по својој суштини субјект (душа — Seele), коме морамо признати постојање независно од нашег] посматрати истовремено као објект и као члана друштва, чини нам се из основа погрешно постављен. Он потиче од кантовске полазне тачке, која је неприхватаљива. Наиме, по Канту, природу као јединствен објект ствара сам осубјект својим априорним категоријама. Зимл зато хоће да ову исту мисао примени и на друштво, чије јединство такође ствара сам субјект опажајући друге људе као објекте. Али пошто су ти други истовремено и сами субјекти као и он, он наилази на непремостиву тешкоћу како да омогући да субјект буде објект. Наравно, проблем отпада с одбацивањем полазне тачке, будући да сам субјект не ствара свој објект, па ни друштво, него га опажа. Зато нема никаквих тешкоћа да и други субјект опажа као објект, јер је сваки човек, споља узето, истовремено и објект. Али чак и у оквирима основне кантовске мисли, у којима се креће Зимл, изгледа да се проблем, бар делимично, може лако решити на исти начин, јер ако је субјект и независан од нас у свом постојању, ипак он има и своју спољашњу страну, као „природну” страну, он је истовремено делимично и материја, односно природа, па бар као такав може бити објект нашег опажања, односно „стварања”.

Други основни проблем који Зимл покреће трудећи се да заснује један социолошки априоризам, проблем априорних облика друштва, размотрићемо на крају ових излагања о формалној социологији уопште.

Без обзира на све критике које му се могу упутити, остаје да је Зимл снажан дух, који је открио једну нову област социолошке мисли и који ће као такав бити забележен у историји социологије.

Др Рад. Д. Лукић

(22) Сорокин; нав. дело, стр. 112—4.

РЕЗЮМЕ

Социология Георга Симмеля

В статье дается сжатое изложение точки зрения Георга Симмеля на социологию, в частности, на формальную социологию. Его труды по социологии, не относящиеся к формальной социологии, даны лишь в кратких чертах. Подобным же образом изложена его критика исторического материализма и главные результаты его философии денег. Подробно же излагаются взаимоотношения между философией и социологией, в его понимании, понятие социологии и главные виды общественных форм, составляющих предмет социологии, понятой как формальная социология.

В критике социологии, какой ее уясняет себе Симмель, подчеркивается, что его понимание общественных форм имеет двоякий смысл, точка зрения же самого Симмеля остается невыясненной. Он понимает форму частично как априорное, а частично как апостериорное явление или понятие. Ему лично более отвечает априорное понимание, но до конца он не остается ему верен, так как обладает весьма развитым даром за восприятие конкретной действительности. Подчеркнуто его значение как эмпирического социолога с тонкой способностью нюансирования явлений и оригинальной наблюдательностью. Указывается, что лучшие его труды не находятся в тесной связи с его теоретической позицией и не доказывают возможность осуществления на практике чисто формальной социологии.

SUMMARY

Georg Simmel's Sociology

The article gives very condensely Georg Simmel's views of sociology, the formal sociology in particular. His papers in sociology, that do not treat the formal sociology, are only briefly commented. Thus, his critique of the historical materialism and the main results of his Philosophy of money are touched only, while on the other hand his idea of the relationship between philosophy and sociology is very extensively elaborated, as well as the concept of sociology and the principal kinds of the social forms that are the subject of sociology taken as the formal sociology.

The critique of Simmel's concept of sociology underlines that his notion of the social form has two senses, but Simmel is hesitating between these two. He partially takes form as *a priori*, and partially as *a posteriori* phenomenon, i.e. a concept. A priori conception suits better his real inspiration, but he could not abide by it to the end, because he had a very accute sense of noticing concrete matter. The article stresses his significance as an empiric sociologist with an unusually refined sense of the shades of phenomena and very original observations. It is shown that his best papers have not much connexion with his theoretical attitude and that they do not prove possibility of materializing in practice a purely formal sociology.

R É S U M É

La Sociologie de Georges Simmel

Dans cet article sont exposées sommairement les vues de Georges Simmel la sociologie, en particulier sur la sociologie formelle. Quant à ses contributions à la sociologie qui ne rentrent pas dans le cadre de la sociologie formelle, elles ne sont que brièvement esquissées. C'est ainsi que sa critique a été présentée du matérialisme historique de même que les résultats principaux de sa Philosophie de la monnaie. Par contre, la question est amplement élaborée du rapport entre la philosophie et la sociologie, tel qu'il le conçoit, la notion de la sociologie et les catégories principales des formes sociales qui constituent l'objet de la sociologie entendue en tant que sociologie formelle.

Dans la critique de la conception de Simmel de la sociologie il a été mis en relief que sa conception de la forme sociale a deux sens, entre lesquels Simmel n'a pas clairement arrêté son choix. Il conçoit la forme en partie comme un phénomène, c'est à dire une notion a priori et en partie comme une notion a posteriori. Sa véritable inspiration correspond mieux à la notion a priori, mais il ne pouvait pas s'en tenir jusqu'au bout à cette notion, car il avait un sens très développé pour l'observation de la réalité concrète. On a souligné l'importance de Simmel en tant que sociologue empirique qui a un sens exceptionnellement fin pour les nuances des phénomènes et pour une optique originale. Il a été démontré que ses meilleurs travaux n'ont pas beaucoup de rapports avec son attitude théorique et qu'ils ne prouvent pas qu'il est possible de réaliser dans la pratique une sociologie purement formelle.

ОМБУДСМАН КАО ЗАШТИТНИК ЗАКОНИТОСТИ И ПРАВА ГРАЂАНА*)

1. Омбудсман је посебан орган Парламента са специфичним овлашћењима за заштиту законитости (1). Овај посебан орган Парламента прво је уведен у Шведској 1809. године па је касније прихваћен у Финској 1919, Данској 1955, Норвешкој 1958. и Новом Зеланду 1962. године. Поред тога, у Шведској од 1915. године постоји и војни Омбудсман (Militieombudsman) који је установљен и у Норвешкој 1952. и Западној Немачкој 1964. године. С обзиром на све већи број управних органа и јавних служби, све се више осећа потреба за налажењем што ефикаснијег система заштите законитости и обезбеђења правних средстава за заштиту права грађана и организација, па се у упоредном праву веома много пажње посвећује проучавању улоге и функције омбудсмана у скандинавским земљама. Сада овај систем прихвата и Велика Британија. Систем заштите законитости путем судске контроле рада управе преко управног спора или посебног управног судства већ давно је увела Француска а прихватила Италија, Немачка, Аустрија и многе друге државе. Ми смо, као што је познато, пре рата

*) Више о улози и правном положају омбудсмана у упоредном праву видети: Donald C. Rowat: *The Ombudsman*, London, G. Allen, 1965, стр. 348. Ова књига садржи низ чланака најавторитативнијих правника који приказују улогу омбудсмана у Шведској, Финској, Данској, Норвешкој, Западној Немачкој и Новом Зеланду. Чланак о улози омбудсмана у Шведској дао је омбудсман Шведске А. Бекселијус (Bexelius). Поред тога, посвећена је пажња и новим тежњама у упоредном праву за увођењем установе омбудсмана и упоређено француско управно судство са функцијом омбудсмана. На крају је дата библиографија радова посвећена установи омбудсмана.

Свакако ваља консултовати упоредноправну монографију коју је дао проф. Walter Gellhorn: *Ombudsmen and others*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1966, стр. 194. Проф. В. Гелхорн у овој монографији изложио је све варијанте постојећих омбудсмана у скандинавским земљама, као и систем заштите законитости и права грађана у СССР, Пољској, Југославији и Јапану.

Од посебног је интереса и значаја за проучавање овог питања чланак John Bainbridge: *Le défenseur du public: „L'Ombudsman”*, La Documentation française, Articles et documents, No 01689, 1er juin 1965, стр. 1—6. Овај је чланак презеод из *The New Yorker* (13. II 1965). Веома садржајан чланак, јер даје низ података о улози омбудсмана које је изложио сам омбудсман Шведске А. Бекселијус.

Поред тога, проблем увођења Омбудсмана у Великој Британији сажето и садржајно је изложен у чланцима: Paul Baratier, *Une nouvelle garantie des sujets britanniques contre les pouvoirs administratifs*, *Revue du Droit public et de la science politique en France et à l'étranger*, Paris, 1966, No 1, стр. 85—90; Geoffrey Wilson, *Le projet de loi sur le Commissaire parlementaire (Ombudsman) au Royaume-Uni*, *Revue internationale de droit comparé*, Paris, 1967, No 1, стр. 198—201.

(1) Сама реч Омбуд је шведска и означава лице које заступа неко лице — Alfred Bexelius, *The Ombudsman for Civil Affairs* — чланак у напред наведеној књизи под *) D. C. Rowat *op. cit.* стр. 24, примедба под 2.

имали управни спор и посебно управно судство, а сада управни спор који решавају врховни судови република и Врховни суд Југославије.

Како се о институцији омбудсмана све више говори као о ефикасном органу за заштиту права грађана, посебно у земљама које никад нису имале управни спор или су га пре рата имале а сада више немају, а о њима се расправља и у земљама које имају управни спор, обратићемо пажњу на улогу омбудсмана у Шведској, где је прво и установљен, и поменути извесне податке у вези са увођењем ове институције у Великој Британији.

2. Кад се приказује заштита права грађана у шведском управном праву, мора се претходно истаћи да је још 1776. године једним прописом одређено да су начелно сви списи и документи код управних органа јавни. „Ове списе може прегледати не само заинтересована странка већ и сваки други грађанин. То право дозвољава свакоме да провери да ли су донете одлуке управних органа довољно основане. Постоје изузеци од овога. Један је да документи који се односе на приватни живот личности нису приступачни јавности. Такође ни документи за које је донета посебна одлука да се морају сматрати тајним, али чак и у овим случајевима постоји широка могућност да се личност на коју се ово односи може упознати са важним документима...” (2).

Иако је ово право дато грађанима у Шведској још 1776. године, што у многим другим државама није био случај ни много касније па ни данас, ипак су време и пракса показали да се сви грађани не могу или не умеју ефикасно користити овим правом.

Још 1713. године установљен је у Шведској Врховни представник краља, који је касније постао Канцелар правде са задатком да врши надзор над владиным службеницима. Међутим, како овај канцелар није био независан од владе, он није могао ефикасно штитити права грађана. То је, поред осталих узрока које ћемо даље навести, допринело појави тежње да се за контролу рада државних органа установи посебна институција потпуно независна од владе, која би вршила надзор над радом суда и управе. Тако је за време рата са Русијом и против жеље владе Парламент успео да у Устав од 1809. године унесе одредбу по којој се установљава Justitieombudsman као посебан орган Парламента за заштиту законитости и права грађана (3).

3. Justitieombudsman или краће Омбудсман, како је и у правној литератури већ прихваћено, у Шведској је, као што је већ наведено, установљен Уставом од 1809. године (чл. 96) (4). За правилно разумевање ове установе нужно је још имати у виду и специфичан друштвени развој Шведске и организацију њене управе. Иако је структура шведске управе централизована, она је комбинована са широком децентрализацијом (5). Постоје министарства и централни органи. Министри руководе министар-

(2) A. Bexelius, op. cit. стр. 23.

(3) A. Bexelius, op. cit. стр. 24.

(4) J. Bainbridge, наведен у примедби под *) op. cit., стр. 2.

(5) Jean Rivero, Cours de droit administratif comparé, Les Cours de droit, Парис, 1956, стр. 129.

ством и сnose одговорност, али централним органима су шефови генералних директори појединих централних органа и они су стварни шефови, тако да: „министар нема према генералним директорима положај хијерархијског старешине: он им не може ништа наредити што би их правно обавезивало, ни заменити њихову одлуку својом; директори су потпуно независни у својој надлежности, која им је одређена законом: било да тумаче законске текстове или доносе акте по слободној оцени, одлука је њихова“ (6). Министри стварно руководе министарством, али министарства нису велика по броју службеника. Највише имају до сто службеника укључујући ту и помоћно особље. Истиче се да министри не управљају већ планирају. Припремају нацрте закона и предлажу буџет. Распоређују фондове и одређују њихову намену. Министри могу издавати нормативне акте кад су овлашћени од Парламента (7).

110 Ваља уочити да је у Шведској омбудсман само један од заштитника законитости и да грађани имају право на жалбу против аката нижих органа, која се подноси вишем органу. Поред тога, грађани имају право да коначне управне акте побијају пред Државним саветом (Regeringsrätten). То је, у ствари, Врховни управни суд (8). Начелно редовни судови не решавају о законитости рада управе, већ само у законом изричито прописаним случајевима. О управним стварима начелно решавају Министарски савет и Врховни управни суд (9). По систему енумерације предмет спора против аката управе могу бити само они акти против којих је законом изричито прописано да се може водити спор пред судом. У оним случајевима у којима није допуштена тужба суду странка се може у последњем степену жалити Министарском савету (10). Поводом тужби Државни савет начелно решава и о законитости и целисходности управног акта, али ако су тужбе поднете против одлуке општинских децентрализованих органа, суд може одлучивати само о законитости како би се заштитила локална самоуправа (11). Државни савет може по тужби управни акт поништити, преиначити или заменити другим актом (12).

Ваља запазити да у Шведској обезбеђењу законитости доприноси и кривична одговорност службеника и њихова одговорност за штету. Ова је одговорност већа него и у једној другој земљи. Одговарају и судије и највиши службеници. Чак је по Кривичном законик у за високе службенике ова одговорност поопштрена (13). Овај систем одговорности сликовито се приказује кад се истиче: „У Шведској сви службеници морају бити учтиви и услужни. Ако то нису, они греше и могу бити због тога предани суду. Стварно, било је много таквих гоњења у току XIX века и убеђен сам да је то непобитно допринело да се обезбеди углавном коректно понашање

(6) J. Rivero, op. cit., стр. 129.

(7) W. Gellhorn, наведен у примедби под *), op. cit., стр. 196.

(8) J. Rivero, op. cit., стр. 132.

(9) A. Bexelius, op. cit., стр. 23.

(10) J. Rivero, op. cit., стр. 133.

(11) J. Rivero, op. cit., стр. 133.

(12) J. Rivero, op. cit., стр. 134.

(13) A. Bexelius, op. cit., стр. 23 и примедба под 1.

према грађанима, које је данас карактеристично за шведске службе-
нике" (14).

4. Омбудсман се бира из редова најугледнијих правника. Бира га одбор од 48 чланова Парламента односно по 24 члана оба Дома. Мандатни период до 1941. године био је једна година, а од 1941. године омбудсман се бира на четири године (15). Може се поново бирати, али, иако нема писаног прописа о томе, једна иста личност не може се бирати после истека трећег мандатног рока. Омбудсман „има право да захтева од свих службеника да му пружи сва обавештења; има право да присуствује већању и одлучивању судова и органа јавних служби; има право прегледа свих досијеа и оригиналних докумената; може издати налог за гоњење службеника због неправилног вршења службе или непажње у раду. Омбудсман нема право да интервенише у судским предметима за време суђења, или да мења судске одлуке или решења органа јавних служби. Међутим, ако сматра да су одлуке погрешне, може одговарајућем органу упутити примедбе, које својим аргументима могу упозорити орган да промени своју одлуку. Интервенције омбудсмана не одбацују се лако, не због специфичности овлашћења, већ због поверења Парламента у омбудсмана и великог угледа који је ова функција стекла у току низа година" (16). Посебно ваља уочити да омбудсман „није овлашћен да мења одлуке судова или управних органа. Он није судија. У ствари, према ранијем схватању, он је био сматран само као орган гоњења". По речима омбудсмана Шведске А. Бекселијуса, ово страни посматрачи често не увиђају (17).

Грађанин се може обратити омбудсману ради заштите својих права и заштите од сваке неправилне радње службеника. Ако омбудсман уважи захтев грађанина, он може према околностима случаја укорити службеника или предузети одговарајуће гоњење пред судом. Омбудсман је само-стаљан у свом раду. Може једино бити опозван од Парламента, али то се никад није догодило, иако је уведан пре више од једног века. Поред наведених овлашћења за заштиту законитости и права грађана, омбудсман има још једно моћно средство којим ефикасно врши функцију заштитника законитости. Омбудсман Шведске А. Бекселијус истиче: „Сваке године омбудсман мора припремити свој годишњи извештај Парламенту, у коме излаже своју делатност пружајући детаљне податке. Овај се извештај штампва у око 4.000 примерака и шаље судовима и владиним службама. То је у ствари најјаче оруђе омбудсмана јер нико не жели да види своје име у овом извештају. У неку рuku, то је за јавне службенике књига „Ко је ко", само у обрнутом смислу. Да би избегли да њихово име буде назначено у овом извештају, судије и службеници су приморани да обраде више пажње на начин како обављају своју дужност. У томе видите важан елемент — можда најважнији — рада омбудсмана. Само постојање овог годишњег извештаја спречава добар број грешака и злоупотреба овлашћења" (18).

(14) A. Bexelius, op. cit., стр. 5.

(15) A. Bexelius, op. cit., стр. 25.

(16) J. Bainbridge, наведен у примедби под *), op. cit., стр. 2.

(17) A. Bexelius, op. cit., стр. 25.

(18) J. Bainbridge, op. cit., стр. 2.

Према аутентичним подацима, до почетка овог века омбудсман је просечно примао по 70 жалби годишње. Последње деценије укупан број жалби попео се на 1.000, а 1964. и преко 1.200 жалби годишње. Омбудсман је обављао своју функцију уз сарадњу шест правника и три секретара, али због разгранатости посла број правника је 1964. године повећан за још три⁽¹⁹⁾. По речима А. Бекселијуса, од десет жалби, по правилу, девет су неосноване, али се свака жалба, па ма колико била апсурдна, узима у обзир и поводом ње се врше потребна анкетирања. Анонимне жалбе не узимају се у обзир. Неочекивано мали број оправданих жалби разумљив је кад се из извесних примера сагледа ближе ко се и против чега жали. Како истиче омбудсман Шведске А. Бекселијус: „Највише жалби потиче од болесника у психијатријским болницама и од затвореника. Ове две групе чине приближно једну петину од укупног броја жалби. Углавном се жале да су неправилно осуђени, или да се према њима опходило на недопуштен начин. И по таквим жалбама омбудсман захтева од надлежног органа да му достави препис њихових досијеа. По правилу у тим случајевима интервенција је непотребна али некад можемо предузимати извесне мере”. На пример, како наводи А. Бекселијус, „једна жена ми је писала да је њен муж у психијатријској болници и да га је приликом посете у болници нашла потпуно успаваног. Даље тврди да су му дали врло јаку дозу неког средства за умиривање пошто је оштро одговарао једној болничарки. Поводом тога тражио сам досије тог болесника и видео да се један чувар жалио лекару на овог болесника, на што му је овај дао једно средство за умиривање које га је тако успавало да је спавао четири дана. Писао сам после тога Министру здравља објашњавајући случај и питао да ли заиста постоје медицински разлози за такав третман”. На питање шта ће учинити ако му Министар здравља одговори да нема никаквог медицинског разлога за примену такве терапије, омбудсман Шведске А. Бекселијус је одговорио: „У том случају писао бих лекару који је наредио да се да то средство за умиривање да ми писмено објасни разлоге због којих је издао такво наређење. Могуће је да су га посебне околности нагнале да закључи да је то било потребно. Међутим, ако оценим да је његово објашњење недовољно, написао бих му и друго писмо. Овог пута бих му замерио што је наредио такав третман. Рекао бих му у чему је његова грешка и позвао га да се убудуће уздржи од таквих поступака. Ако би овај третман био штодљив за болесника било на који начин, наредио бих, без икакве сумње, да се лекар преда суду, а ако би га суд огласио кривим, био би кажњен. Штавише, ако би овај третман проузроковао какву знатну штету за болесника, имао бих могућности да од Владе затражим да се оштећеном додели извесна сума на име накнаде штете. Такви су захтеви ретки, али то је општи поступак који водимо по жалбама. Ми никад не одлучујемо о појединим случајевима док не омогућимо и другој страни да објасни свој поступак и не предајемо суду никога само зато што је глупо вршио своју дужност. Раније је омбудсман скоро увек издавао налог за судско гоњење у свим случајевима непажње од стране службеног лица, чак и онда ако није никаква штета проузрокована по-

(19) J. Bainbridge, op. cit., стр. 3.

јединцима. Постепено ова пракса је еволуирала, тако да је у блажим случајевима уместо судског гоњења омбудсман слао писмену опомену службенику који је неправилно вршио своју дужност. Данас се у великој већини ови случајеви регулишу писмено на овај начин. Овај поступак је ефикаснији него што се првобитно мислило. У ствари, ове писмене опомене су редиговане не само тако да служе као опомена ономе на кога се односе већ и осталим службеницима. О тој опомени биће обавештени и други службеници, пошто се цео случај објављује и у дневној штампи и у мом годишњем извештају. Већина службеника чита овај извештај, посебно онај део који се односи на њихову управу. Ако не желе да себе виде у том извештају настојаће да не чине исте грешке" (20).

Има и других примера. Неко се жали да се не одржавају добро друмови и моли омбудсмана да код локалних власти интервенише; једна млада жена се жали што јој не дозвољавају да у самици затвора има радио-апарат. И у овом случају је омбудсман интервенисао, али му је одговорено да је затворска зграда тако сазидана да би отворени радио једног затвореника морали слушати и они затвореници који то не би хтели, што би проузроковало друге невоље. И тада би се, по речима А. Бекселијуса, омбудсман обратио управи затвора са питањем да ли би се за ову жену, која ће дуже остати у затвору, могао направити изузетак. Ако би управа затвора то одбила, омбудсман би се обратио централној служби затвора и питао: „да ли можете нешто учинити за ову жену?" (21). Све ове интервенције, као и друге, омбудсман чини због тога што жели да заштити грађане од неправилне делатности службених лица. Има још примера из праксе омбудсмана, али и наведени довољно приказују његову улогу. Наводећи ове примере, А. Бекселијус истиче: „Као што можете видети, ове жалбе немају драматичан карактер. Добар број њих односи се на врло мале ствари, али значај жалбе не игра улогу. Оно што је битно то је да свако може доћи и поднети жалбу: оно што вреди то је чињеница да такво право постоји" (22).

Ваља запазити да омбудсман врши своју функцију заштитника законитости не само на иницијативу грађана који му се обраћају већ то чини и по сопственој иницијативи. Таквих иницијатива има преко две стотине годишње, а потичу углавном од годишњих инспекцијских посета омбудсмана кад прегледа рад судова и осталих владиних служби у унутрашњости, као и приликом инспекција по казним заводима.

*

* *

5. У Великој Британији, по правилу, контролу законитости рада управе врше редовни судови, али и поред тога постоје и управни судови посебне надлежности, односно посебни органи који имају извесна судска овлашћења. С обзиром на све већи развој управних органа и јавних служби појавила се потреба за што ефикаснијом контролом рада управе. По

(20) J. Bainbridge, *op. cit.*, стр. 4.

(21) J. Bainbridge, *op. cit.*, стр. 4.

(22) J. Bainbridge, *op. cit.*, стр. 4.

једном гледишту, ваљало би увести посебно управно судство, и то управни суд опште надлежности који би начелно решавао све управне спорове. Међутим, једна посебна парламентарна комисија која је разматрала ово питање, у свом извештају 1957. године успротивила се увођењу управног судства опште надлежности, сматрајући да посебан управни суд опште надлежности не би довољно познавао ствари, нити имао искуство редовног суда опште надлежности. Даље се истиче да би стварање Врховног управног суда значило напуштање увреженог начела јединства судства, јер су у Великој Британији сви нижи судови у земљи у погледу надлежности под надзором редовног вишег судства опште надлежности. Најзад, последња примедба истиче да би по жалбама против пресуда посесних управних судова решавао посебан виши управни суд, а по жалбама против пресуда редовних судова опште надлежности решавао редован виши суд опште надлежности, што би неминовно водило увођењу „два система права, које би се одразило у две различите судске праксе са свим манама које садржи ова дихотомија” (23). Једна друга незванична комисија правника 1962. год. дала је предлог да се уведе скандинавски систем установљавањем омбудсмана као посебног органа Парламента за заштиту законитости и права грађана.

У Великој Британији, у ствари, већ од 1866. године постоји представник Парламента као посебан орган који проверава намену изгласаних кредита од Парламента (Comptroller and Auditor—General); подноси годишње извештаје Парламенту, а може бити опозван само од Парламента и то одлуком оба Дома. Тако је овај представник Парламента, како је добро речено, у ствари скандинавски омбудсман са строго суженом надлежношћу (24). Тешкоћу за увођење омбудсмана по скандинавском узору за Велику Британију представља традиционална одговорност министра пред Парламентом, јер он одговара за рад свог ресора. Било је стога предлога да министар може ставити свој вето на иницијативу омбудсмана. С друге стране, подвлачило се да би увођење овог посебног органа лишило народне посланике њихове улоге, пошто би функција омбудсмана пореметила традиционални однос бирача са њиховим послаником, јер се бирачи жале свом посланику ако је повређено неко њихово право, а посланик интервенише у Парламенту, од чега у извесном смислу зависи и поверење бирача у посланика. Одбор је предложио да се првих пет година по установљењу омбудсмана ниједна жалба не може поднети омбудсману без посредништва члана Парламента. У вези са овим евентуалним установљењем омбудсмана у Великој Британији, и главни државни тужилац је истакао да је министарска одговорност начелно инкомпатибилна са таквом установом.

Међутим, лабуристичка влада је одлучила да по узору на скандинавски систем прихвати установљење посебног органа Парламента као заштитника законитости, тако да је октобра 1965. године Председник владе о томе обавестио Парламент не подnoseћи предлог закона већ White Paper, односно извештај којим се изјашњава да је Влада одлучила да у том

(23) P. Baratier, наведен у примедби под *), op. cit., стр. 86.

(24) P. Baratier, op. cit., стр. 87.

смислу поднесе и предлог закона. Имајући у виду посебне услове који су одраз традиционалних правила енглеског парламентаризма, Влада је у овом свом извештају предложила:

„Не мислимо основати нову установу која би довела у питање функцију чланова Парламента у овој области, нити заменити правна средства одређена британским Уставом. Наша намера је да повећамо број ових правних средстава. Пружићемо члановима Парламента ефикасније средство, које ће моћи да користе ради заштите грађана преко представника Парламента за управу” (§ 4 последњи став).

„У нашем нацрту, представник Парламента биће самосталан службеник, његов статус и овлашћења биће прописани законом. Биће именован од Круне; његова плата и пензија ићи ће на терет „Consolidated Fund”; може бити смењен само на иницијативу Парламента. Подносиће Парламенту извештаје годишње, или према потреби и чешће” (§ 5).

„Представник ће интервенисати само на захтев члана Доњег дома, с обзиром да је то Дом који је биран, а поводом неправде на коју му је лично указао подносилац жалбе. На посланику је да одлучи да ли је жалба такве природе да се може упутити Представнику. Жалилац никако неће бити спречен да ступи у везу са послаником свог округа” (§ 6).

У предлогу се предвиђа у којим областима овај представник Парламента не би могао интервенисати. У областима „у којима национални или јавни интерес преовлађује, односно у вршењу овлашћења којима се штити безбедност државе; у питањима за која министри потврде да се тиче односа са другим силама; у питањима која се односе на управу у колонијама; у вршењу овлашћења кривичне истраге или упућивања предмета суду. Начелно, представник неће интервенисати у оним односима који спадају у надлежност судова. Он може, по слободној оцени, одлучити да предузме извесне мере ако оцени да тужба суду није оно средство за које се основано може очекивати да би га жалилац могао употребити, али ова могућност не спречава никог да се обрати суду. Неће интервенисати у стварима за које су надлежни управни судови или други квази-судски органи, или Савет судова или његов Комитет, за Шкотску — Савет и Комитет у коме је и он сам по закону члан. Неће интервенисати у вршењу права помиловања, нити у вршењу личне власти Суверена кад додељује почаст или привилегије, нити у именовањима која врше Круна или министри. Његова истраживања не протежу се на одлуке служби министарства које се односе на персонални кадар, нити на правила и дисциплинну оружаних снага. Најзад, чисто трговински односи министарства са њиховим клијентима и снабдевачима такође не подлежу његовој контроли” (§ 8).

У оним случајевима у којима није искључена његова интервенција и овај представник Парламента, односно омбудсман, има слична овлашћења у погледу прикупљања података као и шведски омбудсман. У погледу поступка ваља уочити да ни овај представник Парламента не може поништити ни укинути, нити изменити одлуке управних органа. Уколико оцени да је жалба усмена и да због неправилног рада управних органа треба да интервенише, овај британски омбудсман обратиће се одговор-

ном министру. Ако министар промени своју одлуку, представник Парламента ће извести посланика који му је доставио жалбу грађанина и даље неће ништа предузимати. Ако министар не удовољи захтеву интервенције представника Парламента, односно омбудсмана, после тога омбудсман може свој закључак о томе евентуално поднети у посебном извештају Парламенту, који ће коначно одлучити о даљим мерама које треба предузети ⁽²⁵⁾.

Иако у Великој Британији још није изгласан закон о установљењу омбудсмана, занимљиво је напоменути да је Парламент већ изабрао овог посебног представника Парламента, односно омбудсмана који је предвиђен у наведеном извештају Председника владе од октобра 1965. године ⁽²⁵⁾.

Из изложеног следи да посебни историјски развој британског парламентаризма није дозволио да британски омбудсман има иста овлашћења као и шведски, јер не само да британски омбудсман не врши надзор над судом, већ су и друга његова овлашћења веома сужена, што се посебно види кад се погледа у којим је све областима делатности управе искључена његова интервенција. С друге стране, као што се види, за разлику од шведског система, у коме сваки грађанин може захтевати интервенцију посебног органа Парламента, односно омбудсмана, по британском систему само члан Парламента може захтевати његову интервенцију.

Циљ предлагача ове реформе је да се омогући грађанима да могу наћи заштиту и кад сматрају да им је неправилна делатност („maladministration“) централне управе проузроковала извесну неправду а против ове неправде нема предвиђеног правног средства. Наводи се као пример „maladministration“, односно неправилне делатности органа централне управе, један случај из 1955. године. Наиме, једно земљиште је експроприсано, али касније држава није више имала потребе за овим експроприсаним земљиштем. Бивши власник се жалио да нема могућности да неким правним средством поврати ово своје земљиште. Међутим, како је овај грађанин уживао известан углед, то се народни посланик његовог краја заузео у Парламенту за његов случај. Истиче се да сви грађани немају можда толиког утицаја на свог посланика да се у Парламенту заузме за њихов случај. С друге стране, већ је споменуто да би по досадашњој парламентарној пракси посланик у сваком случају могао само поставити питање министру и саслушати његов одговор, који овај даје на основу извештаја службеника свог ресора, који се сада, како се с разлогом истиче, у овом случају појављују и као „судије“ и као „странка“, јер су они решавали а сад дају мишљење о својој делатности. Међутим, члан Парламента који је поставио питање нема увида у сам досије предмета који га интересује. Предложена реформа са увођењем представника Парламента, односно омбудсмана, тежи баш да ублажи слабости оваквог система, па отуда и предлаже да посебни орган у виду представника Парламента, односно омбудсман, у таквим случајевима може имати увида у све службене списе сем докумената који се односе на делатност Министарског савета или одређеног комитета министара. По овом предлогу, омбудсман би могао вршити своју предвиђену улогу заштитника грађана и правде само

поводом делатности органа централне управе, али не би могао ништа предузимати против последница неправилне делатности локалних органа управе ⁽²⁶⁾.

6. Природно је што се с обзиром на развој управе и јавних служби траже што ефикаснија средства за заштиту законитости и права грађана. Међутим, ако се објективно анализирају системи за заштиту законитости, као и правна средства за заштиту права грађана, може се видети да и систем управног судства и улога омбудсмана тамо где делују врше своју одређену функцију заштитника права. Нису ови системи настали случајно. Посебни услови развоја политичког и друштвеног живота наметнули су решења.

Ако се примети да у Шведској министри, по правилу, нису хијерархијске старешине службеника свих служби свога ресора, нити могу ништити, укидати или мењати одлуке генералних директора појединих служби свога ресора, јер су ови стварни шефови појединих служби одговарајућег министарства, онда је очигледно да се морао тражити још један посебан орган Парламента који ће бдети над законитошћу рада управе, као и старати се о одговорности службеника и тиме обезбеђивати и права грађана. Као предност скандинавског система истиче се да омбудсман расправља о свакој жалби грађана без обзира на њену форму и садржину. Грађанин који се обраћа омбудсману није ограничен да напада само управни акт, већ се може жалити и на сваку неправилну радњу службеника или непристојно понашање. Истиче се још да има мишљења да је судска заштита спора, скупа, сложена и да заstraшује обичног грађанина и да је суд у својој надлежности ограничен законом ⁽²⁷⁾. Међутим, као што смо видели, и сам шведски систем заштите законитости поред омбудсмана зна и за контролу рада управе од стране редовних судова опште надлежности и за контролу од стране посебних управних судова опште надлежности, као и од стране Министарског савета кад је искључена надлежност судова. С друге стране, омбудсман нити ништи, нити укида, нити преиначује одлуке органа над којима врши надзор, већ и онда кад оцени да има места гоњењу само даје иницијативу за покретање судског поступка против одговорног лица. Стога се, с разлогом, истиче да је улога омбудсмана претежно критика јавности и Парламента, у виду његовог годишњег извештаја, који на видело дана истиче све неправилности и незаконитости државних службеника против којих сам министар, њихов номинални старешина, нема хијерархијских овлашћења.

Запажено је да се у упоредном праву поставља питање да ли функција омбудсмана не подрива судску функцију односно независност судова. Већ је истакнуто да у Шведској, где омбудсман врши контролу рада судова, он не може поништити, укинати или изменити судску одлуку. Омбудсман само може испитивати да ли је судија незаконито вршио своју дужност. С обзиром да је појам незаконитости широко схваћен, разматрање судских одлука је неизбежно, али само у вези с тим да ли је судија

⁽²⁶⁾ G. Wilson, наведен у примедби под *) оп. cit., 200.

⁽²⁷⁾ Nicole Questiaux: How Administrative Courts Meet the Need, чланак у наведеној књизи у примедби под *) D. C. Rowat, оп. cit., стр. 222.

извршио неку незакониту радњу, а не и да ли је донео „неправичну пресуду“. У сваком случају, омбудсман не може ништа против судске одлуке, „али може против оног који је донео одлуку, што се у ствари никад није догодило нити се судије плаше да ће се то догодити“ ⁽²⁸⁾. Сличну улогу у погледу контроле судова омбудсман има и у Финској. У осталим земљама које су прихватиле овај скандинавски систем заштите законитости омбудсман нема овлашћења да врши контролу рада судова.

7. Из свега изложеног би следило да установа омбудсмана не искључује управно судство. И један и други систем имају своје корене у специфичном развоју управе појединих држава и под одређеним условима сваки од ова два система може бити користан за заштиту законитости. Све то указује да не постоји свуда потреба за увођењем установе омбудсмана. Истиче се да је установа омбудсмана „данас постала инспирација ако не и модел за напоре који постају све нужнији у погледу реконструкције традиционалних политичких институција које је створила рационалистичка и доцније све више посредничка, бирократска и легалистичка мисао и пракса западне буржоаске демократије“ ⁽²⁹⁾. Ако се анализирају овлашћења постојећих омбудсмана у упоредном позитивном праву, и има у виду управни спор као заштитник законитости, изгледа да је прикладније гледиште које сматра да није нужно истраживати који је систем бољи, већ према одговарајућим условима примењивати онај систем који највише одговара заштити законитости и права грађана. Према томе, омбудсман, као допунска установа за заштиту законитости, могао би бити пример тамо где је правна заштита грађана недовољна или где би и такав начин правне заштите одговарао условима и историјском развоју управе одређеног друштва. То је у ствари учинила Шведска, која има и управни спор и омбудсмана. Стога се омбудсман објективно не може узети и као узор за један нови, идеалнији систем контроле рада управе. Ни управни спор није одраз бирократских тенденција, већ, напротив, тамо где успешно делује, он спречава развој бирократије. То данас увиђа и совјетска правна литература, која је против посебног управног судства, али не и против управног спора који решавају судови опште надлежности. Штитећи законитост и права грађана и, управни спор и омбудсман у упоредном праву су само органи савременог друштва који могу и један и други у одређеној мери под одређеним условима допринети обезбеђењу законитости.

Ако бисмо узели у обзир евентуално увођење овакве једне установе, као што је омбудсман, у наш правни систем, не смемо заборавити да у нашем управном праву, поред жалбе у управном поступку против првостепеног управног акта и тужбе у управном спору против коначног управног акта, а под одређеним условима и права на ванредна правна средства у оба поступка, по Закону о управним споровима од 1965. грађани и радне организације имају још и право да поднесу окружном суду предлог за заштиту због незаконите радње, ако су радњом службеног лица повређена

(28) W. Gellhorn, op. cit., стр. 238.

(29) Др. Јован Борбевић, Политички систем, Издање Савеза удружења правника Југославије, Београд, 1967, стр. 637.

уставом утврђена права самоуправљања и друга права и слобode (чл. 69—78.), што уједно указује да у нашем праву грађани могу наћи правну заштиту коришћењем правних средстава не само против незаконитих управних аката већ и против незаконитих радњи службених лица. Не сме се губити из вида у нашем праву ни улога јавног тужилаштва у вези са овлашћењем да под одређеним условима може подизати и у управном и у управно-судском поступку захтев за заштиту законитости ради заштите повређених права грађана.

Најзад, уставно је право грађана да могу представничким телима и другим органима подносити представке и предлоге и добијати одговор на њих, као и предузимати „политичке и друге иницијативе од општег интереса“ (чл. 34, тач. 7. Савезног Устава). У складу са овим Уставом прокламованим начелом постоји служба за представке и притужбе у Савезној скупштини, као и у републичким и покрајинским скупштинама при комисији за представке и притужбе. Поред тога, у Савезном извршном већу и у осталим извршним већима, као и у Генералном секретаријату Председника Републике постоји посебан биро за представке и притужбе. Ову службу може имати и скупштина општине у виду одсека, бироа и реферата у развијеним општинама, а мање општине ову службу обављају преко одређеног службеног лица које ову функцију врши уз остале своје послове (30).

Ова служба за представке и притужбе у нашем праву има извесне сличности са улогом омбудсмана, али она има прилично ограничена овлашћења, јер се више појављује као саветник грађана него као орган који може ефикасно контролисати делатност управних органа.

Иако се сви ови облици заштите права грађана у већој или мањој мери појављују као заштитници законитости и права грађана, можда би највише одговарало демократском развоју права оставити грађанима да под законским условима користе сами правна средства за заштиту својих права, а поред тога дати одговарајућем посебном и независном органу највиших савезних и републичких представничких тела посебна овлашћења да могу интервенисати и предузимати одговарајуће мере ако је неправилним радом органа управе извршена каква неправда за коју грађани и радне организације немају правно средство заштите.

Д. Б. Денковић

РЕЗЮМЕ

Омбудсман как защитник законности и прав граждан

Омбудсман является отдельным органом парламента с специфичными полномочиями в вопросах надзора над осуществлением законности и защиты прав граждан. Омбудсман был впервые введен в 1809 году в Швеции, а затем в других скандинавских странах и в некоторых других государствах, а теперь и в Великобритании. Автор знакомит с возникновением,

(30) М. Стевановић, Заштита уставности и законности кроз рад службе за представке и притужбе (магистарски рад — необјављен) Београд, 1964, стр. 23.

развитием и ролью Омбудсмана в Швеции и сравнивает роль шведского Омбудсмана с специфичной ролью Омбудсмана в Великобритании, в которой историческое развитие парламентаризма не допустило, чтобы британский Омбудсман располагал такими же полномочиями, какими располагает в Швеции. В отличие от шведской системы, в которой каждый гражданин может обратиться за помощью в Омбудсман, в британской системе только член парламента может потребовать вмешательство Омбудсмана. Автор подчеркивает, что Омбудсман мог бы быть дополнительным учреждением для надзора над осуществлением законности в случаях, когда правовая защита оказывается недостаточной или когда такой порядок правовой защиты отвечает условиям и историческому развитию управления. Поскольку наряду с органами по спорам по делам управления вводится Омбудсман в качестве отдельного органа парламента, автор полагает, что он мог бы играть определенную роль в случаях, когда незаконными действиями органов управления нарушены права граждан и трудовых организаций и когда не предусмотрена возможность их обжаловать в законном порядке.

SUMMARY

Ombudsman as the Protector of Legality and of Citizen's Rights

Ombudsman is a special organ of the parliament with specific powers for the protection of legality and citizens's rights. Ombudsman was first established in Sweden in 1809, and later it was introduced in other Scandinavian countries, as well as in some other states, and now finally in Great Britain. The author expounds the origin, development and role of the Swedish Ombudsman with the specific role of Ombudsman in Great Britain, where the historical background of the British parliamentary system did not allow the British Ombudsman to have the same powers as the Swedish, and differently from the Swedish system, where every citizen may request Ombudsman to intervene, in the British system only a member of Parliament can ask Ombudsman's intervention. The author stresses that Ombudsman could be a supplementary institution for protection of legality there, where the legal protection is insufficient or where such a mode of legal protection would correspond to the conditions and the historical development of the government in a particular society. Insofar as the Ombudsman is established as a special organ of the parliament, in addition to the administrative litigation, it could have a special role in cases when, owing to the irregular action of a government organ an injustice has been done against which, neither citizens nor working organizations do not have a legal means of protecting themselves.

RÉSUMÉ

Ombudsman en tant que protecteur de la légalité et des droits des citoyens

L'Ombudsman est un organe spécial du Parlement avec des pouvoirs spécifiques pour la protection de la légalité et des droits des citoyens. L'Ombudsman a été d'abord introduit en Suède, en 1809, et plus tard il a été adopté dans les autres pays scandinaves, ainsi que dans quelques autres États et actuellement aussi en Grande Bretagne. C'est pourquoi l'auteur a exposé la naissance, le développement et le rôle de l'Ombudsman en Suède. Il a comparé le rôle de l'Ombudsman suédois au rôle spécifique de l'Ombudsman en Grande Bretagne, où le développement historique du parlementarisme britannique ne permettait pas à ce que l'Ombudsman britannique dispose des mêmes pouvoirs que l'Ombudsman suédois et à la différence du système suédois,

selon lequel tout citoyen peut demander l'intervention de l'Ombudsman, dans le système britannique il n'y a que le membre du Parlement qui peut demander l'intervention de l'Ombudsman. L'auteur a souligné que l'Ombudsman pourrait être une institution complémentaire pour la protection de la légalité là où la protection juridique est insuffisante ou en cas qu'un tel mode de protection juridique corresponderait aux conditions et au développement historique de l'administration de la société déterminée. Si tant est qu'outre le contentieux administratif on introduit l'Ombudsman en tant qu'organe spécial du Parlement on considère qu'il pourrait avoir un rôle spécial dans les cas qu'une injustice a été commise du fait d'un acte irrégulier de l'organe de l'administration pour lequel ni les citoyens ni l'organisation de travail n'ont un moyen juridique de protection.

I.

Према чл. 1041, власник ствари која је употребљена у туђу корист без деловодаства, може захтевати њен повраћај или, ако то није могуће, вредност коју је она имала у време кад је била употребљена; према чл. 1042, онај ко за другога учини издатак који би овај по закону морао сам учинити, има право да тражи накнаду.

(2) Чл. 877 — повраћај датог на основу ништавног уговора; чл. 1174 — повраћај онога што је дато по недопуштеном основу; чл. 1274 — враћање вереничких дарова, и други.

Ова *actio de in rem verso* аустријског права тумачена је у аустријској доктрини различито. У старијој литератури на њу се гледало као на допуну института *negotiorum gestio*. Према најстаријем, одавно напуштеном гледишту, разлика између ова два института би била само у томе, што је у случају *negotiorum gestio* реч о правним пословима, а у случају употребе ствари у туђу корист о фактичким радњама ⁽³⁾. Крајнц (*Krainz*) и његови следбеници сматрали су да верзиони захтев из чл. 1041 постоји уместо захтева из деловодства без налога онда када недостаје намера да се воде туђи послови ⁽⁴⁾. Ово тумачење посебно је разрадио и образложио Велспахер (*Wellspacher*), који на основу приказа рада редакционе комисије за ОГЗ закључује да је „корисна употреба ствари за другога само један вид деловодства без налога” ⁽⁵⁾. Насупрот томе, новија доктрина је овај институт потпуно одвојила од деловодства без налога и члану 1041 дала је шире тумачење. Према схватању које, и поред неких одступања ⁽⁶⁾, преовлађује, верзиони захтев се заснива на обогаћењу без основа. Лице у чију је корист употребљена туђа ствар, дужно је да ускраћеном врати ту ствар или надокнади њену вредност, без обзира на начин на који је дошло до верзије; није важно да ли је ствар употребио сам обогаћени, ускраћени или треће лице, важан је резултат и обвеза обогаћеног ће према изричитом слову закона постојати без обзира да ли та корист у тренутку покретања спора и даље постоји ⁽⁷⁾.

Потраживање из верзијског основа признаје и наша судска пракса, у складу са чл. 4 Закона о неважности правних прописа ⁽⁸⁾.

2. Верзиони захтев новијег и савременог права битно се разликује од тужбе римског права *actio de in rem verso*, по којој је и добио своје име и од које потиче.

Преторова тужба *de in rem verso* имала је свој домен примене у области односа специфичних за римско право. Она је уведена да би се повериоцу лица *alieni iuris* или роба који не може да наплати своје потраживање из пекулијума свога дужника омогућило да наплату изврши из имовине дужниковог патерфамилијаса, уколико је вредност, добивена закљученим уговором, ушла у имовину шефа породице (*de in rem verso*) ⁽⁹⁾.

(3) M. V. Stubenrauch, *Commentar zum Allg. Oesterr. Gesetzbuch*. Wien, 1864; T. Ogonsky, *Geschäftsführung ohne Auftrag*, Lemberg, 1877, стр. 108.

(4) Krainz—Pfaff, *System d. österr. allg. Privatrechts*, 411; Pfaff—Hofmann, *Commentar zum ABGB*, 1880.

(5) M. Wellspacher, *Versio in rem*, Wien, 1900, стр. 129—177 — „Die nützliche Verwendung ist eine Art der Geschäftsführung”, *ibid.*, стр. 129.

(6) Уже схватање заступна Е. Swoboda у радовима: *Natur und Inhalt des Bereicherungsanspruchs im österreichischen Recht*, Wien, 1916; *Bereicherung, Geschäftsführung ohne Auftrag, versio in rem*, Wien, 1919; *Das ABGB im Lichte der Lehren Kants*, Graz, 1926. Према њему *de in rem verso* аустријског права није тужба из обогаћења без основа, већ само попуњава празнину која постоји између кондикција и *negotiorum gestio* и допуна је прописа о овом институту. Слично и М. Вуковић, *Обвезно право*, I, Загреб, 1956. стр. 318—319.

(7) Ehrenzweig, *System d. Oesterr. allg. Privatrechts*, B. 2, H. 1, Wien, 1928, стр. 721—732; Winiwarter, *Commentar des ABGB*, уз 1041; W. Wilburg, *Die Lehre der ungerechtfertigten Bereicherung*, Graz, 1934, стр. 76—77.

(8) Упор. Збирка судских одлука, III/1, бр. 62.

(9) D. 15, 3 и Gai, I. IV; 74 а. Првобитан назив тужбе је а. *de peculio vel de in rem verso*, имала је једну формулу са две различите кондеминације за *de peculio* и *de in rem verso*.

Претпоставке за подизање ове тужбе су биле: а) да постоји уговор између тужиоца и лица *alieni iuris* или роба; б) да дужник, лице *alieni iuris* или роб има пекулијум; и в) да је вредност, добивена из тог уговора, ушла у имовину шефа породице. Патерфамилијас односно господар роба одговарао је само за ону вредност која је унета у његову имовину или употребљена у његову корист ⁽¹⁰⁾, и то без обзира да ли та корист још постоји и у време подизања тужбе ⁽¹¹⁾; он није одговарао ако су у његову имовину унете некорисне ствари ⁽¹²⁾. За разлику од *actio de peculio*, *actio de i. r. v.* није била временски ограничена ⁽¹³⁾. У периоду позне класике неки правници су захтевали да се патерфамилијас из закљученог уговора стварно и обогатио ⁽¹⁴⁾, а са друге стране тужба се могла подићи и кад лице *alieni iuris* или роб није имао пекулијум ⁽¹⁵⁾.

3. Ако се, и поред тога што је реч о правним институтима који нападају разним историјским епохама и различитим правним системима, изврши упоређење између римске *actio de i. r. v.* и верзионог захтева савременог аустријског права, може се утврдити да разлике између њих постоје пре свега у области примене, а затим и у начину на који настаје верзија.

Римска тужба је једна од *actiones adiecticiae qualitatis* и примењује се само у случајевима одговорности шефа породице за обавезе из уговора њему потчињених лица. Она проистиче из породично-правних и имовинских односа специфичних за римско право и настала је из потребе да се у време када је дошло до разбијања затворене кућне привреде и преласка на робно-новчане односе укључе у привреду и лица која су економски и правно зависила од шефа породице. Још од доба пунских ратова, имућнији римски грађани поверавали су вођење неких својих послова синовима и робовима; све што они прибаве припадало је шефу породице, али за њихове дугове он није одговарао, што је представљало препреку за нормално обављање послова и кредитну способност лица у зависном положају. Решење је нађено у тужбама *adiecticiae qualitatis*, којима је поверилац лица *alieni iuris* или роба могао да у предвиђеним случајевима наплати своје потраживање од њиховог патерфамилијаса или господара. *Actio de i. r. v.*, као једна од тужби ове врсте била је, према томе, примењивана у строго одређеној и релативно ограниченој сфери правних односа и по својој суштини и циљевима због којих је била уведена битно се разликује од верзионог захтева савременог права.

(10) D. 15, 3, 3, 1.

(11) D. 15. 3. 3. 7 — тужба се одобрава, иако се жито, употребљено у корист патерфамилијаса покварило; *ibid.* § 8 — исто, иако се сазидаана кућа срушила.

(12) D. 15. 3. 3. 4.

(13) D. 15. 1. 1. — ... *de in rem verso actio enim perpetua est.*

(14) Pomponius—Ulpian у D. 15. 3. 10. 7 и D. 15. 3. 2. Упор. Niederländer, *Bereicherungsschaffung im klass. röm. Recht*, Weimar, 1953.

(15) Упор. J. Gay, *L'in rem versum à l'époque classique*, Varia, *Etudes de droit romain*, Paris, 1956. стр. 166—175, који детаљно анализира питање везаности ове тужбе за постојање *peculium*.

Из те основне карактеристике *actio de i. r. v.* проистиче и друга разлика у односу на савремени верзијски захтев. Верзија, по природи ствари, могла је у римском праву настати само из уговора трећег лица, а не, као у савременом праву, и деловањем верзионог повериоца, верзионог дужника или услед неког спољног догађаја ⁽¹⁸⁾. Поред тога, треће лице, чијим посредством је у римском праву могло да дође до верзије, било је у зависном положају према верзионом дужнику.

Но и поред ових разлика, *actio de i. r. v.* и верзиони захтев имају и нека заједничка обележја. У оба случаја дужникова обавеза није настала из уговора који би он склопио са повериоцем, већ је основ обвезе употреба повериоцеве ствари или имовинске вредности у дужникову корист, и он је дужан да пружи накнаду и ако постигнута корист у тренутку подизања тужбе више не постоји.

Римски правници, додуше, нису на овај начин анализирали правни однос заштићен тужбом *actio de i. r. v.* мада су с обзиром на степен развоја римске правне науке могли да га и тако посматрају; на овај начин се, међутим, може резимирати оно што је заједничко римској тужби и данашњем верзионом захтеву. То заједничко чини релативно мали део елемената римске тужбе, али с друге стране, суштину верзионог захтева.

4. Предмет овог рада су промене које је римска *actio de i. r. v.* трпела у правној пракси и доктрини током многих векова, на крају и у законодавству, да би постепено израсла у верзиони захтев савременог права.

Ограниченост простора не дозвољава да се ово питање свестрано обухвати; задржавајући се само на значајнијим изворима, указаћемо на основну линију која везује верзиони захтев из Општег аустријског грађанског законика са римском *actio de in rem verso*. Тиме је уједно дат и пример који илуструје сложеност проблема рецепције римског права, која је значила не само примену Јустинијановог права као и позитивног Општег права већ и даљи развој тог права и његово прилагођавање новим односима, и то претежно активношћу правне науке. У овом случају, који можда представља крајност, тумачењем римских текстова створена је правна установа која се битно разликује од некадашње установе римског права.

У развоју ове институције издвајају се три етапе, на којима ћемо се овде задржати. Прве модификације она је претрпела још у римском праву, а даље и веће тек у 17. и 18. веку у доктрини немачке школе природног права и у судској пракси. На крају су се нова схватања одразила у законодавству, с тим што су аутори пројеката аустријског Грађанског законика имали различите концепције о *actio de in rem verso*, тако да је у тексту овог законика усвојено решење које је нешто уже од тумачења датог верзионом захтеву у једном делу доктрине пре тога, у пројекту Мартини и у теорији у другој половини 19. века.

(18) Ако је до верзије дошло услед спољашњег догађаја, нема места примени верзионог захтева из аустријског ОГЗ, чак ни према најширем тумачењу који му даје Ehrenzweig. Међутим, у том случају би се могла подићи француска *action de in rem verso* и могао се, некада, применити пропис о верзионој тужби из Пруског земаљског закона. Dernburg, нап. дело, стр. 673, као пример за овај случај даје поплаву.

II.

1. Одребене промене у режиму и интерпретацијама ове тужбе настале су још у римском класичном праву. Указано је да се у каснијем класичном праву она више није увек везивала за постојање пекулијума. Поред тога, док је првобитно давана само када је лице *alieni iuris* или роб склопио са тужиоцем уговор о зајму, о купопродаји и можда *locatio conductio*, касније је допуштена и када је закључен било који именовани уговор или пакт ⁽¹⁷⁾. Идеја заступништва, која је, у ствари, била у основи свих тужби *adiecticiae qualitatis*, долазила је код ове тужбе до посебног изражаја утолико, што се у периоду позне класике захтевало да је потчињено лице, са којим је закључен уговор, имало намеру да ствар, добијену уговором, употреби у корист патерфамилијаса ⁽¹⁸⁾. Исто тако, врше се и упоребења са установом *negotiorum gestio* ⁽¹⁹⁾, што ће довести до стварања правила, изреченог у једном, вероватно интерполисаном, тексту у коме Улпијан каже да ће се *actio de i. r. v.* применити у оним случајевима у којима би прокуратор или *negotiorum gestor* имао тужбу против *dominus negotii* и када је роб употребио ствар да би побољшао или сачувао ствар свога господара ⁽²⁰⁾.

Овај текст је јединствен у Јустинијановом корпусу, али је значајан због тога што ће у доцнијим правним школама бити врло често навођен као доказ да је за постојање одговорности патерфамилијаса или верзионог дужника уопште, потребно да је лице, преко кога је извршена верзија, поступало као заступник или као *negotiorum gestor* ⁽²¹⁾, захтев који се у римском класичном праву није постављао.

2. Даље промене настале су знатно доцније, мада су оне биле условљене крупним изменама у друштвено-економским и правним односима, које се могу пратити још од доба раног принципата. Непосредан утицај на развој ове тужбе имало је неколико чинилаца.

Пре свега, са слабењем власти патерфамилијаса и променама у породичноправним односима дошло је и до имовинскоправног осамостаљења деце у његовој власти. С друге стране, са опадањем броја робова

(17) Подробије о овом развоју упор. Гау, нав. дело, стр. 224—239.

(18) D. 15. 3. 3. 1 и 3; D. 15. 3. 3. 4 и 17. Данас преовлађује мишљење да су ови текстови интерполирани, те да је, према томе, овај захтев настао тек у посткласичном праву — упор. W. Kunkel, *Römisches Recht*, 1949, стр. 257.

(19) Ако је аутор верзије човек *bona fide serviens*, даје се *actio negotiorum gestorum*, D. 3. 5. 35/36.

(20) „Et regulariter dicimus totiens de in rem verso esse actionem, quibus casibus procurator mandati vel qui negotia gessit negotiorum gestorum haberet actionem quotiensque aliquid consumpsit servus, ut aut meliorem rem dominus habuerit aut non deteriorem.” D. 15. 3. 3. 2.

(21) Овај текст је, с једне стране, умногоме утицао на даљи развој ове тужбе, а с друге стране је код неких историчара крајем прошлог века послужио као полазна тачка за теорију према којој се тужба *de i. r. v.* објашњава на следећи начин: роб је по природном праву имао право регреса према господару за оно што је био дужан да плати своје повериоцу; овај „захтев да буде ослобођен своје обавезе” („*Liberationsanspruch*”) преторско право даје повериоцу роба, који га остварује са *actio de i. r. v.* Теорија потиче од v. Tuhra, *Actio de in rem verso*, Freiburg, 1895, и има и данас присталица међу неким немачким романистима.

и преласком на друге видове експлоатације измењен је фактички и правни положај робова, и они се умногоме изједначају са другим категоријама становништва у више или мање зависном положају. Тиме се мења и појам пекулијума. То више није имовина дата на управљање сину или робу, већ сва имовина уопште коју имају људи у зависном положају ⁽²²⁾.

Истовремено, и делимично из истих разлога, долази до извесних промена у установи заступништва. Основна концепција римског права, да сваког обвезују само они уговори које је он сам закључио, остала је у основи неизмењена. Међутим, с обзиром да су услед промена у породичним односима и због малог броја робова могућности да се послови воде преко потчињених лица биле у пракси веома сужене, било је потребно олакшати заступање преко слободних лица и дозволити да бар у неким случајевима уговор, који закључи заступник, непосредно обвезе заступаног. Од новина, које су уведене, од интереса за наше питање су измене које су претрпеле две тужбе *adiectiae qualitatis*, и то *actio institoria* и *actio exercitoria*. Оне су се још у класичном праву могле подизати *in solidum* против патерфамилијаса и онда када је *institor*, лице које управља трговинском радњом или предузећем, и *exercitor*, бродар био слободан човек *sui iuris*. Папинијан, затим, први помиње тужбу *quasi institoria*, која се могла подићи непосредно против властодавца за наплату потраживања из уговора који је тужилац закључио са прокуратором (управитељем целокупне имовине) који је слободан човек ⁽²³⁾, а у посткласичном вулгарном праву *institor* је увек одговарао за дугове својих радника ⁽²⁴⁾.

Значајна су, најзад, и нова теоријска објашњења која се под утицајем Аристотелове етике дају неким правним институцијама у правним школама на истоку ⁽²⁵⁾. Обогаћење без основа образлаже се идејом правичности и еквивалентности и поставља се принцип да се нико не може обогатити на рачун другог ⁽²⁶⁾.

Ове околности утицале су непосредно и на режим тужбе *actio de i. r. v.* Пре свега, у посткласичном праву она се потпуно одваја од *actio de peculio* и захтев да *filius* или роб са којим је тужилац закључио уговор, има свој пекулијум уопште се више не поставља ⁽²⁷⁾. Тежиште се ставља на верзију односно на обогаћење патерфамилијаса или господара роба, а појмом *de in rem verso* образлажу се и потраживања која се не утужују тужбом *de in rem verso*, већ другим тужбама. Сачувана су само два текста која о овоме сведоче и за оба је несумњиво да су интерполирана, тако да су дата образложења сигурно каснијег датума. У једном се верзијом образлаже постојање обвезе градске општине, настале уго-

⁽²²⁾ Упор. G. Micolier, *Pécule et capacité patrimoniale*, thèse, Lyon, 1932; Girard, *Manuel de droit romain*, I, 451.

⁽²³⁾ D. 3. 5. 30 пр. и D. 14. 3. 19. пр.

⁽²⁴⁾ E. Lévy, *Weströmisches Vulgarrecht, Obligationenrecht*, 1956, стр. 80 и даље.

⁽²⁵⁾ Упор. H. Coing, *Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des römischen Rechts*, Zeitschrift. d. Savigny Stiftung, 1952.

⁽²⁶⁾ D. 12. 6. 14.

⁽²⁷⁾ На западу, где изворн сведоче да је распрострањеност пекулијума била велика, *actio de i. r. v.* се више не помиње, при чему је значајно да је и примена кондикција била крајње скучена. На истоку, где улога пекулијума постаје незнатна, а. de i. r. v. добија ширу примену. Упор. E. Lévy, loc. cit. и Gay, нав. дело, стр. 161.

вором о зајму који је закључен у њено име и у њену корист ⁽²⁸⁾, а у другом одговорност ортака за обвезе настале из уговора другог ортака, када је корист из тог уговора ушла у ортачку заједничку имовину ⁽²⁹⁾.

Завршетак овог развојног пута чини правило, постављено у једној конституцији Диоклецијана у С. 4. 26. 7. 3, за коју је данас такође доказано да је интерполисана ⁽³⁰⁾. Према том правилу, *actio de i. r. v.* може се применити и ако је уговор, из кога је тужени имао користи, тужилац закључио са слободним лицем, под условом да је оно поступало као *negotiorum gestor* туженог ⁽³¹⁾.

У последњој фази развоја ове тужбе у римском праву, она се, дакле, проширује на односе међу лицима од којих ниједно није у зависном положају. За подизање *actio de i. r. v.* према овој конституцији било је довољно: а) да постоји уговор између трећег лица и тужиоца; б) да је треће лице поступало као *negotiorum gestor* туженога и в) да је корист из уговора ушла у имовину туженога. При томе је тужени имао истовремено и контрактну тужбу против трећег лица, гестора, са којим је закључио уговор, јер је оно слободан човек, правно и пословно способан.

Actio de i. r. v. губи овде своја обележја тужбе *adiecticiae qualitatis*, а дато решење је у супротности са принципом римског права да уговор делује само између странака које су га закључиле, принципом који је онемогућавао да се дође до општег правила да заступник непосредно обвезује свог властодавца.

Ова конституција је једини текст у Јустинијановој кодификацији и у изворима римског права уопште који показује да је примена ове тужбе проширена и на ново подручје, изван правних односа са лицима *alieni iuris* и робовима; иако је у супротности са основним начелима римског права, она је послужила као полазна тачка и као главни ослонац за даљи развој верзионе тужбе.

III.

1. Даљи развој *actio de i. r. v.* може се пратити тек од 17. века кроз дела немачких правника природноправне школе. У ранијим правним шко-

(28) D. 12. 1. 27 — *Civitas mutui datione obligari potest, si ad utilitatem eius pecuniae versae sunt.*

(29) D. 17. 2. 82 — „... nisi in communem arcam pecuniae versae sunt.”

(30) У данашњој романистици преовлађује мишљење да је ово правило настало тек у доба Јустинијана. Литература која се односи на овај текст је обимна, упор. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, 2. изд., стр. 407. У новије време Burdese, *Actio ad exemplum institoriae*, у *Atti... di Torino*, 1950, стр. 17—18. Диоклецијан у конституцији С. 2. 24. 4. даје супротно решење.

(31) „Alioquin si cum libero rem agente eius, cuius precibus meministi contractum habuisti et eius personam elegisti, pervides contra dominum nullam te habuisse actionem, nisi vel in rem eius pecunia processit vel hunc contractum ratum habuit.” — „Иначе, ако си закључио уговор са слободним човеком, који је водио послове онога чије си молбе имао у виду и чију си особу изабрао (= посебно на њу мислио): треба да увидиш, да против господара немаш никакве тужбе, сем ако није повац ушао у његову имовину или је он тај контракт ратификовао.”

лама она је анализирана углавном као једна од *actiones adiecticiae qualitatis*, а на текст у С. 4. 26. 7. 3 гледало се са крајњом резервом.

Из Акурзијеве глосе види се да мишљења глосатора о овој Диоклециановој конституцији нису била јединствена ⁽³²⁾, док Бартолус каже да је правило „*singularis*” ⁽³³⁾. Међутим, и код глосатора и код коментатора преовлађује мишљење да се у том тексту мисли не на *actio de i. r. v.*, већ на *actio negotiorum gestorum contraria* ⁽³⁴⁾.

И владајуће схватање општег (реципираног римског) права кретало се углавном више или мање у оквирима које су пружали текстови у Дигестима у титулусу *D. 15. de in rem verso*. Поред тога, давана је и *actio de in rem verso utilis* ⁽³⁵⁾ са позивањем на С. 4. 26. 7. 3 и на *D. 15. 3. 3. 2*, чије су претпоставке биле исте као и у Диоклецијановој конституцији ⁽³⁶⁾.

2. Напореда са овим учењем општег права, од неких писаца природноправне школе потиче струја, која ће постепено изградити сасвим нове претпоставке под којима ће се моћи подићи тужба *de in rem verso* и временом избацити из њених оквира појам верзије и осамосталити га.

Школа природног права, поникла у Холандији у доба када је отпочела њена привредна експанзија, одражавала је идеологију грађанске класе и на новим идејама, уз позивање на старе римске текстове, изградила

(32) Accursius, Codicis Dom. Iustiniani... libri XII Commentarius, изд. Parisiis, 1566, стр. 738, глоса (d) cum libero — објашњава да то може да буде прокуратор, negotiorum gestor, тужор или сугатор; у глоси (f) каже да се у ова два случаја ради о тужби neg. gest. utilis, али поред тога наводи још четири друга мишљења („alii dicunt...”).

(33) Bartolus a Sassoferrato, In primam Codicis partem Commentarius, изд. Venetiis, 1590, стр. 140: Lex VII — Haec est bona lex... Duas partes habet. Prima in servo, secunda in libero... ista secunda pars est singularis...

(34) AZO, Comment. ad singul. leges Codicis, изд. Luguduni, 1596, стр. 455 — и додаје да ако је уговор закључио прокуратор, даје се тужба institoria utilis. Исто, без овог додатка, и Bartolus, loc. cit. in finem. Оваква објашњења честа су и у доцњим правним школама. Тако H. Donnellus, Comm. ad quosdam libros Codicis, изд. Francoforti, 1599, стр. 155; Jacobi Cujacii opera omnia, P. IV (= T. 9), изд. Prati, 1839, стр. 466. Кујациус се овде пита да ли се може дати тужба када је уговор закључен са лицем које није у нашој власти (као пример даје колоне и кметове) и одговара да не може: „Lex autem ait, te nullam actionem habere, et utitur verbo pervides (објашњава шта та реч значи код Хорација)... sed actionem negotiorum gestorum utili, non directa.”

(35) Назив потиче од глосатора ROFFREDUS-а, који каже: Quaestio: sed illud quaeritur: pone quod aliquis liber homo gerebat negotia tua et pecuniam sibi mutuavit: et illam expendit in tuam utilitatem: utrum possim agere contra te actione de in rem verso. Respondeo: potes: quia utilis de in rem verso competit: quia sententia concordat: licet verba deficient. Tractatus libellorum, изд. Argentorati, 1502, p. 1 fol. 18. Назив actio de in rem verso utilis употребљен је у римском праву у другом случају, када је патерфамилијас имао користити из правног посла са ћерком familiae, упор. *D. 15. 3. 21 in finem*.

(36) T. j. да је уговор са тужоцем закључио лице које је поступало као negotiorum gestor туженог и да је корист из уговора ушла у имовину туженог. Тако J. G. Heineccius, Elementa iuris civilis secundum ordinem pandectarum, изд. Amsterdam, 1727; III, par. 191, параграфи 1221 и 1222; C. F. Glück, Ausführliche Erläuterung der Pandekten, Bd. 14, Erlangen, 1813, стр. 422. Други писци траже исте претпоставке али тужбу називају actio neg. gest. contraria. G. Noodt, Opera omnia, изд. Luguduni 1760, Bd. II, Comment. XV—3 — стр. 349 даје следећи пример: А је позајмно новац од Б и поправно паду склон; кућу С. А дугује А из незваног вршења туђих послова, а А дугује В из уговора о зајму; међутим, В може да добије тужбу која припада А према С као utilis actio. Исто мишљење заступао је и Savigny, Obligationenrecht, II, стр. 32 (изд. Берлин, 1853).

је теорију грађанског права новог доба. Немачки правници ове школе, неки од њих математичари по свом првобитном образовању⁽³⁷⁾, извлачили су из римских текстова рефлексије класичних правника и уздизали их на ранг општих принципа природног права, да би њима образлагали правила на основу којих су у складу са потребама младе буржоазије у успону решавани проблеми из свакодневне праксе.

Један од тих општих, врхунских принципа природног права је и учење да се нико не може обогатити на рачун другог, садржано у изреци Помпонијуса: „*Nam hoc natura aequum est, neminem cum alterius detrimento fieri locupletiores.*” (D. 12. 6. 14)⁽³⁸⁾. Оно је било једна од аутономних истина, која се налази на врху пирамиде правних института који своју основаност изводе из ње. Како је и једна од претпоставки тужбе *actio de i. r. v.* била корист коју је тужени постигао на рачун тужиоцев, и она почиње да се посматра првенствено са те стране^(39a); тиме је стечена теоријска подлога за нове интерпретације и створена могућност да се њоме обухвате и случајеви који у римском праву не би никада могли бити заштићени ни са *actio de i. r. v.*, ни са тзв. *actio de i. r. v. utilis* Јустинијановог права.

У првој фази, нов начин гледања на *actio de i. r. v.* није имао непосредних последица на претпоставке које су морале бити испуњене да би се она могла применити. Она је само једна од тужби, која почива на принципу да се нико не може обогатити на туђ рачун. Верзија је, додуше, њено основно обележје, али подизању тужбе има и даље место само онда, када је до верзије дошло из уговора који је са тужиоцем закључило треће лице које је поступало као заступник или *negotiorum gestor* туженога. Ново и у теорији и у пракси почетком 17. века било је пре свега то, што се више није сумњало у исправност текста, садржаног у Диклеоцијановој конституцији, па се сматрало да је примена верзионе тужбе оправдана без обзира на то да ли је лице са којим је тужилац закључио уговор, у зависном положају према туженоме или само води његове послове.

Међутим, стављањем тежишта на верзију, остале две претпоставке добиле су за правнике тога доба другоразредни значај. Као неважне, оне су могле сасвим и да отпаду у тренутку када се указала потреба да се ова тужба модификује и употреби и у случајевима у којима тих претпоставки нема.

Случајеви познати из судске праксе 17. века још увек су најчешће уговори које је закључило квалификовано треће лице, било да је у зависном положају према туженоме (*famuli*, слуге које заузимају место не-

(37) Puffendorf и Chr. Wolff. Метода рада назива се *mos geometricus* и састоји се у строгом логично-математичкој дедукцији, која полази од општег принципа и слази постепено ка све конкретнијим правилима. Ову методу је потенцирао нарочито NETTELBLADT, ученик CHR. WOLFF-а. Упор. P. Koschaker, *Europa und das römische Recht*, München, 1947, стр. 249—251.

(38) Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis*, liber II, cap. X, 2, 1.

(39a) Образложење тужбе се даје Помпонијусовим речима: «*adversus lucrum domini videtur subventum*» — D 15. 3. 10. 7. Тако Strykus, *Continuatio altera usus modernus pandectarum*, Ed. 2, Hallae Magdeburg. 1712 — lib. 15 tit. 3. Упор. M. Wellspacher, нав. дело, стр. 13, који даје многе друге примере.

кадашњих робова, деца и жена), било да је реч о администратору, мандатару или инститору⁽³⁹⁾. *Actio de in rem verso* се првобитно врло често употребљавала управо зато да би властодавац одговарао непосредно за обвезе из уговора које је закључио његов пуномоћник. Међутим, у 17. веку преовладао је принцип да пуномоћник увек непосредно обвезује властодавца. Познато је да је усвајање овог принципа углавном резултат рада природноправне школе. Он је изграђиван постепено, претежно без ослонца на римске текстове⁽⁴⁰⁾, у складу са потребама младе буржоазије, која је своје разгранате трговачке и друге послове морала да обавља и преко заступника. Практична последица усвајања овог принципа у односу на *actio de i. r. v.* била је пре свега у томе што су из области њене примене изостали сви они случајеви у којима је посредник — треће лице могао да непосредно обвезе туженог. У пракси ова тужба се сада користи обично онда, када је заступник прекорачио своју пуномоћ или је није ни имао, или кад из других разлога није могао да обвезе онога коме је припала корист из закљученог уговора. У многим од ових случајева, као и у низу других, било је тешко или немогуће доказати да је лице са којим је тужилац закључио уговор, водило послове туженог. Због тога се у делима неких правника истиче мисао да није битно да је треће лице, које је закључило уговор са тужиоцем, поступало као његов заступник или *negotiorum gestor*, и постепено се долази до дефиниције ове тужбе, из које је та претпоставка изостављена. За многе правнике крајем 17. и у 18. веку *actio de i. r. v.* се може подићи увек када су испуњене само две претпоставке, да постоји *alienus contractus*, уговор са трећим лицем, и *versio in rem*, да се из тог уговора тужени обогатио: „*Fundamentum actionis de in rem verso in eo latet, quod reus ex contractu tertii fit locupletior*”⁽⁴¹⁾.

Мишљења у правној литератури по овом питању нису јединствена и многи писци и даље захтевају и трећу претпоставку за основаност ове тужбе, да је посредник водио послове туженог, при чему се обично истиче да није потребно да је тужилац и знао да ће користи из уговора припасти туженоме⁽⁴²⁾. Међутим, теорија је само одражавала потребе праксе, и

(39) Примере даје В. Kupisch, *Die Versionsklage*, Heidelberg, 1965, стр. 20.

(40) У судској пракси тога доба владало је правило да странка која се позива на правило римског права, није морала да доказује његову рецепцију, већ је само њен противник могао да докаже да оно није реципирано; код заступништва, напротив, ако се странка позивала на неко правило римског права, морала је да докаже и његову рецепцију. J. Schilter, *Praxis iuris Romani in foro Germanico*, Franc. et Lipsiae, 1713, 27, 40. О развоју принципа директног заступништва и узајамном утицају између ове институције и *actio de i. r. v.* упор. L. Jacobi, *Die Lehre von der nützlichen Verwendung*, Jena, 1861, стр. 28 и даље.

(41) J. A. Hellfeld, *Jurisprudentia forensis secundum pandectarum ordinem*, Jenae, изд. 1764, lib. 15, tit. 3, par. 916. J. A. Kind, *Quaestiones forensae*, изд. Leipzig 1792, tom. 1, cap. 35, каже: „Si quis igitur ex meo per contractum tertii evadat locupletior et tertius, qui mecum contraxit, non sit solvendo, contra eum, in cuius rem meum, licet mediate tantum, versum est, in subsidium datur actio, quia quod de meo ad te pervenit, hoc a te mihi reddi bonum et aequum est (l. 32 D de reb. cred.)”. Даље примере даје M. Wellspacher, стр. 14, примедба 2.

(42) Упореди: Kupisch, нав. дело, стр. 21. Закључак Купиша, да су правници 17. и 18. века доследно инсистирали на захтеву, да посредник буде квалификовано лице, није основан. Пре свега, против тога говоре јасни текстови неких писаца из тог периода, цитирани у овом раду. Друго, Купиш није могао да наведе ниједан текст, у коме се ова тужба одбija

писци који су истицали да није потребно да је саговорач тужиоца обављао послове туженог, имали су у виду одређене случајеве из праксе којима су настојали да дају теоријско образложење. Овде се указује само на тај правац у природноправној школи, јер ће он довести до стварања самосталног верзионог захтева, битно различитог од некадашње *actio de i. r. v.* исто као што ће учења других праваца утицати на немачку пандектистику 19. века и у крајњем резултату на изостављање верзионог захтева из немачког Грађанског законика.

3. Теоријске могућности за даље модификације верзионе тужбе створене су тиме што је у доктрини, под утицајем нових схватања о богаћењу без основа, прихваћена и нова систематизација, према којој је ова тужба одвојена од осталих тужби *adiecticiae qualitatis*. Ово одвајање извршено је постепено. Старији писци сврставају ову тужбу заједно са осталим тужбама *adiecticiae qualitatis* у групу тужби које потичу из уговора трећих лица, *actiones ex contractu aliorum resultantes* ⁽⁴³⁾. Међутим, већ и у старијој литератури се сматра да треба разликовати две врсте ових тужби према томе шта је *causa imputationis*, шта је разлог да се уговором другог обвезује тужени. Док је за све остале тужбе наведено да је *causa imputationis* воља туженог да се обвезе преко уговора трећег лица, за тужбу *de in rem verso* се подвлачи да је то *utilitas* туженог односно *versio in rem* ⁽⁴⁴⁾. Ово издавање омогућило је доцније да се *actio de i. r. v.* не даје више тужиоцу истовремено са тужбом против посредника — лица са којим је закључен уговор, као што је то био случај код свих осталих тужби *ex contractu aliorum*, већ да она буде једина тужба којом у том случају располаже поверилац ⁽⁴⁵⁾.

У новијој литератури се, међутим, *actio de i. r. v.* потпуно одваја од осталих тужби које су у римском праву биле *actiones adiecticiae qualitatis*. Ослонац за нову систематизацију пружао је у Јустинијановој кодификацији текст у коме се каже да у случају верзије патерфамилијас одговара за уговоре које су склопила њему потчињена лица „као да их је он сам закључио“, „... *quasi cum ipsis potius contractum videatur*“ (D. 15. 3. 1. пр.) Улпијан, коме се овај текст приписује, сигурно није тиме мислио на квазиконтракт, али је појам квазиконтракта одговарао новим схватањима о тужби *de in rem verso*. При томе је као узор послужио типичан пример квазиконтракта, *negotiorum gestio*, који се, као и верзиона

због тога, што лице са којим је закључен уговор није поступало као заступник или *negotiorum gestor* туженог. Напротив, он сам на крају наводи текстове који показују да се не захтева да посредник поступа као *negotiorum gestor* — стр. 21, примери у примедби 24.

(43) R. Bachovius, *Tractatus de actionibus*, Francofurti 1657, disp. 8 thes. 5. S. Strykius, *Tractatus de actionibus forensibus*, Wittebergae, 1718. (2. изд.), sect. 1 membr. 8. G. A. Struvius, *Syntagma iurisprudentiae secundum ordinem pandectarum cum additionibus Petri Mülleri*; Francoforti, 1658—1683, exercit. 20, thes. 73.

(44) W. Lauterbach, *Collegium theoretico-practicum*, Tübingae, 1690, уз D. 15. 3. 2: „*causa enim impulsiva ... est utilitas sive versio in rem.*“

(45) У старијим делима поверилац има увек и тужбу против лица са којим је закључио уговор; тако W. Lauterbach, *op. cit.* уз D. 15. 3. 8. и други. У каснијим делима се тужба из уговора даје супсидијерно: „*principalter obligatur alter, in cuius rem quid versum*“ — Leyser, *Meditationes ad pandectas*, Lipsiae 1717—1725, specim. 160, или се уопште не помиње: Hellfeld *Jurisprudentia forensis*, параграф 890. У *Codex Theresianus* и доцније од тужбе против лица са којим је закључен уговор нема више ни трага.

тужба, образлаже општим принципом да се нико не може обогатити на рачун другога. Паралеле између незваног вршења туђих послова и верзионе тужбе биле су нарочито уочљиве у случајевима када је треће лице, са којим је закључио уговор верзиони поверилац, заиста имало намеру да обави посао за верзионог дужника, што је дозволило да се закључи да је и обавеза, која се утужује верзионом тужбом, квазиконтрактна обавеза. Тако се у делима знатног броја писаца 18. века *actio de i. r. v.* сврстава заједно са *negotiorum gestio* у оквиру квазиконтракта ⁽⁴⁶⁾.

Нова систематизација захтевала је да се основу дужникове обавезе да ново теоријско образложење. С обзиром да *actio de i. r. v.* више није спадала међу тужбе које настају из уговора трећих лица, није се више ни тражила *causa imputationis*, већ *causa efficiens*, непосредан основ дужникове обавезе. То је, разумљиво, корист коју је тужени имао из уговора који је тужилац закључио са трећим лицем или сама верзија: „*actio enim haec mox ex ipsa versione nascitur...*” ⁽⁴⁷⁾.

Значај овог новог тумачења основа обавезе верзионог дужника је очигледан: с обзиром да је *causa efficiens*, разлог због кога је настала дужникова обавеза, верзија, захтев да је корист настала *ex contractu alterius*, из уговора са трећим лицем, уопште више нема значаја. Верзиона тужба је у теорији осамостаљена и постала је погодна да се употреби и у случајевима у којима верзија настаје и на други начин, а не из уговора са трећим лицем.

4. Случајеви на које је у пракси примењивана овако измењена тужба *de in rem verso* нису били разноврсни, али су играли значајну улогу у свакодневном животу.

Верзиона тужба, заснована само на користи коју је прибавио тужени на рачун тужеоца, служила је најчешће за наплату потраживања од пословно неспособних лица и да би се од лица, дужног да издржава малолетника, наплатила потраживања настала издржавањем малолетника. У свакодневној пракси су уговори са малолетницима добили утолико већи значај, што је у 16. веку у Немачкој доба пунолетства померено са 14 на 25 година ⁽⁴⁸⁾, то је број ових уговора неминовно порастао.

Actio de i. r. v. се и раније, према Општем праву, могла подићи против малолетниковог оца да би се наплатила потраживања настала из уговора који је малолетник закључио да би прибавио средства за своје издржавање. Ослонац за то пружали су текстови из Јустинијанове кодификације у којима се каже да када роб или син закључе уговор да би прибавили средства за своје издржавање, поверилац из тог уговора има против

⁽⁴⁶⁾ J. H. Berger, *Dissertationis iuris selectae*, Lipsiae, 1707, Disp. 12, aphor. 7; Hellfeld, *Jurispr. forens.* параграф 917, и други. Неки представници природноправне школе отишли су у сасвим другом правцу: они уопште више не признају оправданост постојања посебне *actio de i. r. v.*, већ за случајеве, где је то могуће, дају *actio negot. gestorum*, третирајући их као квазиконтракте. Тако и еминентан представник ове школе Chr. Wolff, *Institutiones iuris naturae et gentium*, Hallae Magdeburg. 1745, p. 5, cap. 3, парагп. 549.

⁽⁴⁷⁾ S. Strykius, *Justiniani Institutionum Libri quatuor*, Халае Магдебургр. 1715, tit. 7 уз пар. 4.

⁽⁴⁸⁾ Ово је учињено прописом *Reichspolizeiordnung* из 1548. године, tit. 31, параграф 1. Упор. Н. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, В. II. Karlsruhe, 1966, стр. 359.

патерфамилијаса тужбу *de in rem verso*, зато што је патерфамилијасу учињена уштеда за издатке које је био дужан да учини ⁽⁴⁹⁾. Мада уговор, који је закључио малолетник, није правоваљан, сматрало се да су испуњене све три претпоставке потребне да би се могла подићи верзиона тужба: *alienus contractus*, уговор између малолетника и тужиоца, вођење тужбених послова и верзија, учињена уштеда у имовини туженог који је дужан да издржава малолетника. Међутим, када је у теорији дато тумачење да је *causa efficiens* ове тужбе корист коју је тужени прибавио на рачун тужиоца, и када се због тога почело сматрати да није неопходно да је та корист проистекла из уговора који је тужилац закључио са трећим лицем, постало је свеједно да ли је малолетник закључио уговор — који и иначе није правоваљан — да би прибавио средства за своје издржавање, или га је тужилац непосредно алиментирао. У другој половини 18. века судови у Немачкој допуштали су да онај, ко алиментира туђе дете, тужбом *de in rem verso* тражи од оца накнаду ⁽⁵⁰⁾. Из ове праксе настало је, вероватно, правило садржано у чл. 1042 ОГЗ: ко за другог учини издатак, који би овај по закону морао сам учинити, има право тражити накнаду.

Уговори закључени са малолетником када није у питању његово издржавање, били су по Општем праву неутуживи, јер их је закључило пословно неспособно лице. Као и у старом римском праву, и сада је поверилац могао да кондицира оно што је на основу закљученог уговора дао. Међутим, у 17. веку неки правници, расправљајући о случајевима у којима је малолетник закључио уговор о зајму, не помињу више кондикцију, већ кажу да се тада подиже тужба из уговора о зајму на ону вредност која представља малолетниково обогаћење. Тако Самуел Страјк, познат по томе што је у својим радовима био оријентисан првенствено на практична питања, на једном месту каже да је уговор закључен са малолетником ништав све дотле док поверилац не докаже верзију односно обогаћење дужника: „*Contractus itaque cum pupillo tam diu erit nullus, usque dum creditor versionem in rem, sive hunc exinde factum esse locupletiore, probaverit*” ⁽⁵¹⁾.

На исти начин третирају се и уговори које су закључила остала пословно неспособна лица. Жена која је јемчила за свога мужа биће у обавези само ако је из уговора који је муж закључио она имала користи и само за тај износ ⁽⁵²⁾.

Тешко је објаснити због чега се сада у овим случајевима уместо кондикције даје тужба из уговора о зајму на вредност која представља обогаћење туженога. Могуће је да је на ово утицало правило да малолетник одговара и за обавезе из уговора које је закључио његов тјтор само до висине користи коју је прибавио из тог уговора. Ово правило, које чини изузетак од општег начела усвојеног у овом периоду, да уговори које закључи заступник непосредно обвезује заступаног, објашњавало се потре-

(49) D. 15. 3. 3. 3; D. 15. 1. 9. 7; D. 15. 3. 19.

(50) Примере из судске праксе наводе Wellsbacher, нав. дело, стр. 31—33 и Jacobi, нав. дело, стр. 48 и даље.

(51) S. Strykius, *Continuatio — usus modernus pandectarum*, уз: D. 12. 1. — параграф 17.

(52) S. Strykius, нав. дело, параграф 58. Писац се позива на Јустинијанову новелу 134. с. 8: „quia pecuniae mulieris utilitate expensae sunt.”

бом да малолетник буде што боље заштићен (*privilegium minorennitatis*)⁽⁵³⁾. С обзиром да је, како у овим случајевима тако и у случају када се подиже тужба из уговора о зајму закљученог непосредно са малолетником, било потребно да тужилац докаже обogaћење туженога (*probatio versionis in rem*), они се у радовима неких писаца третирају заједно у оквиру излагања о доказима⁽⁵⁴⁾. У другој половини 18. века долази у овим случајевима до нових измена, и уместо тужбе из закљученог уговора на вредност верзије даје се сама верзиона тужба. Против малолетника се тада могла подићи *actio de i. r. v.* увек када је из неког уговора имао користи, без обзира да ли је уговор закључио он сам или његов заступник, и без обзира да ли се радило о уговору о зајму или о неком другом уговору⁽⁵⁵⁾.

У вези са овом новом улогом верзионе тужбе од интереса је да се наведе једно објашњење дато у правној књижевности тога доба. У том објашњењу истиче се да су нарочита својства ове тужбе у томе, што се може подићи против оног ко не може да се сам обвезе правним пословима, као и онда, када сауговорач тужиоца не може обвезивати другог осим у случају верзије: „*Insuper actio de in rem verso haec habet singularia quod 1) adversus eum quoque locum habeat, qui ex negotio se ipsum obligare nequit e. gr. pupillum... 2) quod ex contractu eius competat, qui extra casum factae versionis tertium suo obligare nequit contractu*”⁽⁵⁶⁾.

5. Од осталих случајева у којима се изузетно одобрава примена тужбе *de i. r. v.* и ако верзија није настала преко уговора закљученог са трећим лицем, значајан је само један, који у пракси изгледа да није имао ширу примену, али је карактеристичан због тога што се потпуно удаљава од класичног односа заштићеног овом тужбом.

Када је новац, примљен закључењем уговора о зајму, утрошен на очување или поправку неке ствари, онда ће зајмодавац са *actio de i. r. v. realis* моћи да тражи повраћај датог новца од било ког власника те ствари. Ову *actio de i. r. v. realis* уводи први пут Лејзер: „... *Quando autem res vel pecunia alicuius in conservationem aut meliorationem rei alienae ita impenditur ut commodum inde non in certam personam redundet, sed cum re ipsa in quosvis alios transeat tunc actio de in rem verso realis est*”⁽⁵⁷⁾.

Лејзер је при томе имао два узора, у феудалном праву, и, сасвим неадекватно, у римском праву. У феудалном праву су дугови, учињени да би се извршиле корисне поправке или инвестиције на феудалном добру, пре-

(53) Ово правило изведено је из текста, садржаног у Јустинијановој кодификацији у С. 5. 39. 3. и примењивано је и на уговоре закључене у име јавних установа, црква, манастира и градова. Упор. Jacobi, нав. дело, стр. 23 и Wellspacher, нав. дело, стр. 19—28.

(54) У правној литератури 18. века чести су радови под насловом *De actionibus* или *Klagen und Einreden*, у оквиру којих се расправља и о теорији доказа. О питању ко и када доказује верзију, без обзира да ли се ради о *actio de i. r. v.* или не, расправља се обично са позивањем на D. 12. 1. 27. Тако G. L. Böhmer, *Doctrina de actionibus*, Halae Salicae, 1767. — sect. 2, cap. 10. Исто и S. Strykius, *Tractatus de actionibus forensibus*, Wittenbergae, 1718. cap. 17.

(55) Упор. Wellspacher, нав. дело, стр. 36, који даје неколико примера.

(56) J. A. Hellfeld, нав. дело, параграф 918.

(57) A. Leyser, *Meditationes ad pandectas*, Lipsiae 1717—1725, specim. 167 med. 1.

лазили на новог феудалца који је доцније добио то добро ⁽⁵⁸⁾. Ово правило феудалног права Лејзер је пренео у грађанско право позивајући се на један *senatus konzultum* из доба Марка Аурелија, по коме је поверилац из уговора о зајму имао законско заложно право на кућу, на чију је оправку новац добијен зајмом утрошен ⁽⁵⁹⁾. Ово законско заложно право Лејзер третира као *versio in rem* и тиме образлаже оправданост примене *actio de i. r. v. realis*. Ову тужбу одобравају још неки писци 18. века ⁽⁶⁰⁾, а затим је преузима *Godex Theresianus* ⁽⁶¹⁾.

Занимљив је један пример у коме је дата *actio de i. r. v. realis* и који наводи Лејзер: грађанин Витенберга, који је непријатељу платио 2.000 талира да би спасао свој град, имао је права да на основу верзије (јер је тиме спасена имовина других) тражи од својих суграђана сразмерну накнаду ⁽⁶²⁾. Овај случај могао би се решити и применом прописа из *lex Rhodia de iactu* без употребе верзионе тужбе. Усвојено решење значајно је и помиње се овде због тога, што је оно вероватно један од преседана из кога је настало доцније правило из чл. 1043. ОГЗ.

6. Имајући у виду проширење тужбе *de in rem verso* на случајеве у којима верзија није настала из уговора са трећим лицем, неки писци крајем 18. века дају и нову дефиницију ове тужбе. У дефиницији се наглашава да се она заснива на принципу правичности и да се даје само супсидијерно, када нема друге тужбе против онога од кога се захтева повраћај прибављене користи: „*Eoque nomine concessa est ex aequitate actio de in rem verso omnibus iis casibus proficua, ubi actio principalis adversus eum, cujus utilitas promota est, deficit, ut id consequatur actor, quod in rem alterius versum est*” ⁽⁶³⁾.

Из ове дефиниције верзионе тужбе изостављене су све оне некадашње карактеристике ове тужбе које су је обележавале као једну од тужби *adiecticiae qualitatis*. Из некадашње *actio de i. r. v.* извучена је само верзија, корист прибављена на рачун другог, из које настаје обавеза да се за то пружи накнада или да се врати сама ствар. Овако схваћена верзиона тужба могла је заиста да преузме улогу опште тужбе из обогаћења без основа.

7. Резимирајући резултате до којих се дошло у прилагођавању тужбе *de i. r. v.* новим условима у току 17. и 18. века, може се истаћи следеће.

Режим ове тужбе мењао се у складу са општим развојем реципираног римског права у том периоду, за који је период поред осталог било карактеристично и настојање да се институтима римског права обухвате нови правни односи, настали на бази све сложенијих економских односа у условима процвата робно-новчане привреде. Развој тужбе *de i. r. v.* непосредно је везан за развој установе обогаћења без основа. Ова установа, која

(58) Strykius, *Examen iuris feudalis*, Wittenbergae 1715, C. XXI, De obligatione feudali quasi ex contractu.

(59) D. 20. 2. 1. и 20. 4. 5.

(60) Kind, нав. дело, т. III, С. 21; Hellfeld, нав. дело, том. III, параграф 918.

(61) Cod. Ther. III. 20 nr. 42.

(62) Leyser, нав. дело, specim. 167, med. 1.

(63) J. G. Schaumburg, *Compendium iuris digestorum*, Ed. 3, Jenae 1757, Comd. D. 15. 3. пар. 1.

у доба феудализма није имала скоро никакву примену, са оживљавањем робно-новчаних односа добија све већи значај. Док се класични случајеви исплате недугованог и повраћаја онога што је дато без основа обухватају и даље увек кондикцијама римског права, случајеви неоснованог обогаћења до кога је дошло на други начин решавају се у теорији, а преко ње и у пракси, полазећи од идеје правичности и врхунског принципа природноправне школе да се нико не може обогатити на рачун другог; они се обично третирају као случајеви за које се даје општа *condictio sine causa*, али је за неке од њих ближе решење представљала примена *actio de i. r. v.*

Првобитно, ова је тужба служила углавном за то, да би властодавац или *dominus negotii* могао да одговара за обавезе из уговора које је закључио његов заступник или *negotiorum gestor*. Са усвајањем правила да заступник непосредно обавезује заступаног, она губи знатан део подручја своје примене. Међутим, с обзиром да је и она почивала на принципу да се нико не може обогатити на рачун другог, те је основ дужникове обавезе била верзија, она се проширује на нове области и користи у другим случајевима, у којима су разлози правичности и еквивалентности у имовинскоправним односима налагали да се за примљену корист да накнада.

У теорији, у тумачењима која су давана тужби *de in rem verso* све је више умањиван значај захтева да је верзија настала из уговора који је тужилац закључио са трећим лицем и да је то треће лице водило послове туженог, да би на крају ти захтеви били и потпуно занемарени. Основ дужникове обавезе постала је корист прибављена на рачун повериоца, што је омогућило да верзиона тужба престане да буде тужба *adiecticiae qualitatis*.

IV

Теоријска образложења верзионе тужбе, садржана у правној књижевности 18. века, и примена ове тужбе у пракси различито су се одразили у пројектима аустријског Грађанског законика.

Као што је познато, први резултати напора да се у Аустрији, у доба просвећеног апсолутизма, изврши кодификација приватног права био је *Codex Theresianus* из 1766. године, обиман пројект, писан у стилу уџбеника, који никада није примењиван. Његова скучена прерада је нацрт *Horten*, чији је први део, лично и породично право, примењиван у неким аустријским земљама као Законик Јосифа II. Нацрт грађанског законика, израђен под председништвом професора природног права *K. A. Martini zu Wasseberg*, ступио је на снагу 1798. године једино у Галицији. Рад законодавне комисије на изради аустријског грађанског законика настављен је и даље и успешно је завршен под председништвом професора природног и римског права *Ф. Е. Цајлера* 1811. године.

Codex Theresianus представља прераду и допуну земаљских закона и других локалних прописа у светлости учења природноправне школе ⁽⁶⁴⁾.

(64) Утицај учења природноправне школе види се јасно у уводном поглављу закона, где се каже: *Alle Rechte sind entweder von Gott oder von Mensch geordnet. Gott hat das*

Непосредан утицај правне литературе тога доба на овај кодекс нарочито је очигледан у делу који регулише облигационе односе. Наслов поглавља 20, који гласи „*Von denen aus blosser natürlichen Billigkeit verbindenden Handlungen*” — о радњама које обавезују на основу природне правичности — преписан је из *Strykius-a De actionibus, I, c. p.* ⁽⁶⁵⁾. У параграфу 35 овог поглавља даје се најшира формулација верзионог захтева: „Из основног принципа правичности, који забрањује да се неко обогати на штету другог, обавезује се онај у чију је корист употребљена туђа ствар да ту ствар врати... ⁽⁶⁶⁾”.

Овај параграф је у ствари само увод у неколико наредних, у којима се предвиђа верзиони захтев под строго ограниченим претпоставкама: у случају када је тужени имао користи из уговора који је тужилац закључио са заступником без пуномоћи (чл. 37), са пословно неспособним лицем (чл. 39) и против жене која је јемчила за свога мужа (чл. 40). У чл. 42. предвиђен је верзиони захтев у смислу *actio de in rem verso realis*, али формулисан врло уопштено и недовољно одређено ⁽⁶⁷⁾.

Осим тога, у другим поглављима налази се још неколико одредаба којима се регулишу други случајеви одговорности по основу верзије. Оне су преузете из земаљских закона који су важили на територији Аустрије или из других прописа локалног карактера. У *C. Th. I, c. 5 n. 84* и *86* предвиђено је да ће отац одговарати на основу верзије за дугове малолетне деце ако је у питању њихово издржавање; прописи су преузети из Чешког земаљског закона, *I. 31* и *28*. Прописи о одговорности из *de in rem verso* градова, тргова, болница и задужбина налазе се у *III. c. 4. n. 31—32* и преузети су из локалних прописа ⁽⁶⁸⁾.

Потраживање издатака учињених за спасавање своје и туђе имовине (доцније чл. 1043 ОГЗ) регулисано је веома подробно у посебном одељку (VI, n. 41—68).

Као што се види, и поред веома опште и широке уводне формулације верзионог захтева у чл. 35, *Codex Theresianus* није унео никакву новину. Иако би се на основу те формулације могло закључити да се верзионом захтеву даје улога опште тужбе из обогаћења без основа, чланови који следе показују да је примена верзионог захтева ограничена на слу-

Recht der Natur und sein offenbartes alt und neues Gesetz geordnet.“ I, c. I, num. 2 и ibid. Num. 3: Das Recht der Natur ist von Gott dem Menschen eingepflanzt, auf dass er durch seine eigene Vernunft geleitet werde, das Gute zu tun und das Böse zu vermeiden“. — Упореди: E. Swoboda, Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch im Lichte der Lehren Kants, Graz, 1926, стр. 23.

⁽⁶⁵⁾ Упор.: A. Ehrenzweig, приказ књиге Wellspachera у Kritische Viertel-jahresschrift f. Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 3. F. Bd. 7, 1902, стр. 411.

⁽⁶⁶⁾ »Aus eben dieser Grundregel der Billigkeit, welche, sich mit Schaden des Anderen zu bereichern, verbietet, wird jener, zu wessen Nutzen ein fremdes Gut verwendet worden, zu dessen Wiedererstattung verpflichtet...«

⁽⁶⁷⁾ num. 42: Wohingegen, da zwar die Verwendung keinem Zweifel unterliegende, solche, aber nicht zum Nutzen des Beklagten, sondern des Dritten gereichte, hat die Rechtsforderung nur wieder denjenigen statt, dessen Nutzen dadurch verschaffet worden.«

⁽⁶⁸⁾ Наводи према A. Ehrenzweigu, loc. cit.

чајеве, који су у теорији и пракси тога доба представљали типичне случајеве у којима се примењује *actio de i. r. v.* ⁽⁶⁹⁾.

2. Неке од одредаба о верзионом захтеву у *Cod. Theresianusu* већ су у пројекту Мартини постале непотребне. У овом пројекту изостављена је забрана да жена јемчи за дугове свога мужа, а за повраћај онога што је дато на основу уговора са малолетницима и са заступником без пуномоћја предвиђене су кондикције; тиме су чл. 35, 39 и 40 *Cod. Ther.* постали непотребни, а од онога што се у том кодексу имало у виду при формулисању верзионог захтева, остало је врло мало ⁽⁷⁰⁾.

Самим тим, општи пропис о обавези насталој из користовања туђом ствари, који је у пројекту Мартини такође широко формулисан, добио је овде и одговарајући значај. Он је уврштен у квазиконтракте, којима је посвећен део 12. трећег поглавља, и то на прво место. После два уводна члана, у чл. 3 се каже: „Уопште је свако обавезан да оно што је други, без намере да му учини поклон, употребио у његову корист, оване надокнади“ ^(71а).

Овове следе прописи о *negotiorum gestio* (чл. 4—10), о *lex Rodhia de iactu* (чл. 11—18), затим поједине кондикције (чл. 19—26) и најзад о обавези накнаде корисних издатака, учињених за другог (чл. 27—31).

Из садржине овог поглавља очигледно је да у чл. 3 више није реч само о сентенцији преузетој из правне литературе, као што би се у крајњој линији могао оценити одговарајући пропис у *Cod. Theresianusu*, већ стварно о општој тужби из обогаћења без основа ⁽⁷¹⁾.

3. За разлику од Мартинија, аутор усвојеног пројекта за аустријски грађански законик Цајлер био је противник категорије квазиконтракта ⁽⁷²⁾. Из преднацрта, израђеног према пројекту Мартини, он је ову категорију изоставио, а деловодство без налога и употребу туђе ствари у корист другог ставио је у поглавље „О опуномоћавању и другим врстама деловодства“.

Под утицајем учења Канта о слободи воље, Цајлер је имао негативан став према сваком „продирању у подручје туђе воље“ ⁽⁷³⁾ и отуда се и *negotiorum gestio* третира у ОГЗ релативно строго. Употреба туђе ства-

(69) Супротно мишљење има Wellspacher, нав. дело, стр. 45, који сматра да је према новој дефиницији верзионе тужбе у *Cod. Ther.* она постала стварно општа тужба из обогаћења без основа, која је требало да обухвати не само традиционалне случајеве где верзија настаје без уговора са трећим лицем, већ и кондикције.

(70) Пројект Мартини, III. 15. 15 и III. 1. 22. Цитати из овог пројекта су према В. Kupisch, нав. дело, стр. 47—49.

(70а) § 3: *Überhaupt ist Jedermann verpflichtet, Dasjenige, was zu seinem Nutzen von einem Andern ohne es schenken zu wollen, verwendet worden ist, demselben wiederum zu vergüten...*

(71) Овако тумачење дају поред осталих и Е. Swoboda, *Bereicherung, Geschäftsführung ohne Auftrag, versio in rem*, Wien, 1919. стр. 30 и 54; Wellspacher, нав. дело, стр. 59 и даље. Много уже тумачење овим прописима даје В. Kupisch, нав. дело, стр. 49—54.

(72) Под Мартинијевим руководством писана је дисертација *«Obligationes quae quasi ex contractu nascuntur»*, Eberl, 1757. Zeiller је, напротив, следно Webera, који је сматрао ову категорију сувишном. Упореди: А. Ehrenzweig, нав. дело, стр. 412.

(73) Упор.: Е. Swoboda, *Das ABGB im Lichte der Lehren Kants*, стр. 236.

ри у корист другогa непосредно се надовезује на овај институт. Као и пројект Мартини, и Цајлер му даје општу формулацију, на коју се, за разлику од *Cod. Theresianusa*, не надовезују одредбе о случајевима у којима би ова одредба требало да нађе своју примену. У пројекту Мартини се при томе полази од обавезе верзионог дужника, а у ОГЗ од права повериоца.

Разлике у поређењу са одговарајућим одредбама у пројекту Мартини су знатне. Са изостављањем категорије квазиконтракта, кондикције су дошле на сасвим друго место и тако се чл. 1041 ОГЗ не може тумачити, као што је то био случај у пројекту Мартини, да чини опште правило према коме су кондикције само посебни случајеви обогаћења без основа. Даље, потраживања учињених корисних издатака за другогa, којима је Мартини посветио 5 чланова, у ОГЗ су обухваћена у чл. 1042 и ограничена на издатке које би тужени морао учинити на основу закона ⁽⁷⁴⁾. Осам Мартинијевих чланова о *lex Rhodia de iactu* сведена су у ОГЗ такође само на један, сажето формулисан и сасвим довољан.

Посебну тешкоћу у тумачењу чл. 1041 чинило је његово непосредно везивање за деловодство: „Ако је без деловодства каква ствар у туђу корист употребљена...”. Овде не можемо улазити у подробнију анализу питања зашто је то учињено. Разлози леже вероватно, с једне стране, у негативном ставу Цајлера према установи деловодства без налога, због кога је, третирајући повољније употребу ствари у туђу корист, сматрао потребним да нагласи и јасно одвоји та два института. С друге стране, разлоге би осим тога требало тражити и у утицају разних учења у правној литератури 18. века, од којих су многа везивала верзиони захтев на један или други начин за *negotiorum gestio*, што чини у систематизацији ових прописа на очигледан начин и сам Цајлер. Какву је он примену за чл. 1041 имао у виду, показују примери које даје у свом коментару овог члана: „Има више случајева, када се може без закључења уговора и без стварног *negotiorum gestio* употребити туђа ствар у корист другогa: ако се некоме, нарочито пословно неспособнима, да храна, стан итд. за задовољење њихових потреба; ако се болесник у несвесном стању лечи; ако се пословођи позајми роба да би могао да обавља послове за трећа лица” ⁽⁷⁵⁾.

Други пример би се у ствари могао подвести под незвано вршење туђих послова, а у трећем је реч о класичном троуглу: уговор са трећим лицем које обавља послове за верзионог дужника. Ово су једина три примера које Цајлер даје уз чл. 1041.

(74) Мартини у чл. 27 даје много ширу формулацију и предвиђа да ће свако, ко је учинио користан издатак за другогa и докаже да корист заиста постоји и у тренутку подизања тужбе, као и да је те издатке тужени иначе и сам морао учинити, моћи да тражи накнаду. Недостaje реч „по закону” из чл. 1042 ОГЗ. Међутим, наредна четири члана третирају случајеве издржавања туђег детета.

(75) Цитирано према Е. Swoboda, нап. дело, стр. 263.

Из свега овога би се могло закључити да под овим прописима о употреби туђе ствари у корист другог Цајлер ипак није имао у виду општу тужбу из обогаћења без основа. Тек је новија теорија успела да употребу туђе ствари интерпретира независно од деловодства без налога, дајући јој значај опште *condictio sine causa*, коју ОГЗ у ствари није ни предвидео.

Др Јелена Даниловић

РЕЗЮМЕ

Actio de in rem verso онг римског права до оветријског грађанског кодекса

Темой статьи являются перемены в теоретических объяснениях и в применении на практике искового требования *actio de in rem verso* в результате которых указанный иск, возникший наряду с другими исками, введенными с целью получения возможности для привлечения к ответственности *pater familias* по обязательствам, принятым зависимыми от него лицами, перерос в иск о присуждении в современном праве.

В статье разбираются три периода, в течение которых наступали существенные перемены. В римском праве во времена доминаты указанный иск постепенно утратил некоторые из своих первоначальных признаков, в силу чего при императоре Юстиниане была создана возможность для применения его, в виде исключения, и в тех случаях, когда ответчик приобретал выгоду по договору, заключенному свободным лицом, выступая как *negotiorum gestor* ответчика. Дальнейшие перемены произошли лишь в 17 и 18 вв. под влиянием новых начал, выдвинутых школой естественного права. Правовая теория того времени рассматривала указанный институт как одну из норм, основанных на общем принципе, что никто не может разбогатеть за счет третьего лица. В силу этого в трудах юристов данной школы подчеркивалось, что основанием обязательству должника является имущественная выгода, приобретенная им в пользу ответчика. В результате такого толкования стали недействительными и оставшиеся два условия, которые по Юстиниановому праву были необходимы для предъявления иска *actio de in rem verso* — приобретенная выгода по договору, заключенному истцом с третьим лицом, и выступление третьего лица в качестве *negotiorum gestor* ответчика. Благодаря новым толкованиям в теории и на практике 18 века указанные два условия были полностью отброшены.

В то время как ранее в Общем праве данный иск служил главным образом для того, чтобы доверитель или *dominus negotii* мог быть привлечен к ответственности по обязательствам договора, который заключил его представитель или *negotiorum gestor*, в новых условиях, с принятием правила, по которому за действия представителя во всех случаях отвечает лицо, от чьего имени он выступает, действие его стали распространяться и на случаи когда не имелось представителя, а также и на случаи, когда за действия представителя ни по новым правилам не могло отвечать лицо, от имени которого он выступал. Во второй половине 18 века *actio de in rem verso* применялась чаще всего в трех случаях: для взысканий по договорам с несовершеннолетними, для получения детьми содержания от их родителей и, реже, против каждого собственника вещей, для хранения и исправления которых расходовалось имущество истца.

В заключение автор вкратце излагает положения об иске с присуждением в проекте Австрийского гражданского кодекса — *Codex Theresianum*, в проекте, составленном в 1798 году Мартини и в Общем австрийском гражданском кодексе 1811 года.

SUMMARY

Actio De In Rem Verso From the Roman Law to the Austrian Civil Code

The subject of the paper are the changes in the theoretical expounding and in the practical application of the indictment *actio de in rem verso*, which caused this indictment, introduced originally to hold the pater familias responsible for the obligations of the persons subordinated to him, to become a versional demand of modern laws.

There periods which brought important changes are indicated. In the Roman law, in the Dominato period this indictment gradually lost some of its original characteristics, and consequently in Justinian's time it became possible to use it exceptionally even then the defendant had an advantage from the contract made by a vare person acting as the *negotiorum gestor* of the defendant. Further changes occurred in the XVIIth and XVIIIth centuries only, under the influence of the new principles that no one can make profits on account of someone else. That is why it is stressed in the papers of this school that the basis of the debtor's obligation is a property gain, which he made on defendant's account and as the consequence of such an approach two suppositions remained, which in Justinian's law had to be fulfilled in order that *actio de in rem verso* could be taken, i.e. the gain from a contract that the defendant made with a third party, and that the third party acted as a *negotiorum gestor* of the defendant, later became unimportant. Thanks to the new concepts in the theory and practice of the XVIIIth century these two suppositions were entirely neglected. While formerly in the General Law this indictment served mainly that the giver of authorization or *dominus negotii* could be held responsible for the obligation under the contract made by his proxy or *negotiorum gestor*, in the new conditions, with adopting the rule that the proxy directly commits the party he is representing, the domain of its application extended to the cases where there is no representation, or where the proxy according to the new regulations does not bind the represented party either. In the second half of the XVIIIth century *actio de in rem verso* was mostly used in three cases: for payment of the debt under a contract with minors, for obtaining compensation from the parents for sustenance of their children and, rarely, against any holder of things for whose keeping or repairing the property of the plaintiff was utilized.

The paper ends with a short review of the provisions of the versional demand, in the Draft of the Austrian Civil Code — Codex Theresianum in the project of 1798 prepared by Martini in the General Austrian Civil Code of 1811.

RÉSUMÉ

Actio de in rem verso depuis le droit romain jusqu'au code civil autrichien

L'objet de ce travail se rapporte aux changements dans les argumentations théoriques et dans l'application pratique de l'*actio de in rem verso* qui ont eu pour conséquence que cette action, — qui a pris naissance en tant que l'une des actions introduites dans le but de rendre possible à ce que le pater familias réponde des obligations des personnes qui lui sont soumises, — se transforme en *actio de in rem verso* des droits contemporains.

Trois périodes sont signalées dans lesquelles d'importants changements se sont produits. Dans le droit romain, à l'époque du Bas-Empire, cette action a perdu progressivement certains de ces caractères originaux, de sorte qu'à l'époque de Justinien il était devenu possible de recourir à cette action exceptionnellement même dans le cas que le défendeur avait retiré un profit du contrat, qu'une personne libre avait conclu en agissant comme *negotiorum gestor* du défendeur. D'autres changements se sont produits beaucoup plus

au XVIIe et XVIIIe siècles, sous l'influence des nouveaux principes qui ont été mis en relief par l'école du droit naturel. En ce temps-là cette institution était considérée dans la théorie juridique en tant qu'une des institutions qui reposent sur le principe général que nul ne peut s'enrichir aux dépens d'autrui. C'est pourquoi dans les travaux des juristes de cette école il est souligné que le fondement de l'obligation du débiteur est le profit patrimonial, qu'il avait eu aux dépens du défendeur, or, la conséquence d'une telle conception a été que les deux autres hypothèses, — qui dans le droit de Justinien devaient être remplies pour que l'*actio de in rem verso* puisse être intentée, à savoir que le profit a été réalisé du fait du contrat que le demandeur a conclu avec un tiers et que le tiers a agi en qualité de *negotiorum gestor* du défendeur, — sont devenues nulles et non avenues. Grâce aux nouvelles conceptions dans la théorie et dans la pratique du XVIIIe siècle ces deux hypothèses sont complètement négligées. Tandis qu'auparavant dans le droit commun cette action servait généralement à ce que le mandat ou le *dominus negotii* puisse répondre des obligations dérivant du contrat que son mandataire ou le *negotiorum gestor* avait conclu, dans les nouvelles conditions, en adoptant la règle que le mandataire oblige toujours directement le mandant, le domaine de son application se déplace et englobe les cas où il n'y a pas de représentation ou dans lesquels le mandataire ne peut pas, même d'après les nouvelles règles, obliger le mandant. Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle l'*actio de in rem verso* est employée le plus souvent dans trois cas, à savoir: pour le paiement des avoirs dérivant des contrats avec les mineurs, ensuite pour obtenir l'indemnité des parents aux fins de l'entretien de leurs enfants et, plus rarement, contre tout propriétaire des choses pour la conservation et la réparation desquelles les biens du demandeur ont été utilisés.

A la fin un bref aperçu est exposé des dispositions relatives à l'*actio de in rem verso* dans le projet du code civil autrichien Codex Theresianum, dans le projet qui a été élaboré en 1798 par Martini et dans le Code civil général autrichien de 1811.

АГРАРНО ПИТАЊЕ И УСТАВ СХС ИЗ 1921. ГОД.

Одредбе о аграрном питању у Уставу СХС из 1921. године саставни су део трећег одељка, који третира социјално-економску проблематику.

Цео трећи одељак овога Устава унет је на захтев лево оријентисаних политичких странака после дискусије у Уставном одбору о Пашићевом нацрту, који је са мањим изменама изгласан 28. јуна 1921. — на Видовдан и познат је као Видовдански устав.

У дебати око овог нацрта устава највише се расправљало о следећим питањима: политичком уређењу државе СХС, националном и аграрном питању.

У свим посебним нацртима Устава које су поједине политичке странке поднеле Уставном одбору, као и у уставној дебати која се водила у Уставном одбору и Уставотворној скупштини посвећена је одговарајућа пажња овом питању.

Велико интересовање за аграрно питање, које су показале све политичке странке у држави СХС, логична је последица заоштрених класних и националних супротности у новоствореној југословенској држави, као и неравномерности капиталистичког развитака појединих подручја, у којима су се задржали значајни остаци феудалних односа. Треба подвући и чињеницу да су идеје велике октобарске револуције стварале и јачале револуционарно расположење широких народних слојева, о чему се морало водити рачуна приликом решавања овог важног питања.

Решавање аграрног питања и спровођење аграрне реформе наметало се са свом озбиљношћу у свим југословенским подручјима и пре и после уједињења, чак је било парцијалних одлука у правцу решавања аграрних односа, што је, између осталог, убрзало доношење општих аката на целом подручју новостворене Краљевине СХС.

Прогласом од 6. јануара 1919. године регент Александар Карађорђевић обећао је решење аграрног питања на бази укидања кметства и великих земљишних поседа, које би добили земљорадници уз правичну накнаду дотадашњим власницима ⁽¹⁾. На бази овог прогласа комисија је направила нацрт који је влада убрзо усвојила (25. II 1919) као „претходне одредбе за примену аграрне реформе“. Овим одредбама предвиђено је: разрешење постојећих и забрана стварања нових феудалних односа, као и раскидање колонатских и кметству сличних односа у Краљевини СХС. Бивши кметови проглашени су слободним власницима кметским земаља.

(1) Службене новине 28. I 1919.

Држава је Претходним одредбама гарантовала одштету бившим феудалним поседницима, с тим што би се висина и начин отплате одредили посебним законом. Предвиђена је експропријација великих поседа, али је остављено да закон регулише шта се може сматрати великим поседом (одмах су проглашени као велики поседи фидеикомиси и поседи величине 100 до 500 јутара обрадивог земљишта). За експроприсане велике поседе предвиђена је накнада (изузев за поседе Хабсбуршке династије, поседе династија непријатељских земаља, као и поседе који су даровани туђинцима за услуге учињене Хабсбурговцима).

Одузету и експроприсану земљу по Претходним одредбама добили би земљорадници који нису поседовали земљу или су је веома мало имали у поседу. Првенство при деоби имали би инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци који су се борили за ослобођење и уједињење СХС. Такође је предвиђено да сви већи шумски комплекси пређу у својину државе, уз накнаду власницима (2).

Претходне одредбе о аграрној реформи значајне су за даље решавање аграрног питања — као основа за уставно и касније законско регулисање овог питања.

У уставној дебати, као што је већ истакнуто, на овом питању покренуте су у широку политичку акцију све југословенске политичке странке. Заједничко за све њих је било да су прихватиле решавање аграрног питања, међутим, приликом остваривања дошли су до изражаја различити ставови политичких странака, од радикалних и умерених до разних палијативних, који су били резултат политичког опортунизма и компромиса.

Судећи према пројектима нацрта Устава, уставним предлозима и дискусијама посланика одговарајућих политичких странака у Уставном одбору и Уставотворној скупштини, може се извршити извесно груписање политичких странака према њиховим ставовима и решењима које су предлагале за спровођење аграрне реформе. Међутим, треба напоменути да су се у оквиру једне групе разнородних политичких странака, а некад и код посланика једне странке појављивале различите нијансе у ставовима о решењу овог питања.

Политичке странке на аграрно питање нису, по правилу, гледале изоловано, већ су се за њега опредељивале сходно својој основној оријентацији према најважнијим привредним, политичким, друштвеним и другим проблемима новостворене државе СХС. Неке политичке странке виделе су решење аграрног питања и аграрне реформе у постојећем капиталистичком друштву — у традиционалној форми извођења аграрне реформе (Радикална, Демократска и Југословенска муслиманска организација — ЈМО). Друге су га виделе у оквиру реформисаног капиталистичког друштва у коме би социјална функција државе била посебно наглашена (Југословенска људска странка — Југословенски клуб, Земљорадничка странка, а донекле и Хрватска заједница односно Народни клуб).

Социјалдемократска странка, а у великој мери и Републиканска, сматрале су да се аграрно питање може решити у социјализованој привреди. Оне нису одвајале земљорадничко од радничког питања. И на

(2) Др М. Ерић, Аграрна реформа у Југославији 1918—1941, Сарајево, 1958, стр. 157—161.

крају, КПЈ истицала је да се и ово као и низ других питања може радикално решити само револуцијом — променом капиталистичких друштвених односа.

Основ за расправу о аграрном питању и опредељивање политичких странака био је накнадно унети трећи одељак у Пашићевом нацрту Устава. Од 23 члана овог одељка овом проблему посвећено је неколико (41, 42, 43, 29, 30, 32, и ст. 1 чл. 38). Суштина проблематике изражена је кроз оне чланове који се односе на укидање феудалних односа, експропријацију великих поседа и великих шумских комплекса који прелазе у својину државе или самоуправних тела ⁽³⁾.

Пада у очи сличност Претходних одредаба о аграрној реформи и уставних одредаби, мада су прве одређеније. Посланици неких политичких странака сматрали су да су Претходне одредбе радикалније захватиле ово питање. Уставне одредбе о решењу аграрних односа нису задовољиле ниједну опозициону странку, па чак у потпуности ни владајуће — Радикалну и Демократску, односно неке посланике из тих странака, као ни ЈМО.

Из ове проблематике о аграрном питању и аграрној реформи издвојили бисмо три питања која су била највише третирана у уставној дебати од стране свих политичких странака. То су: карактер земљишног поседа односно својине, накнада бившим земљопоседницима и експропријација крупних земљишних поседа.

Став Радикалне странке о аграрном питању није се много разликовао од Претходних одредаба, па је и у Уставном одбору део поглавља који се односи на аграрну реформу са незнатним изменама преузет из Претходних одредаба. У дискусији која се водила у Уставном одбору и Уставотворној скупштини радикали су остали доследни своме програму, иако је међу њеним посланицима било и оних који су сматрали да се аграрно питање не може решити на начин како је предвиђено поменути нацртом. Један од истакнутих посланика Радикалне странке, М. Сршкић, сматрао је да је овако постављено аграрно питање „резултат једног политичког споразума, политичких погодба и компромиса”. Сршкић

(3) „Феудални односи — истакнуто је у чл. 42. овог одељка — сматрају се правно укинати даном ослобођења од туђинске власти; уколико су где пре тога рока почињене неправде разрешењем феудалних односа има се законом провести исправка. Кметови (живчије) као и уопште земљорадници који обрађују земљу у кметству сличном односу, утврђују се као слободни сопственици државних земаља неплаћајући сами за то никакву одштету и имају се убаштинити.” Чл. 43: „Експроприсањем великих поседа и раздеоба њихова у својину оних који земљу обрађују, регулисаће се законом. Закон ће одредити каква ће се накнада дати за експроприсане поседе. За велике поседе који су припадали члановима бивших туђинских династија и за оне које је туђинска власт поклонила појединцима, неће се давати никаква накнада. Насељавање ће се изводити првенствено помоћу слободно организованог насељеничких задруга, старајући се и за то да насељеници морају бити снабдевени неопходним средствима за успешну производњу. При насељавању као и при раздеоби експроприсаних земљишта имају првенство потребити ратници који су се борили за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца и њихове породице. Законом ће се утврдити случајеви у којима се најмања површина земљорадникове земље не може поделити међу наследнике, нити ма којим начином отуђити.” Чл. 41: „Приватни велики шумски комплекси експропришу се по закону и прелазе у својину државе или самоуправних тела... Велики шумски комплекси које је туђинска власт поклонила појединим лицима прелазе по закону у државну или општинску својину без икакве накнаде тим лицима...” Стенографске белешке Уставотворне скупштине, седница XXXIX, 27. V 1921.

је истицао да је велика грешка што је овај политички споразум између владине већине и Муслиманског клуба, који објективно иде на штету сеоског становништва а задовољава један мали број бегова и ага, унет у Устав. Тражио је да се цело ово питање поново врати Уставном одбору на разматрање ⁽⁴⁾.

Радикална странка, као изразити поборник капиталистичких друштвених односа и приватне својине, истицала је начело да земља добијена укидањем феудалних односа и експропријацијом крупних земљишних поседа треба да постане приватна сопственост оних који би је на тај начин добили. Она се енергично супротстављала политичким странкама које су тражиле социјализацију земље. У погледу накнаде земљопоседницима, Радикална странка је остала доследна својим ранијим ставовима израженим у програму и Претходним одредбама, па ипак у нацрту Устава постоји извесна разлика. Док се раније говорило о накнади не одређујући тачно ко ће накнаду дати, у Пашићевом нацрту Устава држава је гарантовала накнаду. Овакав став Радикална странка објашњавала је социјалном необезбеђеношћу великог броја бивших крупних земљопоседника који су остали без средстава за живот ⁽⁵⁾. (То је била теза и ЈМО.). Ова уставна одредба о накнади била је највише нападана од многих опозиционих политичких странака, нарочито Земљорадничке и Социјалдемократске. У односу на крупне земљишне поседе ⁽⁶⁾ Радикална странка се залагала за очување великих поседа ради рационалније обраде земље и продирања капиталистичког начина привређивања у пољопривреду.

Демократска странка, која је у коалиционој влади имала ресор за пољопривреду, иако је у начелу подржавала став Радикалне странке о аграрном питању, била је за његово радикалније решење. Свој став о аграрном питању формулисала је у програму 1920. године. Основна питања из овог програма била су следећа: „1. Демократска странка сматра извршење аграрне реформе и дефинитивно регулисање аграрних односа као битан део националног програма ослобођења и уједињења; 2. Демократска странка прокламује начело, већ раније усвојено у демократским земљама при раскидању феудалних односа, да за укинута феудална право не припада ником никаква одштета. Но у исто доба она изјављује да и обзиром друштвене правде и националне солидарности и државних интереса захтевају да држава узме на себе бригу о оним имаоцима феудалних права којима би губитком тих права опстанак био доведен у питање; 3. Као са феудима има се поступити са оним феудалним добрима која су у скорије време формално добила модернизовани облик својине, а у ствари су чисто феудалног карактера” ⁽⁷⁾.

Овакав став према аграрној реформи демократи су углавном задржали и у дискусији која се водила у Уставном одбору и Уставотворној

(4) Исто, сед. XLIII, 31. V и 1. VI 1921.

(5) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт. сед. XLIII, 31. V и 1. VI 1921. године.

(6) Чл. 43. О експропријацији крупних земљишних поседа није прихваћен у Уставотворној скупштини због последњег става (види стр. 3). Нови став чл. 43. гласи: „Законом ће се утврдити максимум земљишног поседа, као и случајеви у којима се минимум земљишта не може отуђити.” Исто, XLIV, 2. VI 1921.

(7) Српски Глас, бр. 16, Велика Кикинда, 1920., цит. према Ерићу, и. д.

скупштини. Више демократских посланика, расправљајући о аграрном питању, подвлачило је његов широки значај. Земљорадничко питање третирано је као социјално, политичко, национално и културно. Овако широко схваћено аграрно питање, истицали су демократи, постоји у свим југословенским крајевима, а не само у крајевима који су били под Аустро-Угарском, и оно се не исцрпљује регулисањем проблема крупних земљишних поседа који постоје у крајевима ослобођених од Аустро-Угарске ⁽⁸⁾. Занимљиво је истаћи да је Демократска странка на својину гледала као на социјалну функцију; истицала је да су одредбе чл. 37. о својини и праву својине једна од главних тековина Устава. Међутим, својина није више право које искључиво служи интересима сопственика. Употреба приватне својине на штету целине забрањена је. По речима Сл. Јовановића, свако третирана својина представља „компромис између индивидуалистичког и социјалистичког схватања својине — мешавину личног права и социјалне функције” ⁽⁹⁾. Но, и поред тога, демократи су се оглађивали од ставова других политичких странака које су се залагале за социјализацију земљишне својине.

Питање накнаде Демократска странка је третирала као питање социјалне нужде. Накнаду треба дати само онима којима је неопходна. „Задатак аграрне реформе је — говорио је др М. Шећеров — у првом реду да помоћу накнаде и одштете то питање реши тако да ови велики поседници не постану велики капиталисти и да сељак постане финансијско робље” ⁽¹⁰⁾. Обештећење крупних земљишних поседника, остављено да се реши законским путем, за демократе је било спорно; нарочито за крајеве који су били под Аустро-Угарском оно је имало посебан значај, јер су се као држаоци великих поседа углавном појављивали странци. Са тог становишта ово питање појављивало се као национално, истина не само у погледу плаћања накнаде већ и насељавања југословенских националности на експроприсане земљишне поседе путем колонизације.

Демократи су у колонизацији видели могућност пресељавања становништва из једне југословенске покрајине у другу. Они су приговарали политичким странкама Хрватске и Словеније због тенденције затварања. „Ми налазимо — говорио је демократски посланик М. Прибићевић — да се и хрватски део и словеначки део нашег народа исто тако треба да користи аграрном реформом и зато је наше гледиште против тих аутономија, јер налазимо да је боље и корисније да се словеначки део нашег народа не оглађује као мала Словеначка противу Србије, него да је боље да Словенци створе још једну Словенију и другу нову Љубљану а исто вреди и за Хрвате” ⁽¹¹⁾. По мишљењу Демократске странке, решење аграрног питања је основна претпоставка за културно уздизање сеоског становништва.

Југословенска муслиманска организација (ЈМО) као политичка странка земљопоседника из Босне и Херцеговине (и Цетињет, у којој су

(8) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт. сед. XLII, 30. V 1921.

(9) Сл. Јовановић, Уставно право, Београд, 1924, стр. 452.

(10) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., XLIII, 31. V и 1. VI 1921.

(11) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., сед. XLII, 30. V 1921.

се окупили феудалци турског порекла из Македоније, али без већег утицаја у борби која се водила у уставној дебати) одиграла је веома значајну улогу у прегруписавању политичких снага поводом доношења Устава. Политички неопредељена у почетку, ЈМО је била она политичка странка која је омогућила радикалско-демократској већини доношење Видовданског устава. ЈМО је била за спровођење аграрне реформе уз многе ограде, имајући у виду пре свега добијање одштете за експроприсана добра. Доведена у веома тежак положај због делимично спроведене аграрне реформе на територији Босне и Херцеговине, ЈМО је тражила и пре дискусије о нацрту Устава да се испуне обећања дата регентовим прогласом и Претходним одредбама. У меморандуму упућеном одговарајућим политичким органима Краљевине СХС, ЈМО је захтевала накнаду за одузете земљишне поседе. Ставови ЈМО о аграрној реформи изражени кроз уставну дебату, сводили су се, углавном, на плаћање одштете муслиманским земљорадницима за експроприсане поседе и на једнак третман муслиманског и немуслиманског становништва приликом спровођења аграрне реформе. Сукобе и размимоилажења са опозиционим политичким странкама око накнаде, ЈМО је објашњавала верском нетрпељивошћу према муслиманском становништву, јер, по речима муслиманских посланика ЈМО није била само странка земљопоседника, већ и сиромашног муслиманског становништва.

Један од истакнутих првака ЈМО, Х. Курбеговић, истицао је овај моменат као један од основних за нетрпељивост и опозициони став према ЈМО. „Да није историјског и традиционалног менталитета нетрпељивости, ускогрудности итд., не би до овога никада ни дошло. Али баш та наша несрећна прошлост, чију сву горчину и несрећу ми данас нарочито осећамо и увиђамо, главни је разлог, да су овако духови заоштрени, да није готово дошло до експлозије. Главна је, господо, она традиционална мржња према нама“ ⁽¹²⁾.

Многи посланици ЈМО истицали су да се приликом решавања аграрног питања испољава тенденција депоседирања муслиманског становништва. Сматрали су да одредба чл. 37 о експропријацији својине у општем интересу отвара могућност удаљавања муслимана са њихових поседа и насељавања немуслиманског становништва“ ⁽¹³⁾. Накнада од 300 милиона, коју добија муслиманско становништво за експроприсану земљу, по њиховом мишљењу једва да представља једногодишњи приход са одузете земље, према томе, она не одражава вредност одузете земље, већ представља симболичну помоћ ⁽¹⁴⁾. Залагали су се за очување великих земљишних поседа о којима говори чл. 43. Ти поседе били би искоришћени за производњу индустријског биља, за коју ситни сопственици нису заинтересовани.

Хрватски народни клуб као једина хрватска политичка странка која је узела учешће у дебати око нацрта Устава није се много бавила овим питањем. За њу су много важнија била уставна питања: политичко уре-

(12) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., сед. XLIII, 31. V и 1. VI 1921.

(13) Исто, XLII, 30. V 1921.

(14) Исто, XLIII, 31. V и 1. VI 1921.

бење државе СХС и национално питање. Међутим, као буржоаска политичка партија она је била за решење аграрног питања и за спровођење аграрне реформе, али не у традиционалној капиталистичкој привреди већ у делимично социјализованој. Залагала се за укидање феудалних односа и кметства; увођење и проширење задругарства; обезбеђење минимума сељачког поседа над којим не може да се изврши егзекуција; осигурање земљорадника за случај несреће, незапослености, старости. Стајали су на становишту да земља припада онима који је обрађују и да не треба дати могућност за експлоатацију радне снаге ⁽¹⁵⁾.

У принципу, Народни клуб је био за давање умерене накнаде бившим земљопоседницима, али су се противили плаћању велике одштете ЈМО. Овакав став према ЈМО био је последица подршке коју је ова политичка странка дала радикаско-демократској већини, која је захваљујући гласовима ове странке обезбедила доношење Видованског устава.

Народни клуб је посебно био заинтересован за чл. 43, који се односи на крупне земљишне поседе. Злагали су се за задржавање крупних поседа, на којима би се организовала капиталистичка производња.

Југословенски клуб одражавао је расположење словеначке буржоазије, иако је себе називао пролетерском и сељачком партијом. Аграрном питању Југословенски клуб посветио је велику пажњу. У њиховим предлозима дошла су до изражаја хришћанско-солидаристичка схватања о социјализацији привреде. Истакли су начело да земљу добијају само они који је обрађују. Задругарство у једној социјализованој привреди до било би посебно место, зато га треба обезбедити уставним путем. Са тог становишта су били заинтересовани за судбину великих поседа. Изражавали су бојазан да држава не преузме већи део тих поседа, који би се третирали као државна добра ⁽¹⁶⁾. Злагали су се за одређивање максимума земљишног поседа, јер уколико се то не би учинило, аграрна реформа не би до краја била спроведена, па би се проблем поновне расподеле поставио као акутан после једне или две деценије ⁽¹⁷⁾.

Од сељачких странака у уставној дебати учествовала је Земљорадничка странка (основана у Србији 1919. као Савез земљорадника. Њој су се прикључили: „Савез тежака“ из Босне и Херцеговине, који се декласирао као југословенска странка, и Самостална кметијска странка из Словеније.

Радићева Хрватска републиканска сељачка странка није учествовала у уставној дебати, али је свој програм изложила у свом нацрту Устава. Њен програм о аграрном питању сводио се, на укидање државног, црквеног и властелинског власништва над земљом, као и на право да свака сеоска породица може стећи онолико земље колико може сама да обрађује ⁽¹⁸⁾.

Самостална кметијска странка Словеније у основи је била буржоаска странка и у тим оквирима видела је решење аграрног питања. Њен

(15) Исто, XXVII, 10. В 1921.

(16) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., сед. XLIV, 2. VI 1921.

(17) Исто, XXXIX V 1921.

(18) Др Т. Антонијевић, Хрватски уставни програм у држави Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1940. стр. 114.

допринос решењу аграрних односа кроз нацрт Устава СХС није био велики. Ова странка није представљала значајну политичку снагу у конфронтацији постојећих политичких странака тога времена. (Већина предлога ове странке није узета у обзир у коначној редакцији текста Устава ⁽¹⁹⁾).

По уставном нацрту Земљорадничке странке аграрни односи се могу успешно решавати под претпоставком постојања привредне демократије, у којој би читава привреда била организована на задружној основи. У тим оквирима земљорадничко задругарство требало је да постане основ привредног живота.

Земљорадничка странка није била задовољна одредбама нацрта Устава из 1921. које су третирале аграрне односе. Дубоко незадовољство свих посланика Земљорадничке странке испољило се у општој критички предлозених одредби. Аграрно питање и за Земљорадничку странку није се постављало само као социјално, већ знатно шире — као политичко, национално и културно питање. Земљораднички клуб је нарочито захтевао да се приликом спровођења аграрне реформе води рачуна о националном моменту. На пример, приликом колонизације у крајевима у којима преовлађује страни елеменат насељавало би се становништво југословенских националности. Један од првака Земљорадничког клуба, Р. Бокић, тражио је да се читава села у Македонији населе домаћим становништвом ⁽²⁰⁾. У Војводини, такође, колонизација је требало да изврши национални задатак, с тим што би се у крајевима у којима је бројно страно становништво — Немци, Мађари, Румуни — насељавало становништво југословенских националности.

Бројност сеоског становништва, као и њихов тежак положај наметали су радикалније решавање тзв. сељачког питања, тј. стручног, културног уздицања, здравствене заштите и др. На том плану, а пре свега ради побољшања материјалног положаја сеоског становништва и савременије пољопривредне производње, Земљораднички клуб је био поборник земљорадничког задругарства коме држава, по њиховом мишљењу није поклонила одговарајућу пажњу ⁽²¹⁾. Многи посланици Радикалног клуба напали су концепције Земљорадничког клуба о задругарству. „По вашем Уставу — говорио је М. Ђосић у Уставотворној скупштини — онај који има више земље и онај који има мало земље долазе у задружну државну заједницу. За такву се државу до сада не зна, то је зелена комунистичка држава. Ви хоћете у вашем Уставу да онај који не може своју земљу обрадити, мора да је даје другоме” ⁽²²⁾.

Једно од највише расправљаних питања у уставној дебати било је плаћање накнаде бившим феудалним земљопоседницима у Босни и Херцеговини. Земљораднички клуб је сматрао да никакву накнаду не треба дати муслиманским беговима, јер је та земља отета српском становништву. По њиховом мишљењу, муслимански бегови су ово питање представљали као верско — потенцирајући угроженост муслиманског становниш-

(19) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., сед. XXIV, 26. IV и сед. XXXIX, 27. V 1921.

(20) Исто, сед. XX, 21. IV 1921.

(21) Исто, сед. XLIII, 31. V и 1. VI 1921.

(22) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., сед. XLII, 30. V 1921.

тва. Истицали су, такође, да је под утицајем муслиманских земљопоседника оно погрешно схваћено као муслиманско питање, иако се не ради само о муслиманским земљопоседницима већ и о српским. Накнада од 300 милиона динара, по њиховом мишљењу, није решавала питање сиромашног муслиманског становништва већ беговског. Изражавали су бојазан да, аналогно овом случају, захтев за одштету могу поставити и други, на пример: земљопоседници у Македонији, аустријско и мађарско племство, иако је нацртом Устава предвиђено да се њима одштета неће давати ⁽²³⁾. Став Земљорадничког клуба према крупним земљопоседницима испољавао се у захтеву да се делимично ти поседи поделе, а делимично да остану у задружној својини ⁽²⁴⁾.

Приликом гласања у Уставотворној скупштини о овом одељку, Земљораднички клуб је гласао против и на тај начин оправдано изразио дубоко незадовољство поменутиим одредбама, које су отварале широку могућност да се решење аграрне реформе изигра каснијим законским актима, тј. разним злоупотребима од стране чиновничке бирократије и др. ⁽²⁵⁾. Но истовремено треба истаћи да Земљорадничка странка, иако је на овом питању имала подршку лево оријентисаних странака, није то довољно искористила. Она је решење аграрног питања видела у својеврсној буржоаској држави, у којој би приватна својина била ограничена али не и укинута, према томе, била је противник револуционарног разрешења капиталистичких друштвених супротности ⁽²⁶⁾. Земљорадничка странка је сматрала да је аграрно питање сложеније од радничког и зато га је и истицала у први план, али његово решење није видела у заједничкој борби са радничком класом. Објективно, оваквим ставом нанела је велике штете револуционарно расположеном сеоском становништву, за које и најрадикалније решење аграрног питања у револуционарној ситуацији створеној после Октобарске револуције, није било оптимално решење без промене социјалне базе.

Ставови Републиканске стране о аграрном питању слични су социјалдемократским. Републиканци су истицали принцип „општенародне земљишне својине“, тј. право да земљу поседују само они који је обрађују или ће је обрађивати. Залагали су се за одређивање максималне величине земљишног поседа и заштиту средњег и малог поседа. По њиховом мишљењу, постојеће одредбе Устава о аграрном питању не обезбеђују сеоском становништву бесплатан минимум земље која му је потребна за живот.

Републиканска странка била је против давања одштете бившим земљопоседницима за експроприсану земљу — јер, иако одштету даје држава, сиромашно становништво ће посредно — порезима — највише бити оптерећено.

(23) Исто, сед. XV, 15. IV 1921. и сед. XX, 21. IV 1921.

(24) Исто, сед. XLIII, 31. V и 1. VI 1921.

(25) Пашићева влада преко свога министра за аграрну реформу Узуновића, покушала је да објасни због чега Нацртом устава нису прецизирана многа питања аграрне реформе. Брзи економски и политички развој земље, по његовом мишљењу, превазишао би уставне одредбе, па би Устав постао кочница даљег развоја.

(26) Стеногр. бел. Уставотвр. скупшт., сед. XIX, 20. IV и сед. XXIV, 26. V и ссд. XXVI, 9. V 1921.

Републиканци су се залагали за распарчавање великих поседа, јер би то био пут ка спречавању продора капитализма на селу; по њиховом мишљењу, „капитализам на селу значи пауперизацију села“ (27).

Републиканска странка, иако у уставној дебати није ушла дубље у разматрање овог питања, била је за радикално решење, чак је, чини нам се, са аспекта постављене платформе за његово решавање, отишла даље од Земљорадничке странке, јер је она аграрно питање повезивала са социјализацијом средстава за производњу, тј. са мењањем друштвено-економских односа и капиталистичке привреде.

Наравно, ова концепција Републиканске странке није прихваћена, штавише оштро је критикована од радикалско-демократске коалиције. Е. Лукинић је истицао да варијанта о национализацији земље, коју предлажу републиканци, не би била прихваћена од сеоског становништва, наводно зато, што је код њих усађено осећање приватне својине (28).

Лево оријентисане партије — Социјалдемократска и КПЈ — различито су се односиле према решењу аграрног питања. Док је Социјалдемократска странка видела решење овог питања у постојећим односима капиталистичког друштвеног система Краљевине СХС, дотле је КПЈ и овде видела једно решење у оствареном социјалистичком друштву, а друго у постојећој ситуацији — присутности капиталистичких друштвених односа.

Реформистички став социјалдемократије према аграрном питању изражен је кроз речи лидера те странке Н. Дивца, који је заступао гледиште да је боље решити аграрни проблем на миран начин аграрном реформом, него аграрном револуцијом (29). Ставови Социјалдемократске странке о аграрном питању и аграрној реформи могу се свести на неколико основних тачака: социјализација земље уклопљена у систем социјализоване капиталистичке привреде (30), с тим да земља припада онима који је обрађују; противили су се плаћању одштете за експроприсану земљу бившим феудалцима и великим земљопоседницима. Нарочито су били одлучни противници давања одштете за крупне земљишне поседе, макар одштету платила и држава, јер посредно, у облику пореза и приреза, одштету плаћа сеоско становништво; држава треба да обезбеди нове власнике земљишних поседа од пауперизације обезбеђивањем основних средстава за производњу и отварањем земљорадничких новчаних кредита у којима би сељаци под повољнијим условима добијали кредите (31) и др.

Са овако дефинисаним програмом очигледно је да Социјалдемократска странка није могла да мобилише сеоску сиротињу, напротив, њен је програм уживао наклоност владине већине.

(27) Исто, сед. XV, 15. IV, сед. XVIII, 18. IV и сед. XLII, 30. V 1921.

(28) Стеногр. бел. Уставнотвор. скупшт., сед. XLII, 30. V 1921.

(29) Исто, сед. XVIII, 19. IV 1921.

(30) Један од првака Социјалдемократске странке, Е. Кристан, говорећи о овом питању у Уставотворној скупштини сматрао је да је требало унети у Устав начело да земља припада целом народу и да се даје у посед онима који је обрађују. По његовом мишљењу, тврдња (алузија на став Радикалне странке) да сељаци то не би прихватили, не стоји, јер би они добили онолико земље колико им је потребно. Стеногр. бел., сед. XLII, 30. V 1921.

(31) Исто, сед. XVIII, 19. IV и сед. XLI, 28. V 1921.

КПЈ је на Вуковарском конгресу 1920. године, у Програму и задацима формулисала своју политичку платформу и одредила задатке непосредне политичке активности. На тај начин је дала оквире политичког деловања у уставној дебати око Видовданског устава. У ствари, још на Конгресу уједињења, када је основана Социјалистичка радничка партија комуниста априла 1919. године, донета је резолуција о аграрном питању. Резолуција предвиђа раскидање феудалних односа и поделу земље сељацима без икакве накнаде, коју су они до тада обрађивали као закупци. Затим, да им се на „рачун крупних капиталиста, капиталистичких удружења и банака, стави на располагање пољопривредни инвентар и средства за подизање кућа и пољопривредних стаја”. Велепоседи феудалног порекла такође треба да буду подељени сељацима без накнаде. Противили су се социјализацији крупних капиталистичких поседа, са мотивацијом да се социјализам не може делимично остварити у оквиру капиталистичког поретка ⁽³²⁾.

На Вуковарском конгресу у Програму КПЈ, који ће се остварити после преузимања политичке власти, изнети су ставови о експропријацији и социјализацији производње и трговине. О социјализацији великих поседа речено је у програму да ће се „Обрађивати модерним алатима и машинама и послужити као пример како треба обрађивати земљу. Ситни и средњи сопственици на селу увериће се, на примерима и у пракси, да је много корисније заједнички колективно земљу обрађивати” ⁽³³⁾. У поглављу о непосредним задацима Партије о аграрном питању је речено: „КПЈ ће повести најенергичнију акцију за откривање свих превара и злочина буржоазије при решавању аграрног питања. Она ће разоткривати масама те лажи и преваре и свом енергијом радити на потпуном решењу аграрног питања, одузимањем свих великих поседа и уступањем, са одговарајућим инвентаром, без икакве накнаде, сељачким већима која образују они који земљу стално обрађују” ⁽³⁴⁾.

Основни принципи, које је КПЈ о аграрној реформи формулисала у Програму Вуковарског конгреса, дошли су до изражаја и у дискусијама комунистичких посланика поводом доношења Устава СХС из 1921. Један од комунистичких посланика, излажући уставне принципе социјалистичког уређења, говорио је: „Ми се, дакле, господо — ја то понављам — не можемо сложити у погледу уставних принципа које ми предлажемо... али ја држим да је ипак потребно да се ти наши принципи чују и са овога места, као што се чују и принципи других група.”

Комунисти су видели потпуно решење аграрног питања само у новој совјетској социјалистичкој Југославији, у којој би дошло до укидања приватне својине и до национализације земље, али би од национализације биле изузети поседи средњих и ситних сељака ^(34а). Међутим, КПЈ није имала илузија да се у датом моменту може мењати капиталистички друштвени поредак, зато су њени посланици настојали да у својим иступањима

(32) *Историјски архив КПЈ*, II, 1949, стр. 21—22.

(33) Исто, стр. 35.

(34) Исто, стр. 35.

(34а) Стеногр. бел. Устав. одбора, сед. VIII, 11. II 1921.

у уставној дебати, с једне стране, истакну основне принципе совјетског уређења и совјетског устава, а с друге, да конкретним предлозима колико-толико утичу на промену неких реакционарних одредби овог начрта Устава. У тој светлости треба посматрати предлоге Комунистичког клуба, које је у име Клуба Уставотворној скупштини поднео Триша Кацеровић. О аграрном питању у поменутиим предлозима речено је: „Укидају се и без икакве накнаде експропришу сва феудална имања по форми и по садржини у корист оних који их обрађују и државе или самоуправе. Експропришу се сви црквени, манастирски и вакуфски поседи свих врста, у корист оних који их обрађују односно у корист самоуправних јединица” (35). Комунисти су одбијали тврђења неких опозиционих посланика да су се одрекли својих принципа, јер се земља не одузима ситним и средњим сељацима. Истицали су да се Лењин још пре револуције залагао да земља ситним и средњим сељацима не сме насилним путем бити одузета (36).

Предвиђена су и сељачка већа, која ће извршити расподелу земље и управљати експроприсаном земљишном својином. Појединачна иступања комунистичких посланика у уставној дебати заснована су на овом програму са ширим објашњењима о поменутиим ставовима. Сви комунистички посланици истицали су као основни принцип — поделу земље сељацима коју обрађују, без накнаде. Давање потребног инвентара да би се земља успешно обрађивала; сељачка већа састављена од сиромашних сељака и пољопривредних радника преузела би велепоседе и поделила сиромашним сељацима (у ствари комунисти су предлагали да се спровођење аграрне реформе изузме из руку чиновничког апарата и преда сељачким већима (37).

У Уставотворној скупштини поменути предлози Комунистичког клуба углавном нису прихваћени, али су неки са извесним модификацијама садржани од неких опозиционих и прогресивних политичких странака.

КПЈ је поменутиим Програмом о решењу аграрног питања, које није одвајала од других економских и социјалних питања, дала врло широку платформу за његово решавање и окупљање свих прогресивних снага. Њен Програм је био прихватљив и за велики број ситних и средњих сељака.

Љубица Кандић

РЕЗЮМЕ

Аграрный вопрос и Конституция Королевства сербов, хорватов и словенцев 1921 года

Положения об аграрном вопросе в Конституции Королевства сербов, хорватов и словенцев, принятой в 1921 году, являются составной частью третьего раздела, посвященного социально-экономической проблематике. Из 23 статей указанного раздела несколько статей говорят о данной проблеме. Сущность проблематики изложена в статьях, отно-

(35) Стеногр. бел. Уставотвор. скупшт., сед. XXI, 22. II 1921.

(36) Исто, ссд. XXVIII, 11—12. V 1921.

(37) Исто, сед. XLIII, 31. V и 1. VI и сед. XXVIII, 11—12. V 1921.

сящихся к отмене феодальных отношений, экспроприации крупных помещичьих владений и крупных лесных угодий, переходящих в собственность государства или самоуправляемых тел. В парламентских дебатах по данному вопросу самую живую политическую активность проявили все югославские политические партии.

Все они высказывались за решение аграрного вопроса и за аграрную реформу, но к их разрешению они подходили с разных позиций.

Политические партии, в основном, не рассматривали аграрный вопрос как особый, отдельный вопрос, а в совокупности с остальными главнейшими хозяйственными, общественными, политическими и остальными проблемами новообразованного государства. Некоторые политические партии находили решение аграрного вопроса и аграрной реформы в существующем капиталистическом обществе — в традиционной форме осуществления аграрных реформ (Радикальная и Демократическая партии и Югославская мусульманская организация — ЮМО). Другие видели разрешение в рамках реформированного капиталистического общества, в котором была бы особо подчеркнута социальная функция государства (Югославская народная партия, Земледельческая партия, а частично и Хорватское содружество, оно же Народный клуб). Социал-демократическая партия, а в значительной степени и Республиканская партия, усматривали возможность решения аграрного вопроса в социализированном хозяйстве. Они не отделяли крестьянский и рабочий вопросы. И, наконец, КПЮ считала, что данный вопрос, как и ряд других, возможно радикально решить только революционным путем — переменой капиталистических общественных отношений.

SUMMARY

Agrarian Policy and the SHS Constitution of 1921*

The provision on the agrarian question in the Constitution of SHS of 1921 are included in Part III treating the socio-economic problems. Beginning with Article 23 of this Part a couple of articles are concerned with this problem. The essence of the problem is stated in those articles that deal with the abolishment of feudal relationships, expropriation of large estates and large forest areas that became state property of self-managing bodies. The constitutional debate on this question instigated all the Yugoslav Political parties to undertake an extensive political action.

All of them approved the solution of the agrarian question and the agrarian reform, but their approaches as to its realization were different.

Political parties did not view, mostly, the agrarian question isolated, but in the frame of the most important economic, social, political and other problems of the newly created SHS state. Some political parties saw the solution of the agrarian question and of agrarian reform in the then existing capitalistic society in the traditional form of carrying out the agrarian reform (Radical, Democratic, Yugoslav Moslem Organization YMO). The other saw its solution in the frame of the reformed capitalistic society, where the social function of the state would be particularly stressed (Yugoslav People's Party, Peasant Party and Croatian Community, i.e. the National Club). The Social-Democratic Party, and to a considerable extent the Republican, considered that the agrarian question could be solved in a socialized economy. They did not make distinction between the agrarian and workers's question. And finally, Communist Party of Yugoslavia stressed that this and many other questions could be radically solved through revolution only — by changing the capitalistic social relationships.

* Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians

RÉSUMÉ

La question agraire et la Constitution de l'Etat des Serbes, Croates et Slovènes de 1921.

Les dispositions relatives à la question agraire sont incluses dans la troisième section de la Constitution de l'Etat des Serbes, Croates et Slovènes de 1921 qui traite la problématique socio-économique. Sur les 23 articles de cette section plusieurs sont consacrés à cette question. L'essence de la problématique est exprimée dans les articles qui ont trait à l'abolition des rapports féodaux, à l'expropriation des grandes propriétés foncières et des grands complexes de forêts qui passent dans la propriété de l'Etat ou des corps autonomes. Dans les débats constitutionnels sur cette question tous les partis politiques yougoslaves ont été entraînés dans une vaste action politique.

Tous les partis étaient unanimes qu'il était nécessaire de résoudre la question agraire et ils réclamaient tous la réforme agraire, mais d'autre part, en ce qui concerne la réalisation de cette réforme les avis ont été partagés.

Généralement, les partis politiques ne considéraient pas la question agraire isolément, mais dans l'ensemble des principaux problèmes sociaux, politiques et économiques et des autres problèmes de l'Etat nouvellement formé des Serbes, Croates et Slovènes. Certains partis politiques apercevaient la solution de la question agraire et de la réforme agraire dans la société capitaliste existante — dans la forme traditionnelle de la réalisation de la réforme agraire (les partis radical et démocrate et l'organisation musulmane yougoslave). D'autres partis considéraient que la solution se trouve dans la société capitaliste réformée où la fonction de l'Etat serait particulièrement accentuée, le parti populaire yougoslave. (Le parti agrarien et jusqu'à un certain point la communauté croate, c'est à dire le Club national). Le parti social démocrate et dans une large mesure le parti républicain considéraient que la question agraire ne peut être résolue que dans l'économie socialisée. Ils ne séparaient pas la question agraire et la question ouvrière. Enfin, le parti communiste yougoslave avait mis en relief que ce problème ainsi qu'une série d'autres questions ne pouvaient être résolus radicalement que par la révolution — le changement des rapports sociaux capitalistes.

УЗРОЧНОСТ КОД КРИВИЧНОГ ДЕЛА КВАЛИФИКОВАНОГ ТЕЖОМ ПОСЛЕДИЦОМ

Окривљени је физички напао оштећену и нанео јој више телесних повреда по глави и другим деловима тела. Како је повређена после извесног времена умрла услед последица насталих у вези са нанетим јој телесним повредама, окружни суд је дело учиниоца оквалификовао као кривично дело тешке телесне повреде квалификоване смрћу из чл. 141. ст. 3. КЗ, нашавши да су у погледу одговорности учиниоца за ово дело остварени услови из чл. 8. КЗ.

У својој жалби окривљени је истакао да се наступање теже последице, тј. смрти повређене, не може њему да стави на терет, јер је до исте дошло због тога што повређеној није благовремено указана лекарска помоћ.

Решавајући по жалби Врховни суд Хрватске оснажио је првостепену пресуду нашавши да је истом правилно утврђено да је окривљени, с обзиром на природу повреда и на начин како су исте задате, очигледно поступао бар са евентуалним умишљајем у погледу извршења кривичног дела тешке телесне повреде, а да је при том испољио и нехат у погледу теже последице, која је и наступила. При томе је Врховни суд стао на становиште да је у конкретном случају остварена и каузална веза између радње и учиниоца и наступеле теже последице, образлажући свој став следећим: „Код тога ништа не мијења на ствари то што би правовремена лијечничка помоћ евентуално могла отклонити смртну последицу. Прије свега, постојала је само евентуална могућност а не и сигурност да би лијечничка интервенција могла спасити живот повређене, а с друге стране, одговорност учиниоца за тежу последицу постоји без обзира на то из којих је разлога таква лијечничка помоћ изостала. Одговорност за тежу последицу постоји, наиме, како је то већ истакнуто, у сваком случају ако је уз постојање изложених објективних и субјективних момената смртна последица проузрокована повредама које је оптужени погинулој нанио. Тиме што погинулој није правовремено пружена лијечничка помоћ, није прекинута узрочна веза између повреда и смртне последице, јер до смртне последице није дошло мимо већ дјелујућег узрока, тј. тјелесних повреда које је погинула задобила” (1).

(1) Пресуда Врховног суда Хрватске Кж-1383/66 од 22. септембра 1966. године, Збирка судских одлука, књ. XI, св. 3, стр. 37, одлука бр. 184.

1. У случајевима као што је овај на који се односи наведена пресуда Врховног суда Хрватске ради се о кривичном делу тешке телесне повреде квалификоване смрћу, за чије постојање је потребно остварење објективних и субјективних услова ⁽²⁾.

У погледу објективних елемената, поред остварења свих елемената основног кривичног дела, потребно је да непосредно остварена последица одговара условима за квалификовање дела као тешке телесне повреде, а затим да је из ње наступила тежа последица, што значи да се радња учиниоца у крајњој линији појављује као узрок и те касније последице, јер је она посредно настала из основне, непосредно остварене последице, чији је узрок радња учиниоца кривичног дела ⁽³⁾.

Са гледишта субјективних елемената дела потребно је постојање виности, и то како у односу на основно дело тако и у односу на тежу последицу, јер би конструисање одговорности учиниоца у одсуству његове виности према тежој последици значило одговорност за исту на основу самог објективног проузроковања (узрочности), што би представљало објективну одговорност која је неприхватљива у нашем кривичном праву као и у савременом кривичном праву уопште ⁽⁴⁾. Виност у односу на основно дело — тешку телесну повреду — мора да се појављује у облику умишљаја, а у односу на тежу последицу у форми нехата (чл. 8. КЗ). Постојање умишљаја у односу на обе последице (основну и тежу) довело би до квалификације дела као кривичног дела убиства (чл. 135. КЗ), а у случају нехата у односу на обе последице постојало би кривично дело убиства из нехата (чл. 137. КЗ) ⁽⁵⁾.

2. У конкретном случају утврђивање субјективних елемената није стварало правне проблеме. Природа нанетих повреда и начин њиховог наношења јасно су показивали да је учинилац био свестан последица (телесних повреда) које је проузроковао и да је хтео односно бар пристао на њихово проузроковање, а да је при том могао и био дужан да буде свестан да то може да води и смртној последици (већи број повреда по глави, прскање слезине и друге повреде) ⁽⁶⁾.

У жалби је тежиште одбране стављено на негирање постојања узрочне везе између основног кривичног дела и наступеле теже последице, у погледу које се истицало да је наступила као резултат одсуства благовремено указане лекарске помоћи повређеној. И управо од става који се има по овом питању и зависи крајњи закључак о проблему квалификације кривичног дела у конкретном случају.

3. Код кривичног дела квалификованог тежом последицом потребно је да тежа последица произиђе из последице основног дела, што значи да у крајњој линији треба да постоји каузална веза између радње учиниоца и наступеле крајње последице. Утврђивање постојања ове везе не пред-

(2) Др Ј. Таховић: Кривично право — посебни део, Београд, 1961, стр. 104.

(3) Др М. Радовановић — Др М. Борбенић: Кривично право — посебни део, Београд, 1967, стр. 90.

(4) Н. Срзентић — Др А. Стајић: Кривично право ФНРЈ — општи део, Београд, 1961, стр. 204.

(5) Др М. Радовановић — Др М. Борбенић: *op. cit.*, стр. 91.

(6) В. образложење цитиране пресуде Врховног суда Хрватске.

ставља проблем у случајевима када се радња учиниоца појављује као непосредни узрок наступеле последице тј. када се у каузални ток не уплиће дејство још неког чиниоца који несумњиво има значај за настајање теже последице (7). Међутим, када је по остварењу основне последице даљи каузални ток ка наступању крајње (теже) последице условљен како даљим деловањем узрока који је изазвао настајање основне последице тако и деловањем још неког услова чији каузални значај треба проценити, онда се поставља питање да ли се узрочна веза између првог узрока и крајње последице одржава, те се ова има да сматра и узроком и друге последице, или је, пак, та узрочна веза уплитањем новог узрочног фактора прекинута, тако да овај други фактор заснива нов узрочни однос односно ток који се завршава настајањем крајње последице, тако да се овај други фактор појављује као њен узрок.

4. У случају на који се односи наведена пресуда Врховног суда Хрватске управо је таква ситуација. Учиниоца је несумњиво својим радњама изазвао основну последицу — тешку телесну повреду, из које је касније уз садејство још једног услова — одсуства благовременог указивања лекарске помоћи, наступила смрт повређене. У таквој ситуацији, прво питање које треба расправити приликом решавања проблема узрочности јесте да ли се благовременом лекарском помоћи смрт повређене могла да спречи. Ако би одговор био негативан, односно ако је природа нанетих телесних повреда била таква, да би из њих резултирала смрт повређене независно од правовременог указивања лекарске помоћи, онда су несумњиво радњама учиниоца били остварени сви услови за настајање крајње (теже) последице, па би се радње учиниоца имале да сматрају узроком крајње последице, чије би се наступање са гледишта узрочности имало да припише учиниоцу независно од његове виности тј. субјективног односа према наступању исте (8).

Међутим, уколико се у конкретном случају смрт могла да спречи благовременим указивањем лекарске помоћи, што је изостало, без обзира на то због чега је до тога дошло (повређена није тражила лекарску помоћ, друга лица су то онемогућила, лекар је одбио да укаже помоћ или др.), онда је овај услов несумњиво допринео наступању крајње последице, па се мора да утврди и његов каузални значај, јер у случају његове релевантности као узрока долази у питање и значај првог узрока — радње учиниоца — која у том случају добија карактер посредног узрока, што може да доведе у питање и његову релевантност као узрока наступеле крајње последице.

5. Кривични законик не садржи одредбе о одређивању узрочности (9). Став је законодавца да се ово питање као фактичко не треба да регули-

(7) Др Ј. Таховић: Кривично право — општи део, Београд, 1961., стр. 111.

(8) Др Т. Живановић: Основи кривичног права, општи део, Београд, 1935, књига I, св. I, стр. 164. и сл.

(9) Као и већина других кривичних законика, на пример: француски, РСФСР, швајцарски и др. (Code pénal, éd. Dalloz, Paris, 1963; Уголовный кодекс РСФСР, изд. юридическая литература, Москва, 1966.; A. Panchau: Code pénal suisse annoté, Lausanne, 1951). Међутим, у неким кривичним законикима, као на пример, у италијанском (чл. 40. и 41.) такве одредбе постоје (в. L. Franchi: Codice penale e Codice di procedura penale, Milano, 1934, стр. 14).

ше правним прописима, већ да искључиво на основу општег знања и искуства треба процењивати каузални значај појединих чинилаца који су деловали у правцу настајања последице ⁽¹⁰⁾. Таква оцена, по правилу, не даје тешкоће у пракси, али су ипак могући и спорни случајеви.

Правна теорија је покушавала да одговори на ова питања настојећи да пружи једну општу теорију о узрочности у кривичном праву или, бар, да постави нека општа правила којих би се требало придржавати при решавању оваквих случајева. У вези са тим, одмах се може констатовати да у савременој кривичноправној науци ниједна од ових теорија није општеусвојена, а да најпознатије постојеће теорије и мишљења не долазе у сложеним случајевима до истих закључака. Тако би у конкретном случају, из разматране пресуде, према једним схватањима, радња учиниоца (телесно повређивање) била узрок смрти поврећене, према другима, узрок би било одсуство благовременог указивања потребне лекарске помоћи, према трећима и једно и друго, док би према неким решење зависило од тога у којој је мери који од ових услова допринео настајању последице.

6. Према теорији квалитативног разликовања услова од узрока, заступаној нарочито од Колера ⁽¹¹⁾, а такође (у различитим варијантама) и од неких других познатијих аутора ⁽¹²⁾, по којој треба правити квалитативну разлику између узрока који изазива и услова који доприносе настајању последице, при чему је узрок онај активни фактор који последицу изазива, за разлику од услова који само потпомажу или омогућавају наступање исте, у конкретном случају би се несумњиво као узрок имала да узме радња учиниоца (телесно повређивање), док би неуказивање благовремене лекарске помоћи било услов који је допринео односно омогућио да узрок произведе последицу.

До истог би се закључка дошло и применом тзв. теорије равнотеже, заступане нарочито од Биндинга ⁽¹³⁾, по којој је узрок последице онај услов који је пореметио равнотежу свих оних чинилаца чија је резултанта била постојеће стање пре покретања каузалног тока збивања у правцу настајања последице.

7. Према другим схватањима, узрок последице у конкретном случају био би онај други фактор, тј. одсуство благовремене лекарске помоћи, коју је било могуће указати и којом би наступање смрти било спречено. Овакав закључак би произашао из примене теорије адекватне узрочности, заступане нарочито од Криса ⁽¹⁴⁾, према којој је узрок последице онај услов који је адекватан за њено наступање, а то значи онај који нормално и редовно такву последицу изазива. Ако испитивани услов није адекватан, тј. ако он иначе такву последицу не изазива, а у конкретном случају је она настала, онда је сигурно да се њено наступање има да припише узроч-

(10) Donnedieu de Vabres: *Traité de droit criminel et de législation pénale comparée*, 3. éd., Paris, 1967, стр. 282.

(11) Kohler: *Kausalismus und Urheberschaft. Studien aus dem Strafrecht*, 1890, стр. 83.

(12) Mayer: *Kausal zusammenhang zwischen Handlung und Erfolg im Strafrecht*; R. Horny: *Der Kausalitätsbegriff in der Philosophie und im Strafrecht*, 1893.

(13) Binding: *Die Normen und ihre Uebertretung*, књ. I, стр. 112.

(14) Kries: *Ueber die Begriffe der Wahrscheinlichkeit und Möglichkeit und ihre Bedeutung in Strafrecht*, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 9, стр. 528.

ном дејству неког другог услова, који је проузроковао да у вези са почетним условом у конкретном случају наступи последица која иначе услед дејства само тог фактора не би наступила.

До истог закључка би се дошло и применом теорије узрочног разликовања услова према природи њихових последица и времену када су испуњени академика др Т. Живановића ⁽¹⁵⁾, према којој је овакав посредни услов (телесно повређивање у конкретном случају) узрок последице само онда ако је истовремен са конкретним дејством оног другог услова (одсуства благовремене лекарске помоћи), чије је узрочно деловање омогућио односно имао за последицу, што значи да би узрочност постојала ако је у време наношења телесне повреде постојала немогућност указивања благовремене лекарске помоћи. Међутим, ако се у конкретном случају узме да је указивање лекарске помоћи објективно било могуће, али да је из неких касније насталих разлога изостало, онда се прекида каузална веза између првог услова и последице, и њено наступање има да се припише дејству касније оствареног чиниоца тј. неуказивању благовремене лекарске помоћи.

Према Ортмановој теорији ⁽¹⁶⁾, по којој је узрок последња вина радња која је деловала у правцу настајања последице, такође би у конкретном случају то било неблагоприятно пружање лекарске помоћи; уколико би се оно могло да припише у кривицу неком лицу, док би у супротном прва радња имала значај узрока.

8. Схватање да се оба услова у питању могу да сматрају као узрок наступеле последице произишало би из теорије једнаке вредности свих услова, заступане нарочито од Бурџа ⁽¹⁷⁾, према којој се као узрок последице има да сматра сваки онај услов без кога последица не би могла да наступи (*conditio sine qua non*), какав каузални значај у разматраном случају имају оба испитивана услова, па би и један и други требало да буду сматрани као узроци последице, тј. смрти повређене.

9. Најзад, према неким теоријама и схватањима, решење оваквог проблема зависило би од оцене у којој је мери сваки од наведених услова допринео настајању последице. Тако би према Биркмајеровом ⁽¹⁸⁾ схватању узрок последице био онај услов који је највише допринео настајању последице у питању, што би у конкретном случају требало суд да цени, док би према схватању Дурманова ⁽¹⁹⁾ узрок био онај услов који је за настајање исте битан, што би такође у конкретном случају захтевало оцену суда о битном или небитном карактеру сваког од испитиваних узрока у погледу проузроковања крајње последице.

10. Имајући у виду овакву теоријску сложеност проблема, а у одсуству законског решења као и општеприхваћеног схватања у правној теорији и пракси, несумњиво је да у случајевима као што је овај на који се

(15) Др Т. Живановић: *op. cit.*, стр. 164. и сл.

(16) Ortmann: *Zur Lehre vom Kausalzusammenhange*, *Goltdammers Archiv für Strafrecht*, 24, стр. 99.

(17) Buri: *Beiträge zur Theorie des Strafrechts*, 1894.

(18) Birkmeyer: *Ueber Ursachenbegriff und Kausalzusammenhang im Strafrecht*, 1885. стр. 18.

(19) Советское уголовное право, часть общая, Москва, 1962, стр. 130. и сл.

односи наведена пресуда Врховног суда Хрватске, треба претходно рашистити следећа питања: 1) да ли је нанета повреда по својој природи била смртоносна, тј. да ли би услед ње и иначе наступила смрт повређене, 2) да ли су у конкретном случају постојали објективни услови да благовремена лекарска помоћ буде указана повређеној и 3) какав је казуални значај за наступање крајње последице имало одсуство благовремене лекарске помоћи. Тек по утврђивању и оцени ових околности, суд би био у могућности да у случајевима као што је овај на који се односи наведена пресуда Врховног суда Хрватске, реши питање узрочности.

Др Мирослав Б. Борђевић

ПОНИШТАВАЊЕ И УКИДАЊЕ РАНИЈЕГ РЕШЕЊА У ОБНОВЉЕНОМ ПОСТУПКУ

Приликом решавања о управној ствари у обновљеном поступку надлежни орган може, у смислу чл. 257. Закона о општем управном поступку, раније решење које је било предмет обнове поступка да остави на снази доносећи негативан управни акт, или да га укине односно поништи, у ком случају доноси позитиван управни акт, којим конституише, укида или мења неко право.

У наведеном пропису нису дати ближи услови под којима би се једно решење укинуло, нити услови под којима би се то решење поништило. Разлике између укидања и поништавања решења нису безначајне у погледу последица на правно дејство и ранијег и новог решења. Укидањем ранијег решења, последице настале као резултат правног дејства тог решења, до момента укидања остају на снази, јер ново решење делује за будућност (ex tunc). Међутим, поништавањем решења бришћу се и последице правног дејства, а ново решење делује ex tunc, ретроактивно, и сматра се да поништено решење није ни постојало, па самим тим није ни производило правне последице. У наведеном пропису остављена је могућност самом органу да се определи за једно од две могуће алтернативе, „а с обзиром на све околности појединачног случаја”. Свакако да међу околностима које утичу на избор алтернативе врло значајно место заузимају разлози обнове поступка. У неким случајевима дилеме су искључене самим разлозима обнове. Јасно је да решење треба поништити ако је донето на подлози лажне исправе, лажног исказа сведока, или ако надлежни орган реши претходно питање у битним тачкама друкчије, али дилеме настају када се обнова покреће због нових чињеница или доказа. То илуструју неки примери из праксе.

Решењем првостепеног завода К. бр. 2109 од 3. VII 1958. године, тужиоцу је на основу изјаве двојице сведока признато право на пензију. У поступку обновљеном по службеној дужности поништено је решење којим је тужиоцу признато то право, јер је утврђено, на основу нових доказа, да тужилац није био у радном односу од 1921. до 1934. године и

да нема потребан пензијски стаж за признавање права на пензију. Жалба је одбијена, а Врховни суд СР Србије својом пресудом У. бр. 5759/67 одбио је тужбу као неосновану.

У другом случају, жалили је одређена лична пензија, почев од 1. VIII 1961. године, као службенику II категорије радног места. Категорију радног места утврдио је надлежни орган управе скупштине општине решењем бр. 11020/64. У управном спору то решење је поништено и уместо њега донето ново, бр. 14084/66, којим је утврђена I категорија радног места на коме је жалила радила пре пензионисања. Првостепени завод донео је ново решење, на темељу нових доказа, којим је укинута раније решење и жалили одређен нов износ пензије према I категорији радног места и навршеном пензијском стажу до пензионисања, почев од 1. III 1966. године. Усвајајући делимично жалбу, другостепени орган је изменио ожалбено решење утолико што је жалили одредио нов износ личне пензије према навршеном пензијском стажу и I категорији радног места, почев од 1. VIII 1961. године, тј. од дана пензионисања. У питању је, дакле, обнова поступка из чл. 249. ст. 1, са разлога што је надлежни орган питање категорије радног места, на коме је засновано решење о пензионисању, сада друкчије решио, односно утврдио I категорију радног места. Овде није у питању обнова поступка из разлога наведених у чл. 249. тач. 5, јер претходно питање није решавао орган социјалног осигурања. То би био случај из тачке 5. да је питање категорије радног места као претходно питање решио надлежни завод за социјално осигурање, а да је касније орган управе, као надлежан, то питање решио у битним тачкама друкчије. Ново решење, по одлуци првостепеног органа, требало је да делује само за будућност, а по одлуци другостепеног органа ново решење делује ретроактивно, *ex tunc*.

У неким случајевима, савезни закон, прописујући услове за обнову поступка, решио је дилему на изричит начин.

По чл. 205. Основног закона о пензијском осигурању и чл. 208. Основног закона о инвалидском осигурању, дозвољава се обнова поступка из разлога наведених у чл. 249. ст. 1. тач. 1. Закона о управном поступку, после истека објективног рока. При томе, као услов није прописан ни субјективни рок, нити је странка дужна да доказује да без своје кривице није била у стању да у ранијем поступку изнесе околности због којих тражи обнову. Права утврђена новим решењем теку од првог дана наредног месеца од дана подношења захтева за обнову поступка, односно од дана доношења решења ако је поступак обновљен по службеној дужности. У тим условима правне последице по свом дејству биле би исте, било да се решење укида или поништава. Односно, у овом случају раније решење може се само укинути, јер би поништавањем ранијег решења настао правни вакуум, пошто ново решење не може ретроактивно да делује. На основу чл. 205. Основног закона о пензијском осигурању и чл. 208. Основног закона о инвалидском осигурању, у обновљеном поступку раније решење се само укида. Међутим, поставља се питање да ли се увек примењује чл. 205. Основног закона о пензијском осигурању, односно чл. 208. Основног закона о инвалидском осигурању, када је у питању обнова поступка из

разлога наведених у чл. 249. тач. 1. Закона о управном поступку. Одговор би требало тражити у сврси овог прописа. Наиме, он принцип материјалне истине претпоставља принципу постојаности решења, односно правоснажности и после објективног рока из Закона о управном поступку и дозвољава да се неправилно решење, због непотпуно или неправилно утврђеног чињеничног стања, замени новим решењем донетим на основу употпуњеног поступка новим чињеницама или новим доказима о релевантним чињеницама, и такво решење увек делује *ex tunc*. Ове околности упућују на закључак да се наведени прописи примењују као *lex specialis* само онда ако се покреће обнова изван услова предвиђених у Закону о управном поступку. У случају када се обнова покреће у условима које прописује Закон о управном поступку, ваљало би применити прописе Закона о управном поступку из разлога равноправности странака, односно надлежне органе довести у положај да одлучују о поништавању односно укидању ранијег решења на основу разлога обнове и осталих околности. Какве последице настају илустровано је у наведеном примеру о обнови поступка из разлога друкчијег категорисања радног места на коме је тужиља радила од стране органа управе скупштине општине. Применом чл. 205. Основног закона о пензијском осигурању, ново право тече од првог дана наредног месеца од дана подношења захтева, а применом прописа из Закона о управном поступку, целих 5 година раније, јер ново решење важи уназад од момента од којег је важило раније решење о пензионисању тужиље.

Из разлога правичности било би опортуну прихватити у пракси правило да се у обновљеном поступку, на основу нових чињеница или нових доказа, а по захтеву странке, раније решење поништава, односно да ново решење делује *ex tunc*, а ако се, пак, обнова покреће по службеној дужности, да ново решење делује за будућност, уколико савезним законом није друкчије одређено, односно ако околности случаја по својој природи не искључују такво решење ствари. И судска пракса има слично схватање када је у питању ново решење донето у обновљеном поступку по захтеву странке, а са разлога из чл. 249. тач. 1. Закона о управном поступку. Врховни суд СР Србије у пресуди У. бр. 1458/57 заузео је следеће правно становиште: „Према томе, тужени орган је повредио закон на штету тужиоца када је по тужиоцевом предлогу дозволио обнову управног поступка и у обновљеном поступку, с обзиром на нове чињенице односно нове доказе, донео друкчије решење од ранијег, а том решењу дао је дејство само за будућност, док је том новом решењу требало одредити правно дејство уназад, с обзиром на разлог обнове и све остале околности конкретног случаја у питању, а у смислу одредбе члана 257. поменутог Закона.”

Наведено правило ваљало би увек применити, осим када су разлози обнове и остале околности случаја очигледно против њега, односно када се и без штете по интересе странке односно јавни интерес, може правилно и правично решити ствар укидањем односно поништавањем ранијег решења.

Лука Драгојловић

КОНФЕРЕНЦИЈА ОКРУГЛОГ СТОЛА ЗА АДМИНИСТРАТИВНЕ НАУКЕ, Копенхаген, јули 1967. — На позив Данске владе и данске секције Међународног Института за административне науке (IISA, IIAS, MIAN) одржана је у Копенхагену међународна Конференција округлог стола, као припрема XIV. Међународног конгреса административних наука, који ће се одржати у септембру 1968. (у Даблину).

За време од пет дана (3—7 јули 1967) у раду Конференције је узело учешћа 156 делегата из 47 земаља свих континената и 4 међународне организације.

Конференција је радила у оквиру две врсте састанака: I. Стручне радне групе и стручна радна тела и II. Заседање органа управљања МИАН.

I. Стручне радне групе и стручна радна тела.

1. — *Стручне радне групе.* — У циљу припрема наредног (XIV) Конгреса, стручне радне групе су на симултаним састанцима дискутовале о садржини и оријентацији националних и главних реферата о три теме, и то: 1) Проблеми административне координације у области привредног и друштвеног развоја (главни референт André Déliou, Француска); 2) Прилагођавање кадровске и персоналне администрације у јавној управи друштвеном развоју (главни референт Арех Атир, Израел) и 3) Заштита грађана у управном поступку (главни референт Бертил Венергрэн, Швајцарска).

Тема No. 1: Проблеми административне координације у области привредног и друштвеног развоја. — Дискутујући на бази радног документа (теза) који је припремио главни референт, стручна група за ову тему сложила се у следећем:

а) Под координацијом може се — на општи начин — подразумевати скуп мера које омогућују да се учине кохерентним управне активности, било гарантујући њихову финансијско-евиденцијску страну, било обезбеђујући њихову конвергенцију (садржајну усклађеност).

б) Треба правити разлику, с једне стране, између координације коју врше политички органи власти (влада одн. одговарајући такви органи) и административне координације, и с друге стране, између координације и планирања. По правилу, Конгрес се неће бавити координацијом политичких органа власти, сем уколико она садржи административну подршку; техника својствена планирању неће се узимати овде у обзир; планирање треба узимати у разматрање само уколико поставља проблеме координације, као и уколико планирање фаворизује решења проблема координације.

в) Проучавање треба усредсредити на нивоу централних органа јединих ресора, у унитарним државама, односно на федералном нивоу и нивоу федералних јединица, у савезним државама.

г) Излагања о овој теми треба да садрже организациони (структурални) и функционални аспект: прво, приказ органа и анализу метода ко-

ординације; друго, разматрања о начину решавања основних проблема разврстаних у четири одељка, и то: 1. координација и план (средњорочна и дугорочна политика); 2. координација и буџет (финансијска активност државе); 3. координација одлука о економској и социјалној политици (нарочито у хитном случају; 4. координација извршења програма опреме.

А) Проблеми административне координације су тешки и комплексни; далеко од тога да су решени. Очекује се да ће реалистичка конфронтација разних искустава допринети бољим резултатима у тражењу побољшања за којим тежи већина земаља.

Тема No. 2: Прилагођавање кадровске и персоналне администрације у јавној управи друштвеном развоју. — Стручна радна група била је једнодушна у закључку да се проучавање ове теме треба да ограничи на кадрове *јавне управе*. Стога је прихваћена преформулација наслова ове теме у наведеном смислу.

Одлучено је да се уз упитник дадне увод који би садржавао јасно одређење домаћаја теме како би се код националних референата постигло да је посматрају из истог угла. Ипак, замолиће се национални референти да њихови одговори буду што једноставнији и дати потпуно отворено тако да главни референт добије тачне и документоване одговоре. У истом духу додаће се општи упитник (кестионер) који ће тражити од свих да слободно изложе своје коментаре о свим тачкама које им се чине важним а које је упитник занемарио или их није довољно нагласио.

Главни референт је изнео, у стручној радној групи, ради разматрања нацрт упитника. Група се, после дискусије, сложила у погледу предложена четири велика поглавља, и то: 1. Доступност јавној служби и услови запошљавања; 2. Изграђивање и уздизање кадрова у јавној служби; 3. Односи између јавне управе, јавних предузећа и приватног сектора (у погледу кадрова); 4. Проблеми који се постављају, нарочито у земаљама у развоју.

Учесници у раду стручне групе дали су већи број сугестија у циљу да се нека питања додају, нека бришу, а поједина, опет, измене или прегрупишу. Овакав поступак има ту предност што је свима учесницима у раду групе пружио јасну и одређену представу о теми, главном референту, сигурно указивање на оријентацију коју треба да усвоји и која ће му омогућити да у најкраћем року изради коначни текст упитника.

Метод рада био је одређен сходно циљу истраживања: било би недовољно ограничити се на прикупљање, сређивање и класирање чињеница, па чак и скицирање решења појединих проблема. Сматрало се да је важно утврдити основне тенденције сада предвидљивог развоја. У том циљу препоручено је да национални реферати буду што је могуће више резултат колективног напора, како би одражавали мишљења свих оних који у односној земљи познају ову материју. Изражена је жеља да се прикључе, као анекс, подаци о публикацијама које се односе на ову тему.

Тема No. 3: Заштита грађана у управном поступку. — Стручна група се бавила одређивањем домаћаја теме да би главном референту дала индикације о садржини уводног документа и упитника који ће се упитити националним референтима. У том циљу сугерисане су допуне радном документу који је био предмет разматрања, као и нека брисања и измене првобитног документа.

Основне гаранције грађана у управном поступку биле су врло детаљно разматране. Закључено је да се правила управног поступка схвате у најширем смислу — правном и техничком — а да се истраживање ограничи на анализу појединачног управног акта, јностраног правног акта власти који садржи конкретне мере управног акта. Предмет изучавања, у целини узет, управни поступак, негативно је одређен (сва правила поступка која се односе на управни акт, а која нису судска, која се не односе на рад судова). Под изразом „грађанин” треба подразумевати не само физичка него и правна лица. Узимаће се у обзир и ситуација трећих лица погођених административним мерама индивидуалног и конкретног карактера, донетим у вршењу власти. Група се сложила да се од нацио-

налних референата тражи да у својим рефератима дадну уводна објашњења у погледу уставних оквира, друштвено-политичког мишља који одређују управни поступак, а без улажења у детаље о питањима као што су контрола уставности закона, проблем уредби са законском снагом и слично. Такође је тражено да национални референти пруже, у границама могућности, упоређиве елементе, као и да скрећу пажњу главном референту на оригинални карактер, дакле неупоређива правила поступка — имајући у виду околност да је процедура и њено стављање у погон овде од интереса, а не опис институција. Треба утврдити типологију управних поступака и, у исто време, земљама у развоју пружити корисне информације о лепези мера процедуралног карактера применљивих у њиховим специфичним условима.

2. *Радна група школа и института за јавну управу.* — Око четрдесет и пет делегата из тридесет и пет разних институција које се баве јавном управом разматрало је на неколико састанака, више питања из области организације и рада управних школа и института за јавну управу.

Запажено је да неке управне школе покривају врло уске области, због чега постоје посебне институције за локалну управу, комунални развитак и сл. Стога је препоручено управним школама да прошире свој план и програм тако да и ове области укључе, како би се избегло расипање расположивих, а ионако недовољних снага и средстава.

Разматрано је и врло спорно питање — да ли општи курсеви јавне управе и пословне управе треба да буду комбиновани у истом програму. Неки чланови групе су заступали мишљење да је таква комбинација пожељна у земљама с јаким државним (јавним) сектором: то би допринело да се у јавну управу уведе појам ефикасности, појам који је један од основних у пословном свету а који се, погрешно, сматра непотребним у јавним службама; поред тога, то би допринело бољем међусобном разумевању јавне управе и пословног света. Међутим, други — не поричући потребу увођења ефикасности у јавну управу — оспоравали су да то може произаћи из простог комбиновања курсева у питању. Такав интегритет програма није неопходан ни за разумевање двају сектора; оно се може постићи на друге начине: организовањем непосредних контаката с разменом искустава, дискусијама и другим комуникационим средствима. Наиме, тврде представници овог схватања, и поред бројних сличности с пословном управом, јавна управа се битно разликује од пословне, што оправдава различиту формацију кадрова, али не смета да се потребе оба сектора у области образовања удружено задовољавају.

Поводом нацрта приручника о „Техници и тематици истраживања у управи развоја“ било је речи о томе како и које теме треба одабрати при истраживачком раду.

Два ургентна проблема свуда и код већине управних школа и института за јавну управу — финансирање и кадрови — истакнута су у овој групи. Констатовано је да није тако тешко, посебно у афричким земљама, основати нову школу или институт, као што је тешко одржати их у животу. Главни извор финансијских средстава је државни буџет, а тај извор често пресуши с променом владе. Што се тиче проблема кадрова, који је нарочито акутан у неким афричким земљама (које су биле у овој групи заступљене у великом броју), изгледа да га не решава повремено слање стручњака — с ограниченим задатком или под уговором — које се врши у оквиру билатералне или међународне техничке помоћи.

На крају, група се осврнула на стање и степен остварења Специјалног програма MIAN у корист школа и института за јавну управу. Из дискусије је произишао низ директива за припрему приручника који су у плану. Изражена је жеља да MIAN, с времена на време, припреми аналитички извештај о развоју програма и политике школа и института.

3. *Седнице Научног комитета MIAN.* — Овај комитет је одржао две седнице којима је присуствовао двадесет и један члан односно представ-

ник члана из дванаест земаља, међу њима из Југославије, СССР-а, Чехословачке и Мађарске.

а) Научни комитет је на почетку свога рада одао дужну пошту своје дугогодишњем председнику, почившем Анрију Пижеу (Henri Puget) саслушавши комеморативно слово проф. Валина (Waline) пропраћено миштом ћутања.

Комитет је, затим, саслушао већи број комуникација о променама (реформама) у јавној управи појединих земаља:

1) Браибант (Француска) је указао на две тенденције које се данас могу уочити у административној организацији његове земље: концентрација служби на централном и локалном нивоу у циљу побољшања координације управне делатности и друго, тенденција повећања броја јавних и мешовитих привредних организација.

2) Мартоњи (Мађарска) изнео је промене које се односе на: организацију државних органа, локалних већа, организације управе у привреди и друштвеним службама, као и на гаранције законитости у раду управе.

3) Белифанте (Холандија) је истакао проблем делегиране легислативе показујући како се ова легислатива може демократизовати ако се у ту делатност погодним методама консултација и јавности укључе заинтересовани.

4) Стајнов (Бугарска) је дао комуникацију о главним променама које су у његовој земљи настале од 1965. а односе се на организацију разних облика контроле управе: прокуратуру, министарство државне контроле, специјализоване инспекције и притужбе радних људи.

5) Стјепановић је изнео пет промена, насталих у Југославији за последње две године, које би могле бити од интереса за овај Комитет: ојачање финансијске самосталности установа у области образовања и васпитања; проширење судске контроле рада јавне управе; укидање срезова и административне последице тога; реформу Савезног и републичких извршних већа; и реорганизацију савезне и републичких управа. — Карапандић је депоновао опширнији писмени осврт на овогодишњу реорганизацију савезне управе.

6) Луњов (СССР) је указао на неке измене у централној управи, које се нарочито односе на област привреде, рада и зарада, као и на научноистраживачку делатност.

7) Пиреш де Лима (Португал) обавестио је Комитет о формирању радне групе стручњака и виших функционера са задатком да припреме непосредно предстојеће, средњорочне и дугорочне реформе у јавној управи. Већ је поднет извештај број предлога о којима је дискусија у току.

8) Холмгрен и Венергрен су дали информацију о штрајку јавних служби који је 1966. године узбудио јавност Шведске, указујући на правне и друштвене проблеме које је овај штрајк изазвао. Холмгрен је такође обавестио Комитет да се у Шведској припрема кодекс управног поступка и управног спора, у ком се предвиђа оснивање регионалних управних суда да би се у овој области убрзао рад суда.

9) Томсова (ЧССР) је укратко изложила садржај три важна, недавно усвојена закона који се односе: на народна већа, управни поступак и контролу јавне управе.

б) Научни комитет је, на свом другом састанку, најпре дискутовао о темама које би се могле предложити да буду предмет проучавања и дискусије на наредним конгресима. После дуже дискусије Комитет се задржао на следећим темама: Административне санкције против појединачна; управна делатност у материји заштите споменика културе и оадржаних објеката природе; управа у области научноистраживачке делатности; улога управе и заинтересованих група у припреми закона и других прописа; инспекцијске службе у јавној управи и њихова улога; жене у

јавној управи; управа у међународним организацијама; концепција и примена административног регионализма.

в) Комитет је поновио два предлога, жеље, изражене на конгресу административних наука у Паризу (1965), и то: да се у оквиру MIAN установи служба која би пратила и бележила делатности које се у разним земљама предузимају у области управних наука и да се оснује, у крилу MIAN, група са задатком да студира проблеме метода у управним наукама. Остварење ових предлога могло би се спровести на основу уговора (о помоћи) UNESCO—MIAN.

г) Комитет је усвојио и закључак, по коме треба на следећем Конгресу MIAN организовати радну групу која би се, у оквиру Научног комитета, бавила историјом управе и поукама које се из ње могу извући за будуће.

А) Најзад, Комитет је одлучио да на дневни ред свога следећег састанка стави питање правне природе планова привредног развоја и урбанистичких планова.

4. *Седнице Комитета административне праксе MIAN.* — На две седнице овога комитета присуствовало је двадесет и пет чланова из двадесет и две земље, међу њима и Југославије и једне међународне организације (CIOS).

а) Као прво, разматран је нацрт упитника који је припремио Meyers (Белгија), а који се односи на акте пословања особља који помажу међуресорну сарадњу". Упитник (кестинер) ће бити упућен свим члановима на одговор; од природе и броја тих одговора зависиће судбина и облик коначног реферата.

б) Што се тиче теме „Стручност у материји организације и ефикасности управе“, Комитет је примио на знање синтезу четрнаест одговора на упитник упућен 1964; сматрајући мало корисном ову врсту синтезе, Комитет је одлучио да се члановима упуте сами одговори, пошто их аутори актуализују, нарочито у погледу употребе страних стручњака.

в) Као тему свога наредног састанка Комитет је одабрао тему „Административни проблеми коришћења страних стручњака и саветника, посебно у проблематици развоја земље“. Своме члану Сеидману (САД) Комитет је поверио задатак да изради о овој теми упитник или неки други радни документ и после реферат за наредни састанак Комитета. С друге стране, Холанђанину Смиту поверена је израда упитника о теми „Аутоматизована централизација информација“. Одговоре треба послати члановима у интегралном тексту, без вршења синтезе.

г) Закључено је да се састави листа тема предложених за последње три године и достави члановима. У погледу будућег рада, преовладало је мишљење да би требало рад Комитета ближе повезивати с темама које се налазе на дневном реду конференција округлог стола и конгреса, а с гледишта административне праксе. У вези с тим, задужена су два члана Комитета да припреме и доставе члановима своје предлоге.

А) Одлучено је да се убудуће ставља на дневни ред седнице Комитета размена информација о актуелним искуствима појединих земаља представљених у Комитету.

Б) На крају, Комитет је саслушао саопштење проф. Бекера о регионалном састанку, одржаном у Хамбургу у организацији немачке секције MIAN, на тему „Проблеми планирања“.

II. Заседање органа управљања MIAN

1. *Заседање Извршног комитета.* — Од десет пуноправних чланова овог извршно-управног органа MIAN присуствовало је шест, и три заменика. ИК је најпре решавао нека текућа управна и организациона питања, између осталих о потврди односно именовању нових чланова: држава-чла-

ница, колективних чланова и чланова сталних комитета, и о припреми наредног XIV. Конгреса MIAN. ИК је саслушао и разматрао извештаје, и то: Редакцијског комитета „Међународне ревије за административне науке“ (R. I. S. A.); Благајника у погледу чланова који су у дужем застоју плаћања чланарине, по чијем предлогу су брисане из чланства две националне секције; Комисије за евентуалну ревизију ритма састанака MIAN (конференција округлог стола и конгреса), по чијем предлогу је одлучено да се остане при садашњем ритму: сваке године конгрес, а између конгреса по један „округли сто“. На основу извештаја комисије за оцену могућности поновног изучавања случајева (cases) из упоредног управног права, основана је нова комисија са задатком да организује изучавање, упоредним методом, управног поступка у правном и неправном смислу, комисија ће имати 5—9 чланова, представника разних управних система а провизорно јој је одређен рок трајања до Конгреса од 1971. године; Комисија ће се нарочито бавити управним поступком и административним процесом који омогућују разрешење сукоба између грађана и управе, укључујући ту и судску праксу која се односи на ову материју. Члан Државног савета Француске, Хајлбронер именован је за председника Комисије, с тим да ИК-у предложи на потврду чланове Комисије.

2. *Заседање Управног већа.* — Највиши орган управљања MIAN одржао је једну седницу на којој су учествовали делегати тридесет земаља (држава-чланица и односно или националних секција), међу њима и Југославија и Мађарска од социјалистичких земаља.

Пошто је одало пошту двојици истакнутих и дугогодишњих вредних активиста MIAN, покојним Е. Лезоару (бившем генералном секретару, благајнику, оснивачу „Ревиије“, почасном потпредседнику MIAN) и А. Пижеу (бившем председнику Научног комитета MIAN и дугогодишњем члану Извршног комитета MIAN), Веће је саслушало и одобрило извештаје сталних комитета, и то Научног, Административне праксе и Редакцијског комитета. Председник MIAN, проф. Емерик, известио је Веће о активностима MIAN које се предузимају или ће се предузети на основу разних уговора. Генерални директор у MIAN, П. Шилингс, поднео је извештај о новим члановима, посебно колективним; о публикацијама које су у штампи, као и о радовима и истраживањима која су у току. Веће је, затим, извршило следеће изборе односно именовања: за заменика члана Извршног комитета, Херберта Вајхмана (СРН), првог бургмајстера „Слободног и Ханзеатичког града Хамбурга“; за председника Научног комитета MIAN проф. Марсела Валина, члана Уставног Савета Француске. Пошто је саслушало и одобрило извештаје благајника и одређеног јавног ревизора (рачуноиспитача) за 1965. и 1966. год., Веће је утврдило дефинитивни буџет за 1967. и привремени за 1968. годину. Веће је прихватило позив ирске Владе и Националне секције MIAN да се следећи, XIV Конгрес MIAN одржи у Дублину, септембра 1968. године.

Југословенска делегација, коју су, по разном основу, сачињавали Др Н. Балог, Др Р. Цијан, м. Чукић, Ст. Карапантић и Др Н. Стјепановић, узела је активног учешћа у раду Конференције: поднела је три комуникације; поједини чланови узели су живог учешћа у дискусији о све три главне теме; четири члана наше делегације допринели су добром и ефикасном раду два стална комитета и два органа управљања MIAN.

Што се тиче саме Конференције, она је испунила свој задатак: главну припрему основног дневног реда наредног Конгреса MIAN, а домаћини, врло љубазни и гостољубиви Данци, добром и свестраном организацијом техничке и материјалне стране Конференције, допринели су да је она могла успешно радити, а њени учесници — користећи рекреативни део програма — упознати делимично земљу и људе Данске, као и успоставити односно обновити међусобне личне контакте.

VII СВЕТСКИ КОНГРЕС МЕЂУНАРОДНОГ УДРУЖЕЊА ЗА ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ. — Настављајући своју редовну праксу одржавања конгреса сваке треће године, Међународно удружење за политичке науке је организовало свој VII светски конгрес у Бриселу у времеу од 18. до 23. септембра 1967. године. На овом Конгресу је узео учешћа веома велики број (близу 800) стручњака за политичке науке из скоро свих европских земаља и из преко двадесет држава свих осталих континената. Посебно је порастао број учесника из социјалистичких земаља, што се неоспорно морало позитивно да одрази и на сам рад Конгреса. На Конгресу је учествовало и око 12 чланова Југословенског удружења за политичке науке.

На дневном реду Конгреса је било девет тема. За сваку од тема био је написан прилично велики број националних, појединачних реферата и један до два генерална реферата који су представљали, како је то већ уобичајено, основу за дискусију по секцијама. Теме које су разматране на Конгресу биле су следеће: 1. „Идеја народног учешћа у XIX и XX веку (наслеђе Rousseaua и Milla)“ (главни референт: I. Fetscher, професор Универзитета Johann—Wolfgang Goethe у Франкфурту на Мајни), 2. „Скорашња истраживања типологије политичких режима и политичког развоја“ (H. Daalder, професор Универзитета у Лајдену и Н. Пашић, директор Високе школе политичких наука у Београду), 3. „Консенсус и конфликти, посебно у земаљама у развоју“ (G. Sartori, професор Универзитета у Фиренци и E. Shils, професор Универзитета у Чикагу), 4. „Теорија и пракса представништва“ (A. H. Birch, професор Универзитета у Халу и M. A. Крутоголов, Академија наука СССР-а у Москви), 5. „Административно право и јавна управа“ (A. Molitor, професор католичког Универзитета у Лувену), 6. „Политички аспекти функционисања предузећа“ (C. E. Lindblom, професор Јелског универзитета, и Z. Rybicki, проректор Универзитета у Варшави), 7. „Политичка улога међународних економских организација“ (R. W. Cox, директор Међународног института друштвених студија у Женеви и A. B. Overstreet, професор Смитовог колеџа у Нортемпτονу и Универзитетског института за међународне студије у Женеви), 8. „Неутралност, неутрализам, несврстаност“ (J. Laloу, професор Института за политичке студије Универзитета у Паризу), 9. „Политиколог и проблеми његовог научног информисања“ (J. Meugniat, професор Института за политичке студије Универзитета у Паризу и генерални секретар Међународног комитета за документацију друштвених наука).

Конгрес је радио у секцијама које су биле формиране по темама. Свака секција је одржала два до три састанка, али се показало да за неке теме то није било довољно. Разлог лежи, углавном, у томе што је у појединим секцијама велики део времена био посвећен излагањима националних референата, тако да за праву дискусију о проблемима које су генерални реферати поставили није било увек довољно времена. Ипак, са убеђењем се може констатовати да су и кроз дискусију на састанцима и кроз реферате дошли до изражаја не само велико интересовање за проблеме који су били на дневном реду, већ и озбиљност и темељитост у приступу и разматрању постављених проблема и тема.

Југословенски учесници су узели активно учешће у раду Конгреса. Проф. др Најдан Пашић је био, како је поменуто, један од два главна референта о теми: „Скорашња истраживања типологије политичких режима и политичког развоја“. Проф. др Радомир Лукић је поднео национални реферат: „Интересно представништво радника у југословенском парламенту“. Посебно интересовање за Југославију одн. за југословенску праксу је испољено у секцији „Политички аспекти функционисања предузећа“.

У току рада Конгреса одржавани су и скупови специјалиста. На овим скуповима су учествовали стручњаци које су позвали организатори сваког појединог скупа. Таквих скупова је одржано укупно десет и на њима су обрађиване следеће теме: 1. „Омладина и политички живот“ (под руководством R. C. Macridisa, професора Универзитета у Брандајсу, Ма-

сачушетс), 2. „Финансијски аспекти политичког живота“ (А. Heidenheimer, професор Универзитета у Гејнсвилу, Флорида), 3. „Истраживања избора“ (S. Rokkan, професор Универзитета у Бергену, директор за истраживање у Институту Chr. Michelsen), 4. „Благостање и политика“ (B. de Jouvenel, професор Правног и економског факултета Универзитета у Паризу), 5. „Процес политичке модернизације“ (R. Kothari, директор Centre for the Study of Developing Societies, Њу Делхи), 6. „Истраживања о европској унификацији“ (C. J. Friedrich, професор Харвардског универзитета и A. Philippart, Институт за социологију Универзитета у Бриселу), 7. „Африка и политичке науке“ (A. Mazrui, професор Макерере колеџа у Кампали), 8. „Религија и политика“ (S. A. Mardin, професор Универзитета у Анкари), 9. „Примена математике у политичким наукама“ (K. W. Deutsch, професор Јелског универзитета), 10. „Теорија и метод у проучавању међународних односа“ (J. Gooaghtigh, директор Европског центра Карнегијевог дотације за међународни мир у Женеви).

За време Конгреса Савет Међународног удружења за политичке науке је одржао састанак на коме су изабрани нови председник и Извршни одбор Удружења. За наредни период од три године за председника Удружења је изабран Carl J. Friedrich, професор Харвардског универзитета.

Др Павле Николић

ХАШКА АКАДЕМИЈА ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО У 1968. ГОДИНИ. — Хашка академија за међународно право објавила је програм своје делатности у 1968. години. Следећи дугогодишњу праксу, у јулу и августу 1968. биће одржана 39. сесија летњих течајева у Хагу, подељена у два периода. У другој половини августа почеће са радом и XI годишњи скуп Истраживачког центра Хашке академије за међународно право, који ће се завршити крајем септембра 1968. Између ова два облика делатности обавиће се писмени и усмени испити за диплому Академије, за оне слушаоце који у време одржавања летњих течајева похађају и учествују у раду посебних семинара за припрему усмених и писмених испита. Програм усмених испита већ је одређен и објављен у билтену Академије бр. 38 за 1968. годину.

Први период летњих течајева посвећен је претежно проблемима међународног приватног права и међународне трговине и трајаће од 8. до 25. јула. Он садржи следећа предавања: Општи курс међународног приватног права (проф. А. А. Ehrenzweig — САД), Међународни уговори у Швајцарском међународном приватном праву (Dr A. F. Schnitzer — Швајцарска), Одговорност у међународном приватном праву (проф. O. Kahn—Freund — В. Британија), Трговина и финансије у међународном праву (проф. J. E. Fawcett — В. Британија), Утицај међународног јавног права на сукоб правних правила у области корпорација (проф. I. Seidl—Hohenveldern — Зап. Немачка), Правни видови међународне сарадње у области међународне размене и плаћања (проф. M. Giuliano — Италија), Групе вишенационалних трговачких друштава (проф. H. G. Angelo — САД), Опште црте кодификације међународног приватног права у Чехословачкој (проф. R. Bistricky — Чехословачка).

Други период биће посвећен међународном јавном праву и трајаће од 29. јула до 15. августа 1968. Општи курс међународног јавног права држаће проф. R. Мопасо (Италија). Затим следе предавања: Права човека и унутрашња надлежност (domaine réservé) држава (Повеља ОУН, члан 2, параграф 7) (проф. F. Ермасога — Аустрија), Територијалне целине мимо независних држава у уговорном праву (проф. O. Lissitzyn — САД), Систем међународне контроле: Спровођење у живот међународних конвенција рада (N. Valticos, шеф одељења у Бироу МОР-а — Швајцарска), Регулисање сукоба који се односе на статут међународних установа

(проф. D. Bindschedler — Швајцарска), Афричко-азијски свет и међународно право — историјски видови (проф. H. Alexandrowicz — Аустралија), Развитак и садашњи видови правног режима међународних река (проф. C. A. Colliard — Француска).

У оквиру истраживачког центра обрађиваће се тема: „Садашњи проблеми уговорног права (у светлости нацрта кодификације, припремљеног од стране Комисије УН за међународно право)”. Центар ће радити од 20. августа до 27. септембра 1968, а сви учесници биће подељени у две групе (по 15 у једној групи) према језику којим се служе. Руководилац француске говорне групе биће G. Tenekides, ректор Школе политичких наука Пантеос — Атина и хонорарни професор факултета правних и економских наука у Паризу, док ће G. Arangio-Ruiz, професор Универзитета у Падови, бити на челу енглеске говорне групе. Циљ Центра је да омогући лицима која су одмакла у изучавању међународног права, а желе да продубе своја знања из наведене области или се баве педагошким радом, да се шест недеља посвете истраживачком раду и учествују у семинарским дискусијама у Академији. Учесници у раду Центра обавезни су да на крају, пошто су претходно усмено одбранили рад и саслушали примедбе руководиоца групе и осталих учесника у раду Центра, доставе писмени рад о једном питању из области теме која је била предмет истраживања. Тај рад је услов за добијање дипломе Истраживачког центра Академије, који подлеже коначној оцени руководиоца групе. Учесницима стоји на располагању библиотека Палате мира. Треба напоменути и то да се изабраним учесницима у раду Центра доставља благовремено литература о теми истраживања да би, пре него што стигну у Хаг, извршили претходне припреме за рад у Центру. Сваки учесник путем дописивања са руководиоцем своје групе утврђује споразумно наслов свога рада на основу општег списка тема који му се раније доставља.

Полазници летњих течајева носе, по правилу, сами трошкове боравка у Хагу, мада и Академија располаже извесним бројем стипендија. Такође и Комисија за културну сарадњу и везе са иностранством СФРЈ располаже извесним бројем стипендија и врши избор кандидата. Услови за добијање стипендије Академије, као и друга обавештења у вези са похађањем летњих течајева објављени су у Билтену Хашке академије бр. 38 за 1968. годину. Учесници за рад у Истраживачком центру бирају се на основу претходног конкурса спроведеног од стране Кураторијума Хашке академије и сви имају стипендије Академије и Рокфелерове фондације. Њихов број је строго ограничен на 30, по 15 за сваку говорну групу. Пријаве за летње течајеве (за лица која не конкуришу за стипендију Академије) примају се до краја маја 1968, а за Истраживачки центар до 1. марта 1968. Посебна обавештења и образци за конкурс могу се добити од Генералног секретара Академије, Палата мира, Хаг.

Др Стеван Борђевић

ПРОСЛАВА ШЕСТ СТОГОДИШЊИЦЕ УНИВЕРЗИТЕТА У ПЕЧУЈУ И МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА О ПОРОДИЧНОМ ПРАВУ. — На једном од најстаријих универзитетских центара у Европи, у Печују у Мађарској, одржана је од 9. до 14. октобра 1967. године свечана прослава 600-годишњице Универзитета у овом граду. Сама прослава састојала се из два дела: јубиларног, који је трајао од 9. до 11. октобра, и радног, који је трајао од 12. до 14. октобра. Свечани део прославе био је испуњен врло успешним сећањима на историјат Универзитета, као и многобројним свечаностима научног, културног, уметничког и забавног карактера. Треба нарочито подвући запажену публикацију под називом „Jubileumi tanulmányok”. Она садржи радове најугледнијих мађарских и страних научника. Прва књига посвећена је историјату науке у Мађарској, а посебно Универзитету

у Печују, док је друга посвећена најактуелнијим научним питањима у области правних наука.

Прослави у Печују присуствовао је, поред политичких, културних и научних радника из саме Мађарске, још и знатан број представника из готово свих универзитетских центара социјалистичких земаља. У свечаностима су учествовали и представници неких универзитета из Југославије.

У оквиру другог, радног дела, научници су се поделили по радним групама и по факултетима. Централно питање на Правном факултету, из области правних наука, било је посвећено теми: „Породично право у социјалистичким земљама“. У раду ове конференције учествовали су универзитетски наставници из Мађарске, Румуније, Пољске, Чехословачке, Совјетског Савеза, Бугарске, Демократске Републике Немачке и Југославије. Главни реферат поднео је др Тибор Пап, редовни професор Правног факултета у Печују, на тему: „Правни односи између родитеља и деце у социјалистичком друштву“.

Дискусија, у којој су узели учешће сви присутни делегати, кретала се у оквирима главног реферата. Расправа је вођена о разним видовима уређења односа између родитеља и деце. Нарочито су преовлађивала два приступа: правни и социолошки. Социолошки вид посебно су подвлачили научници из Чехословачке, Пољске и Румуније. Тако се у Чехословачкој воде озбиљне расправе око изналажења математичке формуле за аутоматско израчунавање висине алиментације за децу и међусобних материјалних обавеза оба родитеља у том погледу. Оваква оријентација недвосмислено указује на јак утицај неопозитивистичких праваца у чехословачкој социологији, а нарочито на утицај математичког неопозитивизма. Судска пракса није прихватила овај метод, јер се, како је истакнуто, не могу применити исти методи на случајеве који су увек различити. У Чехословачкој се расправља и о социолошко-правним импликацијама вештачког осемењавања, о чему је говорио проф. Планк са Правног факултета у Братислави.

Пажњу пољских научника привукла су многобројна питања из ове области: проблем алиментације, положај деце рођене ван брака, признање ванбрачног очинства, положај брачне и ванбрачне породице, проблем социјалне и правне заштите породице, као и положај деце у случају развода брака. Поводом свих ових питања преовлађивала је тежња да се утврде основни принципи политике друштва према породици. Истакнуто је да је основни принцип: брига за стабилност породице. Овде су постављене две алтернативе: поштовање индивидуалних права појединаца, или уважавање интереса друштва. Пољски научници су пристајали умереног индивидуализма; они су против претераних слобода у браку и породици. Тако се истиче као социјални императив да се не дозволи развод ако интереси деце то захтевају. Ово стога што брачна веза не ангажује само на поштовање међусобних обавеза између брачних другова, већ и на поштовање обавеза према деци. Цео систем друштвене и правне бриге треба да буде усмерен на очување и јачање породице. Ако се у неким случајевима тај циљ не оствари, треба одредити одређену политику заштите деце из поништених и разведених бракова, као и ванбрачне деце. У политици према ванбрачној деци постоје извесне дилеме по питању признања и истраживања ванбрачног очинства. Изнето је мишљење да би можда било штетно допустити неограничену могућност утврђивања очинства деце рођене ван брака. Приликом уређења питања издржавања деце, треба инсистирати на максималној слободи споразумевања родитеља у погледу висине алиментације. Указано је и на неке тешкоће у извршењу судских одлука о алиментацији.

Посебан нагласак пољски научници су ставили на значај превентивне друштвене политике према породици. Истакнуто је да породица није искључиво правна категорија. Заштита породице представља сложен сплет социјалних, финансијских, здравствених, економских и правних мера. И

у самом породичном праву има доста нерешених питања. Могућности акције у овој области су доста ограничене, јер је највећи број породичних права личне природе, што у знатној мери отежава примену санкције. Зато је од прворазредног значаја превентивна улога суда и права уопште. Међутим, у социјалистичким земљама нису створени посебни органи који би вршили превентивну улогу, какви, на пример, већ постоје у скандинавским земљама.

Румунски представници су указивали на неке противуречности у овој области у савременим социјалистичким земљама. Истакнуто је да се научници пренаглашено крећу у цивилистичким, правно-техничким категоријама и да не увиђају да основно питање није издржавање већ васпитање детета. Према детету се појављују два дужника: родитељи и друштво односно држава. Није спорно питање да ли је и друштво дужник, већ да ли је друштво главни или супсидијерни дужник. Идеја о породици као главном дужнику и као ћелији друштва уопште није нова и није социјалистичка. У социјалистичком друштву ова идеја треба да буде замењена већим правима друштва и његовом већом одговорношћу према деци.

Овај став изазвао је полемику између румунских и пољских научника. Пољаци су заступали тезу да држава не може преузети бригу о деци уместо родитеља. Још увек, према њиховом мишљењу, треба водити рачуна о улози родитеља и месту и улози породице као ћелије друштва. Самим тим, цело питање је поново враћено на разматрање основне алтернативе која није дефинитивно решена у социјалистичким земљама, а на име, коју концепцију треба прихватити у друштвеној и правној заштити породице: индивидуалистичку или социјалну. Изгледа да је у Румунији доминантна социјална концепција, што није случај са свим осталим социјалистичким земљама, где постоје значајнија колебања у том погледу.

Нарочито су илустративна колебања у Совјетском Савезу. Тамо је у припреми нови Кодекс о породици. Совјетски представник је истакао да је позитивно законодавство у СССР застарело и да нови законски пројект припрема екипа састављена од социолога, правника, педагога и др. Основна идеја од које се пошло јесте васпитање детета у самој породици. Аутори пројекта треба да реше питање: како помоћи породици у васпитању детета. Санкције према родитељима треба да представљају последње средство у заштити деце. Тек ако помоћ, коју буду указали представници друштва, не донесе никакве резултате, дете ће се одузети од родитеља или ће се ови лишити родитељског права. У примени санкција предвиђају се две етапе: а) дете ће се поверити сродницима или трећим лицима, нарочито ако постоје изгледи да се породичне прилике побољшају; б) дете ће се поверити државним органима ако нема никаквих изгледа да се прилике у породици поправе. Међутим, и сами родитељи би могли поверити држави своју децу ради школовања, изучавања заната и др. У том случају, они би могли обилазити своје дете у дане празника, недељом или чак и свакодневно. Држава ће, иначе, и надаље пружати и материјалну помоћ породицама.

Представник Бугарске говорио је о новом Закону о породици који се припрема у овој земљи и о неким најзначајнијим алтернативама: о садржини родитељског права (власт, право или само надзор), о органу породичне заштите (администрација или суд), о активnoj легитимацији у споровима из родитељског права (родитељи или држава), о потреби продржења родитељске бриге до 25 година од рођења детета ако је оно на школовању, о правима родитеља према деци за време бракоразводне парнице и после развода, о разводу по споразуму (предвиђа се потпуна слобода споразумног развода), о неким социолошким и правним видовима утврђивања ванбрачног очинства и др. Занимљиве су разлике које се предвиђају у новом Закону зависно од тога ко подноси тужбу за утврђивање ванбрачног очинства: мајка, отац или дете. Мајка не може подићи тужбу против воље детета. Пројект дозвољава мајци, а не и детету, да оспорава признато ванбрачно очинство.

Представник Демократске Републике Немачке изнео је такође нека питања поводом примене законодавства о породици у његовој земљи. Учесници Конференције из Мађарске указивали су на нека практична искуства у заштити деце, нарочито у организовању дејих колонија и других облика колективне заштите деце.

Представник Југославије указао је на нека питања која су се појавила у дискусијама поводом новелирања породичног законодавства, које је у току, а нарочито: о месту и улози породице у друштву, о положају деце у случају развода, о друштвеном и правном положају деце рођене ван брака и о месту и улози друштва и његових органа у заштити породице и деце.

На крају треба подвући да је ова Конференција у потпуности оправдала очекивања и да је дала врло корисне резултате у размени мишљења и искустава из праксе појединих социјалистичких земаља.

Др Марко Младеновић

Др Валтазар Богишић: „МЕТОД И СИСТЕМ КОДИФИКАЦИЈЕ ИМОВИН-
СКОГ ПРАВА У ЦРНОЈ ГОРИ“

У издању Српске академије наука и уметности појавило се једно занимљиво и значајно дело из историје права, Богишићева расправа „*Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*“, коју је редиговао и за штампу приредио др Томица Никчевић, према рукопису који се чува у Богишићевој библиотеци у Цавтату.

Значај овог Богишићевог дела је у томе што оно представља прво и једино дело ове врсте у нашој правној литератури и што је у њему изложена кодификација знатно одступала од дотле устањених начела. Овом расправом Богишић је утврдио своја методолошка начела, на којима је постављен *Општи имовински законик за Црну Гору*, чији је он творац и који са овом расправом чини јединствену целину.

Прилазећи кодификацији, коју је сматрао тешким и одговорним послом, Богишић је, пре свега, хтео да тај његов рад не буде копирање претходних ауторитативних узора — Наполеоновог грађанског кодекса или Аустријског грађанског законика на пример — већ да, одговарајући свим захтевима науке, буде прилагођен потребама и приликама Црне Горе, која је, по његовом мишљењу, била интересантна земља обичајног права. То је за њега била изванредна прилика да у овој кодификацији оживи своја теоријска и методолошка схватања, упорно изграђивана у бројним истраживачким радовима и универзитетским предавањима. Али овај рад је остао само у рукопису, јер је аутор желео да га још прошири и да му да карактер опште историјске и критички-теоријске расправе о систему кодификације грађанског права и да га изда под називом „Историјат једне кодификације“.

Расправа В. Богишића има ове делове: приступ, осам поглавља и крај.

У Приступу аутор излаже своју жељу да јавности саопшти и образложи начин на који је радио кодификацију. Помоћу систематике и методологије он жели да одабере материју која ће бити садржана у законик у да је тако приближи онима који ће се законом служити. Његова врло значајна примедба у овом поглављу јесте да се кодификација у Црној Гори не заснива на обиљу позитивних прописа ни на темељу развијене правне науке, него на традицији дуго изграђиваног и одржаваног обичајног права, тј. на правилима „која се налазе у саобраћајном животу, уму и предаји народа“. Богишић излаже даље привредне и друштвене прилике Црне Горе, као и њене специфичности у односу на друге земље у којима је вршена кодификација, и напомиње да се о томе мора водити рачуна приликом примене метода и система кодификације права у Црној Гори. Што се тиче нових прописа, њих треба, каже он, наводити само у случају да су опште корисни и да их живот неминовно намеће, а треба их тако формулисати да остану у сталној примени и вези са животом. Садржај законика треба да је јасно изложен, „предмети разрађени током језиком и слогом изложени да буду приступачни не само судијама и другим стручним људима него и самом народу у својој целини“. Законик треба да има још и ту особину, по мишљењу аутора, да представља везу између Црне Горе и других држава, пружајући иностранству инфор-

мације о законским одредбама Црне Горе. Најзад, закључује Богишић, законик треба да је темељ на коме ће се правилно развијати правни живот у свим гранама и облицима. Наводећи све ове принципе, којима ће се руководити у своме раду, водећи рачуна о специфичности и потреби праксе, Богишић каже да ће узети у обзир свакако и позитивне резултате европске науке.

I поглавље — Подела садржаја законика посвећена је питању класификације „грађанског права”. Богишић примећује да у кодификацијама на Западу постоје велике разлике у начину излагања правила и начину груписања неписаних и писаних правила. Али у садржини сви законици се ослањају на систем Јустинијанове кодификације, иако је оправдано мишљење, које је и теоријски потврђено, да је овај систем превазиђен, јер су се из класичног „грађанског права” почеле издвајати посебне области (трговачко, поморско, рударско право) и посебне групе тзв. „фамилијарних права”, при чему се карактеристично истичу породично и наследно право.

Критикујући разне системе кодификација, аутор примећује да је Хајзе—Савињијева теорија кодификације врло логична иако и на њу има примедби. Кодификацију „грађанског права” неопходно је спровести иако је то врло тешко због разноврсности предмета, али законик треба свести у реалне обиме и дати му карактер имовинског законика.

II поглавље — Вањске границе (Границе предмета). Богишић се прво детаљно осврће на питање предмета „грађанског” законика, јер од правног детерминисања његовог зависи да ли ће законик имати „једнородан садржај, који је у свим својим дијеловима једнако зрео за кодификацију”. Он подробно развија своје концепције о односу имовинског права према групи тзв. фамилијарног права. Ова разлика постојала је још код Гаја и Јустинијана, а у теорији се налази у средњовјековном зборнику XII века, издатом у Јужној Француској — *Petris exceptiones* — у коме су, кроз композицију, приватна права одељена од имовинских. Богишић истиче да је још француски ренесансни правник Ф. Канон у своме делу *Commentarie juris civilis* брак и наследство поставио после групе о имовинском праву, па, позивајући се на најистакнутије представнике тих схватања у Француској, Русији и Немачкој, закључује да се увек, негде мање а негде више свесно, правила разлика и одвајала група правила која владају у приватном праву од групе правила која владају у породици.

Говорећи о писаним законима у Србији и Хрватској који су на снази, као и о њиховим карактеристикама у поређењу са грађанским законима других земаља, Богишић истиче да се не сме заборавити да у Црној Гори тек почињу да се јављају писани закони, као и да ту још нема ни правних школа ни стручних људи. Из тих разлога црногорски законик мора да буде не само систематичан већ и врло јасан и са пуно дидактичких елемената, јер је такав законик много потребнији Црној Гори но било којој држави. Па иако законодавна пракса показује да су се традиционално у „грађанске” кодексе уносили сви разноврсни елементи, чије је спајање само створило збрку, јер су ти елементи врло супротни, Богишић се ограђује од таквих концепција.

Поглавље III под називом — Унутрашње границе — односи се на масу предмета који треба да уђу у поједине, већ означене делове законика, а који ће то предмети бити, Богишић каже да зависи од многих услова и односа. Због релативности у овом избору тзв. простор закона је тешко предвидети, поготову када се разматра узајамни однос неких усвојених института у законик. Затим аутор образлаже изабране предмете који улазе у законик, као што су власттина, судска потврда, *jus protimyscum* племеника, братственика и помећаша, законску угодбу (*servitio legalis*), залог и њене варијанте у облику антикреза и фидуције и истиче зашто је у црногорском законик

уведена тзв. застава код залог некретнина које не прелазе у руке дужитеља. Излагања аутора о кодификованим прописима државе, чије је дејство било непознато у обичајном праву Црне Горе, а с тим у вези и застаре, која је морала бити прихваћена насупрот принципима обичајног права да „згода дуг плаћа“, где дуг није умирао докле год се о њему памтило.

О имовинском праву — „имаоништву“ — које је такође прихваћено и обухваћено законом, аутор говори као о потреби да се са њим упозна инострани свет, мада осећа да треба поставити правила која би првенствено уредила унутрашње односе. Сва ова питања аутор посматра у пољењу са свим познатим грађанским кодексима XIX века.

У поглављу IV — Закони према обичају — Богишић говори о извору права као једном од најважнијих питања у обради целе ове материје и подвлачи значај обичајног права, које је доскора било једно важеће правило у Црној Гори, и које многи још увек претпостављају закону. Међутим, примећује Богишић, у теорији важност обичаја и његово претпостављање закону је неодрживо. Зато, говорећи о разним изворима грађанског права, Богишић наглашава да његов законик не прекида природну везу са „масом правила која живе изван њега“, јер, с обзиром на историјски развитак права у Црној Гори, главни извор права морало је бити обичајно право. У објашњењу ове чињенице писац врло аргументовано излаже однос између закона и обичаја, полазећи од институције тога односа у Јустинијановој кодификацији, па до најсавременијих теоретичара и принципа изнетим у законцима. Нарочито је значајно његово излагање обичаја *contra legem*, где примећује да обичај може, ако је утемељен на правди, „не само победити у појединим случајевима, него ће управо, *de suetudine* укинути закон“.

V Поглавље — Распоред наређења у законик у (Распоред материјала у законик у) Богишић сматра да је за успех једног дела веома значајан распоред материјала који дело садржи. Материјал мора бити изложен тако да народу, коме грађанско право није туђе, буде приступачан. Зато аутор поставља принципе поделе закона према сродности, при чему одступа од теорије натуралиста, који постављају у средиште саму личност. Његов принцип је да стави на прво место предмете који су познатији и ближњи народу, тј. он примећује принцип од „познатијег к непознатом“.

После општег, уводног дела, Богишић сматра да треба да добу „реална права“, с обзиром на значај и обим примене, затим одељак о тзв. „обавезама“ — уговорима, а затим образложење нарочитих врста обавеза. Потом долазе југа *personatum*, а на крају објашњења, одређења и допуне.

У посебном одељку овог поглавља аутор се осврће на различите композиције и унутрашње поделе материје у главним законима Европе и Америке, које сврстава у пет типова: први — грађански законци Француске, *Code Napoleon* и они који му следе, други — Аустријски грађански законик и законик Србије од 1844. год. по угледу на аустријски, трећи — 10 књига Свода закона из Русије, четврти — немачки законци и закопици немачке Швајцарске, рађени по систему Хајзе—Савињи и пети тип — јужноамерички законци.

VI поглавље — Језик и слог. Богишић наводи у овом делу да од стила и јасноће одредби зависи да ли ће, и уколико, закон бити приступачан и популаран. Ако је излагање такво да буде одмах схваћен његов смисао, онда и његова примена не долази у питање. Зато је приликом излагања увек потребно водити рачуна о степену образовања народа као и његовој могућности схватања писаног слова. Ако је стил и језик „прост, језгровит и јасан“, онда се такав законик разумје и примећује. Законске одредбе, сматра Богишић, треба да су кратке а објашњења дата само тамо где су неопходна, што је случај и са егземплификацијама. При томе треба

нарочиту пажњу посветити терминима — „називима”, а апстрактне изразе, који нису често у употреби, пропратити објашњењима. Због тога он све термине дели на оне који се налазе у обичном народном језику и оне који се не налазе у њему, већ су већином дошли из стране литературе.

У VII поглављу — Имовински законик према другим изворима права — Аутор наводи све изворе права који се помињу у дотадашњим законима. Поред два главна извора — закона и обичаја — Богишић наводи још и правду иравицу, аналогiju и, донекле, судско тумачење. Разматрајући однос обичаја према писаним одредбама, он указује на тежњу законодавца да писаним законом искључи остале изворе права или их сведе на најмању меру. Међутим, аутор сматра да законодавцима у пракси то није пошло за руком. Од доброг теоретичара, који хоће да правилно постави ствари, тражи се да темељно проучи праву природу обичаја и закона, као и њихов узајамни однос. Али у свету се о томе не води много рачуна, па се често назива обичајем и оно што у суштини то није. Па иако су многи мишљења да су правила обичаја непостојања и да чх је тешко примењивати са гаранцијом, Богишић сматра да она због своје ширине и гipкости имају предност над писаним законом. Водећи рачуна о многим специфичностима Црне Горе, на крају он напомиње да се при састављању законика Црне Горе увек трудио да његове одредбе усагласи што је више било могуће „са народним обичајима и појмовима о правди”.

Мирослава Бабић

СОВЕТСКОЕ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО. Под редакцией проф. Д. М. Генкина и доц. Я. А. Күника. Издательство „Высшая школа”, Москва, 1967, стр. 553.

1 Један од најновијих совјетских уџбеника грађанског права представља уједно и последње дело професора Димитрија Михайловича Генкина. Јануара 1966. у својој 82. години умро је Д. М. Генкин, несумњиво веома значајан представник совјетске грађанскоправне науке.

Истакнути теоретичар и педагог Д. М. Генкин је преко педесет година обављао своје многобројне дужности наставника, правног писца и организатора. Дуго година је вршио дужност председника Спољнотрговинске арбитраже. До своје смрти био је шеф катедре совјетског права у Институту народне привреде „Г. В. Плеханов”. Плодан писац, Д. М. Генкин оставља за собом преко две стотине радова из различитих области грађанског и радног права ⁽¹⁾.

Име Д. М. Генкина познато је и нашој правној јавности. Један од првих уџбеника грађанског права штампаних у нас био је преведени уџбеник Совјетског грађанског права у редакцији М. М. Агаркова и Д. М. Генкина ⁽²⁾. Значајан је и његов чланак о предмету Совјетског грађанског права, објављен у *Архиву за правне и друштвене науке* ⁽³⁾. Може се рећи

(1) Нека од значајнијих дела Д. М. Генкина наведићемо овде: Д. М. Генкин. И. Б. Новицкий, Н. В. Рабинович: История советского гражданского права, Юриздат, Москва, 1949; Советское гражданское право, Учебник для юридических вузов, под редакцией Д. М. Генкина, Госюриздат, Москва, 1959; Д. М. Генкин: Право собственности в СССР, Госюриздат, Москва, 1961, и многа друга.

Међу бројним чланцима истичу се: Предмет советского гражданского права, *Советское государство и право* 1955, No 1; Значение применения института юридического лица во внутреннем и внешнем товарообороте СССР. *Сборник научных работ института народного хозяйства им. Г. В. Плеханова*, Москва, 1955; К вопросу о системе социалистического права, *Советское государство и право*, 1956, No 9; Право собственности как абсолютное субъективное право, *Советское государство и право*, 1958, No 6; Оперативное управление как институт советского гражданского права, *Советская Юстиция*, 1963, No 9. итд.

(2) Совјетско грађанско право у редакцији проф. М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина, Научна књига, Београд 1948.

(3) Д. М. Генкин: Предмет советского гражданского права, *Архив за правне и друштвене науке*, 1947, бр. 1 (прештампано из часописа *Советское государство и право*, 1939, No 4).

да су ови радови оставили дубоке трагове у нашој правној теорији, било да се позивала на њих или да их је критиковала.

Као што је то већ уобичајено у совјетској цивилистици када је реч о делима оваквог карактера, уџбеник *Совјетско грађанско право* је резултат колективног напора. Поред Д. М. Генкина редакцију је вршио и доцент Ја. А. Куник, а у писању су учествовали и проф. Б. С. Антимонов, доцент Т. А. Моровскаја, проф. К. А. Граве, доцент Л. Ф. Жукова, доцент Н. Н. Веденин и доцент Н. В. Јепанешников. Колектив аутора је, по лепом обичају, посветио ову књигу успоми на свог преминулог учитеља.

2. Уџбеник *Совјетско грађанско право* је један од првих покушаја да се после доношења Основа грађанског законодавства СССР и савезних република и Грађанског законика РСФСР (и других република) ⁽⁴⁾ систематски изложи институти грађанског права. После многобројних дискусија о томе да ли треба да постоји јединствено грађанско право, или, пак, уз грађанско право треба упоредо да постоји и привредно право ⁽⁵⁾, превагу је однело мишљење да све имовинске односе треба да регулише јединствено законодавство, без обзира да ли се као субјекти правних односа јављају грађани или правна лица (државна предузећа, колхози итд.). Отуда уџбеник уноси и разрађује институте и грађанског и привредног права. Штавише, пошто је писан за потребе економских факултета и института, те карактеристике су још наглашене, тако да претеже обрада уставна привредног права. Тако су у уџбенику изложени: осигурање, уговори о испоруци, о делу капиталне изградње, о контрахирању пољопривредних производа, уговори о комисиону, отпремању и превозу робе (не и путника), банкарски послови (уговор о кредиту и текућем рачуну), као и материја која у нас сачињава предмет ауторског права и права индустријске својине. С друге стране, изостављени су поједини карактеристични институти грађанског права, као што су уговор о закупу стана или уговор о поклону, као и цела материја наследног права (изузев што се о наслеђивању својине говори у одељку о личној својини). Такође је изостављен историјски преглед развоја грађанског права, који је иначе уобичајен у радовима ове врсте.

3. У педагошком погледу уџбеник је несумњиво успео. Истиче се јасном и прегледном систематиком и лаким стилем. Уџбеник се састоји из предговора и 27 глава. Главе су подељене на параграфе. На почетку сваке главе дата су методска упутства у којима се скреће пажња студентима на најзначајнија питања обрађена у тој глави и указује на суштину проблематике која се разматра. На крају главе налазе се контролна питања која омогућавају да студент провери своје знање. Уз то је дата и одабрана литература.

Писци су, судећи по свему, поставили себи за циљ да сребено изложе најважније институте грађанског права СССР без подробног улажења у њихово научно расветљавање. Уџбеник нема претензије да буде сматран за велико систематско дело, које ће давати одговоре на многа питања дискутована у правној теорији и постављана у судској пракси. Отуда се избегавају отворена питања и на њих у уџбенику не наилазимо. Поједина решења, до којих се дошло у дискусији која је претходила доношењу Основа, прихваћена су и у овој књизи као резултат спровођења законских норми. Дате су сажете дефиниције сваког института и затим изложени најважнији елементи.

(4) Основи грађанског законодавства и грађанског судског поступка СССР и савезних република донети су 8. децембра 1961, а ступили на снагу 1. маја 1962. године. (У нас су преведени и објављени у издању Института за упоредно право 1963. године у Београду).

Грађански кодекс РСФСР донет је 11. јуна 1964. године, а ступио је на снагу 1. октобра 1964. (У нас је преведен и објављен у издању Института за упоредно право 1965. године у Београду).

(5) В. чланак: Г. К. Матвеев: О концепцији хозяйственного права, *Правоведение*, 1961, No 1.

Један овакав уџбеник може се приказати на различите начине. Могуће је изнети и укратко прокоментарисати садржину целокупне материје која је у уџбенику обрађена. Могуће је ограничити се на неколико питања, која имају специјалан значај због тога што су третирана на нов начин, или због тога што расправљају нерашчишћена питања, или зато што представљају коментар многобројних случајева из судске праксе итд.

У овом приказу определили смо се за овај други метод, мада не из разлога који су горе наведени. Због немогућности да се на сразмерно ограниченом простору изложи садржина свих глава, поготову што их у овој књизи има веома много, у приказу ће бити обухваћене само две области у којима је посебно Д. М. Генкин обавио значајна научна истраживања. То су главе о предмету, принципима, систему и изворима совјетског грађанског права, и глава о праву својине. Претходно ће бити дат садржај књиге према насловима главе. Као што је већ речено, књига садржи увод и 27 глава. Ево их: I. Предмет, принципи, систем и извори совјетског грађанског права (стр. 8—36); II. Грађанскоправни однос (36—44); III. Субјекти грађанског права (45—92); IV. Ствари као објекти грађанског права. Појам имовине (93—103); V. Грађанскоправни послови (104—123); VI. Заступништво. Пуномоћ (124—134); VII. Застарелост (135—146); VIII. Право својине (147—194); IX. Опште учење о облигацијама (195—230); X. Опште учење о уговорима (231—247); XI. Уговор о купопродаји (248—266); XII. Уговор о испоруци (267—304); XIII. Уговор о контрахирању пољопривредних производа (305—322); XIV. Уговор о делу (323—334); XV. Уговор о делу капиталне изградње (335—360); XVI. Уговор о закупу (361—374); XVII. Уговор о пуномоћству (375—381); XVIII. Уговор о комисиону (382—392); XIX. Уговор о остави (393—401); XX. Уговор о превозу терета (402—426); XXI. Уговор о отпремању (427—431); XXII. Банкарски послови (уговор о кредиту и текућем рачуну) (432—481); XXIII. Државно осигурање (482—492); XXIV. Облигације које настају услед проузроковања штете (493—508); XXV. Облигације настале из неоснованог стицања или уштеде имовине (509—516); XXVI. Ауторско право (517—530); XXVII. Проналазачко право (531—553).

4. Полазећи од марксистичког схватања да право представља надградњу над базом, економском структуром друштва, и да оно регулише друштвене односе, Д. М. Генкин узима за критеријум поделе целокупног система права на правне гране врсту друштвених односа, одређени круг односа који та правна грана регулише и који представљају њен предмет. У том смислу: „Основни предмет совјетског грађанског права чине имовински односи” (стр. 9).

Може се, међутим, приметити, а и сам Генкин то чини, да имовинске односе могу регулисати и норме управног, колхозног, породичног и кривичног права. Отуда се поставља питање када имовински односи представљају предмет грађанског права, који је то допунски критеријум помоћу којег се може одредити кад су у питању односи грађанскоправног карактера? Је ли метод грађанског права тај допунски критеријум помоћу којег се може одредити кад су у питању односи грађанскоправног карактера?

Д. М. Генкин је био присталица схватања да се грађанско право може разграничити од других грана права, посебно од управног, по своме предмету. Предмет грађанског права јесу имовински односи совјетског промета у широком смислу ове речи (6).

Метод регулисања имовинских односа нема значаја за раздвајање појединих грана права, јер методи регулисања имовинских односа могу бити различити а да то ипак не утиче на њихову правну природу (7).

(6) Д. М. Генкин: Предмет совјетског грађанског права, *Архив за правне и друштвене науке*, 1947, бр. 1, стр. 53.

(7) Д. М. Генкин: Предмет совјетског грађанског права, *Архив за правне и друштвене науке*, 1947, бр. 1, стр. 53—54. Слично: М. М. Агарков: Предмет и система советского граждан-

У овом уџбенику проф. Генкин следи поставке из преамбуле основа (која у том погледу репродукује начела истакнута у Програму КПСС, усвојеном на XXII конгресу КПСС) и изражава се на следећи начин: „За имовинске односе које регулише советско грађанско право карактеристично је да је то област имовинских односа која је условљена коришћењем робно-новчаних облика у комунистичкој изградњи и у којој су примењени тако важни инструменти економског развоја као што су привредни рачун, новац, цена, трошкови производње, добит, трговина, кредит и финансије” (стр. 9). Тиме није дат изричит одговор на питање да ли метод има какву улогу у разграничавању грађанског права од управног. Стиче се утисак да се посредно, увођењем категорије робно-новчаних облика, указује на значај метода. У сваком случају, примена метода као критеријума није изричито ни одбачена.

Позивајући се на Основе (чл. 2), Д. М. Генкин наводи да предмет советског грађанског права сачињавају међусобни имовински односи државних, кооперативних и друштвених организација, односи грађана са државним, задружним и друштвеним организацијама и међусобни односи грађана. Као што је већ речено, превагнуло је схватање оних правника, међу њима и Д. М. Генкина⁽⁸⁾, који су се залагали за јединствено грађанско право и у вези с тим за јединствено грађанско законодавство.

Питање да ли грађанско право осим имовинских односа регулише и личне неимовинске односе, решено је на готово једнодушан начин у советској правној теорији и законодавству. Међутим, раније су постојали снажни отпори према увршћивању личних, неимовинских односа у грађанско право. Сам Д. М. Генкин био је противник грађанског регулисања личних, неимовинских односа. У чланку: *Предмет советског грађанског права* он изричито каже: Лична неимовинска права не спадају у советско грађанско право⁽⁹⁾. Међутим, већ у уџбенику у коме је био редактор са проф. М. М. Агарковым, Генкин допушта могућност да и лична неимовинска права која се не могу оделити од саме личности — право на име, на част, ауторство и нека друга, буду обухваћена грађанским правом⁽¹⁰⁾.

У најновијем уџбенику Д. М. Генкин наводи, идући за Основима (чл. 1), да грађанско право регулише поред имовинских односа и нека лична неимовинска права, и дели их на две групе. Прва група обухвата личне неимовинске односе који су непосредно повезани са имовинским односима (лично право аутора, чл. 98. Основа). Друга група обухвата личне неимовинске односе који нису непосредно повезани са имовинским односима. Д. М. Генкин сматра да грађанско право регулише ове односе само у случају ако то предвиђа закон, и као пример наводи да чл. 7. Основа предвиђа заштиту части и достојанства грађана или организација и даје им право да преко суда захтевају демантовање изјава које вређају њихову част и достојанство. Овде треба приметити да, за разлику од нашег права, у советском праву не постоји новчана накнада неимовинске штете, већ само демантовање изјаве у истом облику у коме је учињена. Уколико штетник то не учини, суд ће му изрећи новчану казну, али не у корист оштећеног већ у корист државе.

5. Полазна тачка разматрања о својини и праву својине, јесте чувена Марксдова поставка из Увода у критику политичке економије да ни

ског права, *Советское государство и право*, 1940, No 8—9, стр. 53—54. Супротно А. В. Венедиктов: О системе грађанског кодекса СССР, *Советское государство и право*, 1954, No 2, стр. 29—30. У нас је посебно разрадио учење о методу проф. А. Гамс (Увод у грађанско право, Научна књига, Београд, 1963, стр. 34—39).

(8) Советско грађанско право у редакцији М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина, Научна књига, Београд, 1948, стр. 9.

(9) Д. М. Генкин: Предмет советског грађанског права, *Архив за правне и друштвене науке*, 1947, бр. 1, стр. 38 (прештампано из часописа *Советское государство и право*, 1939, No 4).

(10) Советско грађанско право у редакцији М. М. Агаркова и Д. М. Генкина, Научна књига, Београд, 1948, стр. 10.

о каквој производњи, па следствено ни о каквом друштву не може бити говора тамо где не постоји неки облик својине...⁽¹¹⁾. По проф. Генкину, својина је основа производних односа. Историја познаје пет основних типова производних односа — тип првобитне заједнице, робовласнички, феудални, капиталистички, социјалистички; свакоме од њих одговара одређени облик својине. У том смислу својина ће остати и у комунизму. Својина као услов производње увек је постојала и увек ће постојати.

Друкчије је са правом својине. Оно постоји само у класном друштву. Као правна категорија својина није постојала у првобитној заједници нити ће је бити у комунизму.

У СССР је као резултат велике октобарске револуције национализована капиталистичка приватна својина и тиме ликвидирана експлоатација човека по човеку. Економску основу СССР чине социјалистички систем привређивања и социјалистичка својина на средствима за производњу. Социјалистичка својина се јавља у три вида: као државна (општенародна), као својина колхоза и других кооперативних организација и њихових удружења, и као својина друштвених организација. Лична својина изведена је из социјалистичке својине и намењена је задовољавању материјалних и културних потреба грађана.

Овлашћења која има носилац било којег од ових облика идентична су. То су: право држања, коришћења и располагања имовином у границама које су одређене законом⁽¹²⁾. Разни облици својине се међусобно разликују по своме субјекту и по томе што неке ствари могу бити објект само извесних форми својине (државне, колхозне). Једино је државна социјалистичка својина универзална и може се односити на било који предмет.

Све су ово општеприхваћена гледишта и у правној теорији и у законодавству.

Извесне разлике јављају се по питању какав правни карактер има ситно приватно газдинство инокосних сељака и занатлија засновано на личном раду. Д. М. Генкин и низ других совјетских правника⁽¹³⁾ сматрају да се ситно приватно газдинство инокосних сељака и занатлија не може изједначити са личном својином грађана, да су у питању квалитативне разлике. Аргументи су следећи: својина инокосних сељака и занатлија није повезана са социјалистичком својином; тај облик својине нема перспективу развоја и на одређеној етапи ће нестати; објекти ове својине су оруђа и средства за производњу, а оруђа и средства за производњу не могу бити објект личне својине грађана.

Овај став је наишао на супротстављање оних правника⁽¹⁴⁾ који сматрају да постоји идентичност битног елемента у оба облика својине: лични рад. Без обзира на који начин се обављао, да ли као лични рад у друштвеној производњи или као рад на сопственом газдинству без употребе туђе радне снаге, лични рад је извор настанка личне својине. Према томе би и својина инокосних сељака и занатлија била лична својина.

Миодраг Орлић

(11) К. Маркс: Прилог критики политичке економије, Култура, Београд, 1956, стр. 178.

(12) Чл. 19 Основа, чл. 92. ГК РСФСР, чл. 95 Естонске ССР итд. Идентичну одредбу садржавао је чл. 58. ГК РСФСР (донет 31. октобра 1922, ступио на снагу 1. I 1923).

(13) Д. М. Генкин: Право личной собственности, *Социалистическая законность*, 1946, No 10, стр. 21; Р. О. Халфина: Право личной собственности граждан СССР, АН СССР, Москва, 1955, стр. 20.

(14) С. Н. Братусь: Формы собственности по конституции СССР, *Труды Военно-юридической академии*, вып. IX, Москва, 1949, стр. 16—17; И. И. Ларкин: К вопросу о понятии права личной собственности, *Советское государство и право*, стр. 121—122.

Др Предраг Ж. Шулејић, „ОСИГУРАЊЕ ОД ГРАБАНСКЕ ОДГОВОРНОСТИ“, Београд 1967, стр. 166.

Врло плодна и разнолика издавачка делатност Института за упоредно право у Београду омогућила је нашој стручној правничкој јавности да се упозна са једним не само занимљивим него и актуелним научним радом. То је докторска дисертација др П. Шулејића „Осигурање од грабанске одговорности“, коју је Институт, уз финансијску помоћ Југословенске заједнице осигурања, објавио као двадесет осму књигу у својој серији монографија.

Као што је писац изнео већ на првим страницама наведеног рада, осигурање од одговорности је једна од најмлабих врста осигурања. Ако оставимо по страни неке његове почетне облике, у којима се његове карактеристике тек називу, ово осигурање појавило се пре непуних сто година. Ипак, и у овом сразмерно кратком периоду, у низу земаља осигурање од одговорности успело је да се развије у толикој мери да је постало једна од најзначајнијих врста осигурања, и то како посматрано са становишта развијености теорије, тако и са становишта развијености праксе. Обавезно осигурање од одговорности за штете из употребе моторних возила, на пример, развило се у низу земаља у толикој мери да се сматра посебном врстом осигурања која се обрађује у посебним студијама. Значај осигурања од одговорности чак прелази оквире осигурања. Служећи као инструменат помоћу којег је могуће извршити одвајање питања накнаде за проузроковану штету од питања утврђивања одговорности за проузроковање те штете, осигурање од одговорности врши озбиљан утицај на грабанску одговорност у правцу њене социјализације.

У пракси нашег осигурања, осигурање од одговорности заузима врло значајно место, нарочито после доношења Закона о обавезном осигурању имовине и лица 1965. године, којим је уведено обавезно осигурање корисника односно сопственика моторних возила за штете које могу бити проузроковане употребом возила. Његов значај најбоље се може видети из података о исплаћеним накнадама у овој врсти осигурања. Тако, укупне накнаде исплаћене по основу осигурања од одговорности у 1965. години износиле су нешто преко 2,6 милијарди, а у 1966. години нешто преко 5 милијарди старих динара, од чега по основу осигурања од одговорности за штете из употребе моторних возила у 1965. години 2,1 милијарда, а у 1966. години 4,4 милијарде. После увођења обавезности осигурања нарочито је упадљив пораст износа исплаћених накнада за штете проузроковане употребом путничких возила: у 1965. години 872 милиона старих динара, а у 1966. години нешто преко 2,1 милијарда.

Међутим, наша теорија осигурања у области осигурања од одговорности није у потпуности следила овакав развој праксе. Осигурање од одговорности обрађивано је углавном узгред, приликом анализе неких других питања из области осигурања или у вези са грабанском одговорношћу. Монографија др Шулејића је прво дело у нашој литератури у којем је читав систем осигурања од одговорности обрађен на једном месту. Зато ће ова монографија корисно послужити нашој пракси, нарочито осигуравајућим заводима, који су после недавног доношења прописа о измени организације нашег осигурања први пут у нашој послератној пракси приступили изради самосталних правила осигурања. Као што је познато, до ове измене, све врсте осигурања, па тако и осигурање од одговорности, наши су осигуравајући заводи спроводили према правилима осигурања која је доносила скупштина Југословенске заједнице осигурања.

Своја разматрања о осигурању од грабанске одговорности писац је поделио на три дела.

Први део, у којем се обрађују улога, појам, значај, историјски развој и правна природа осигурања од одговорности има у ствари карактер увода. У овом делу нарочито је занимљив одељак о правној природи осигурања од одговорности, где писац прихвата схватање да је осигурање од

одговорности део имовинског осигурања, а не осигурање правне заштите, тако да и у овој области треба примењивати општа правила имовинског осигурања. У вези с тим дотакнуто је и питање примене правила пропорционалности у осигурању од одговорности, којем до сада у нашој теорији није била посвећена скоро никаква пажња. Уз неке изузетке, писац сматра да у осигурању од одговорности нема могућности за примену правила пропорционалности, што, другим речима, значи да је осигурач дужан да накнади сваку штету до висине осигуране суме, чак и онда кад је очигледно да је ова сума прениско одређена. Врло одређено повучена је и разлика између уговора о осигурању од одговорности и уговора у корист трећег лица.

Други део монографије др Шулејића посвећен је питањима правних односа између осигурача и осигураника, у ствари дејству уговора о осигурању од одговорности. У овом делу посебну пажњу заслужују ставови о питањима тренутка наступања осигураног случаја и о осигурању од одштетних захтева за штете које је осигураник намерно проузроковао, у којима се одражава знатна оригиналност писца у односу на нашу досадашњу теорију и праксу.

Према данас владајућем схватању у нашој теорији осигурања, осигурани случај у осигурању од грађанске одговорности јесте захтев, непосредни или судски, упућен од стране трећег лица осигуранику, који му ставља на терет одговорност за штету коју је претрпео. Међутим, др Шулејић сматра да као моменат у којем наступа осигурани случај код осигурања од одговорности треба прихватити моменат у којем је проузрокована штета трећем лицу. У прилог оваквог свог става он износи низ врло занимљивих аргумената, преко којих се не може олако прећи.

Што се тиче намерно проузроковане штете, супротно традиционалном правилу у праву осигурања да намерно проузрокована штета од стране осигураника не може да има за последицу наступање обавезе осигурача на исплату накнаде из осигурања, писац сматра да је осигурање од одговорности за намерно проузроковане штете не само допуштено него и корисно. Оваким осигурањем пружила би се шира заштита трећем оштећеном лицу, с тим што штетник не би био ослобођен обавезе на накнаду те штете, пошто би осигурач могао према њему да остварује регресна права. Овакав став утолико је значајнији што долази као теоријска потврда исправности одређених решења из наших новијих извора права осигурања. Наиме, док према нашим Општим правилима за осигурање имовине из 1964. године (чл. 14, ст. 1, т. 2) осигурач није обавезан да накнади штету ако је проузрокована намерно, без обзира да ли је у питању однос осигурања ствари или однос осигурања од одговорности, према Закону о обавезном осигурању у саобраћају (Закон о обавезном осигурању имовине и лица, после измена и допуна из 1967. године), осигуравајући завод је дужан да накнади сваку штету проузроковану употребом моторног возила за коју је одговоран корисник или власник возила, дакле и штету која је проузрокована намерно. Сигурно је да овакво решење представља значајан корак напред у правцу даље социјализације одговорности.

У трећем делу монографије др Шулејића обрађен је склоп питања у вези са правним положајем трећег оштећеног лица у односу на осигурање од одговорности. После кратког осврта на решења према којима се положај трећег оштећеног лица у случају кад је штетник осигуран од одговорности не разликује од случаја кад не постоји такво осигурање, према којима, дакле, и у случају кад постоји осигурање од одговорности оштећеном стоје на располагању само општа средства грађанског права којима оштећени може да штити своје интересе, преко анализе решења којима се интереси оштећеног лица штите законским заложним правом на потраживању осигураника из уговора о осигурању, писац прелази на разматрање директне тужбе оштећеног према осигурачу. Прихваћено је становиште да је извор директне тужбе сама претрпљена штета, а не пропис или уговор о осигурању којим је установљено право оштећеног

лица да се са захтевом за накнаду обрати директно осигурачу. У случају кад је директна тужба подигнута истовремено са тужбом против осигураника, обавеза осигураника и обавеза осигурача налазе се у односу према оштећеном лицу *in solidum*.

У закључку монографије др Шулерића посебну пажњу заслужује место на којем је изражено схватање да у једном развијеном систему осигурања од одговорности оштећеном лицу не би требало дати право избора од кога ће захтевати накнаду: од штетника или од осигурача. Оштећено лице би се са захтевом за накнаду увек морало да обрати осигурачу, пошто би то било у складу са тенденцијом пребацивања питања одговорности на план репарације. Овакво је схватање било у нашој судској пракси некад прихваћено у вези са обавезним осигурањем путника у јавном превозу и пошљака на железници, али је касније напуштено. Данас наша судска пракса врло чврсто стоји на становишту да оштећено лице има право да бира да ли ће накнаду штете захтевати од лица одговорног за њено проузроковање или од осигурача код кога се одговорно лице осигурало од одговорности.

У целини посматрано, монографија др Шулерића о осигурању од грађанске одговорности представља занимљиво дело, са низом ставова који до сада нису били заступани у нашој теорији осигурања. О правилиности многих од ових ставова, или боље речено о њиховој прихватаљивости са становишта наше праксе осигурања, може се доста дискутовати, на шта указује и сам писац износећи приликом сваког опредељивања низ аргумената у прилог и против свог схватања. За жаљење је, међутим, што поједина важна питања из области осигурања од одговорности нису обрађена на целовитији начин, или уопште нису ни дотакнута. Тако, није на једном месту и на целовит начин обрађено питање регресног захтева осигурача према осигуранику, до којег може доћи у односима обавезног осигурања за штете из употребе моторних возила због тога што осигурач не може према оштећеном лицу да истиче приговоре које може да истиче према осигуранику. Није уопште обрађено питање накнаде неимовинске штете по основу осигурања од одговорности, које нарочито може да буде спорно у вези са обавезним осигурањем путника у јавном саобраћају.

На крају треба истаћи да објављивање монографије др Шулерића треба поздравити не само због њених унуграшњих квалитета него и због тога што је после низа година ово дело прва монографија која искључиво обрађује једну групу питања из области осигурања. Надамо се да ће се у будућности монографије из ове значајне области привредног права појављивати чешће.

Др Ивица Јанковец

Ангел С. Ангелов: ФИНАНСОВО ПРАВО НА НР БЪЛГАРИЈА, II прерађено издање, Софија, 1967, стр. 424.

Професор управног и финансијског права на Правном факултету Универзитета у Софији објавио је недавно друго издање свог уџбеника намењеног у првом реду студентима права, али истовремено и свима осталима који се интересују за ову доста сложену и не баш много развијену грану правних наука. Реч је о књизи која је своје прво издање доживела још 1960. год. и која је у новом, знатно проширеном и допуњеном издању увелико превазишла стандардне оквире универзитетског уџбеника. Мада наслов може да заваља читаоца и да га наведе на помисао да се ради само о систематској обради прописа којима је у НР Бугарској правно регулисан финансијски систем, већ први поглед на обим захваћене материје финансијског права, као и на начин обраде многих питања показује да се ради о једном одиста добром уџбенику финансијског права, у коме су

у општим теоријским разматрањима веома складно нашла место излагања о финансијском праву НР Бугарске. С обзиром да је финансијско право у нашој земљи једна од грана правних наука која је и у предратном периоду била недовољно развијена и којој у читавом послератном периоду готово да није поклањана никаква пажња, појава једне такве књиге може и треба да буде обележена као својеврстан догађај и подстицај на размишљање о многим актуелним питањима правног регулисања савремених финансијских система.

Књига професора Ангелова подељена је у два велика дела. У првом, општем делу, размотрена су питања правног регулисања финансијског система као целине. У та излагања спадају главе у којима је аутор прво размотрио опште карактеристике социјалистичких финансија, а затим посебну пажњу посветио систематском приказу општих обележја финансијско-кредитног и новчаног система НР Бугарске. У даљим главама нашла су одговарајуће место излагања о устројству финансијске администрације, предмету и методу финансијског права уопште и посебно у НР Бугарске, изворима финансијског права, основама на којима почива доста сложена финансијска контрола. У завршном делу ових излагања посебно место припало је новцу, новчаном оптицају и платном и уопште валутном режиму НР Бугарске.

Други, посебни део ове књиге, садржи приказ буџетског и пореског система, система осигурања и кредитног система НР Бугарске. Мада нешто мање занимљива, јер садрже углавном опис позитивноправног регулисања финансијског система ове земље, излагања у читавом посебном делу привлаче пажњу читаоца коме је стало да упозна принципе и механизме који карактеришу финансијски систем једне земље. С обзиром да је у питању земља која је не само наш први источни сусед и са којим су постојале и постоје традиционалне и бројне везе, већ и земља која је свакако постигла много у двадесетогодишњем периоду изградње социјалистичког друштвено-економског система, ова излагања имају посебну драж.

Мада бугарски језик представља извесну тешкоћу при читању ове књиге, напор који је потребно учинити вишеструко се надокнађује оним што читалац од овог драгоценог прилога науци о финансијском праву добија.

Др М. Петровић

YEARBOOK OF AIR AND SPACE LAW, 1965. Montreal, Mc Gill University, Institute of Air and Space Law, 1967. p. XXCIII + 705.

Овај годишњак о ваздухопловном и космичком праву појављују се после више од шездесет година стварања ваздухопловног права и десет година рада на основним начелима и правилима космичког права. То је време у коме се из материје коју обухвата Годишњак објављује, у поребењу са другим гранама правне науке, приличан број стручних и научних радова. Међутим, појавом Годишњака, правна књижевност посвећена проблематици везаној за ваздушни и космички простор, обогаћена је јединственом публикацијом те врсте у свету. У Годишњак су, на основу брижљиво и стручно извршеног одбира, унети материјали који представљају не само основну документацију за најважније проблеме ваздухопловног и космичког права већ и документацију до које се често тешко долази.

Основно обележје Годишњака је у томе што су његови издавачи водили рачуна о потреби да и ваздухопловно и космичко право буду равноправно заступљени, мада су делови посвећени једној и другој материји нужно испуњени материјалима различитим по врсти. Осим две расправе (Ј. С. Соорг: „Основ међународног јавног ваздухопловног права“, I део,

стр. 3—37 и И. А. Влашић: „Развој космичког права 1957—65 — достигнућа и проблеми“, II део, стр. 365—405), које представљају доктринарне прилоге рабене веома систематично, оба дела Годишњака, од којих је први посвећен ваздухопловном а други космичком праву, садрже следећа поглавља: I Доктрина, II Преглед права у појединим државама, III Међународни уговори, IV Међународне организације, V Невладине организације, VI Законодавство појединих држава, VII Одлуке (ова глава не постоји у делу о космичком праву) и VII Библиографија.

У вези са првим делом Годишњака треба истаћи посебно неколико коментара о унутрашњем законодавству и међународним уговорима Аустралије, Југославије, Канаде, Пољске и скандинавских земаља. Не мање корисним треба сматрати приказ рада међународних, општих и регионалних организација, као и приказ рада невладиних организација. У делу који је посвећен одлукама донетим у пракси, материја је подељена према критеријуму да ли су у питању одлуке донете од стране судских органа, или су то акти административних органа. Посебно вредност другог дела Годишњака представља приказ националних законодавстава (белешка о националном законодавству и подаци о законским текстовима, посебно Француска), и стручно одабрана и ванредно корисна документација о међународним уговорима (општим, регионалним и билаатералним), са објављеним текстовима у целини или делимично, затим приказ рада невладиних организација (посебно УН), како општих тако и регионалних, и приказ рада међународних и националних невладиних организација.

Библиографија, дата на крају Годишњака, обимна је по сакупљеном материјалу и веома корисна по начину излагања.

Сакупљена грађа и начин на који је она сређена скрећу пажњу на издавача овог Годишњака. Наиме, Институт за ваздухопловно и космичко право Mc Gill Универзитета у Монреалу, као познати светски центар за изучавање ваздухопловног и космичког права, налази се и ради у Монреалу, граду који се, захваљујући чињеници што се у њему налази седиште Међународне организације за цивилно ваздухопловство (ИКАО) и Међународног удружења за ваздушну саобраћај (IATA), постепено поистовећује са средиштем збивања у међународном цивилном ваздухопловству. Ова чињеница представља свакако један од објективних чинилаца који су допринели вредности Годишњака. Несумњиво да велика заслуга за изузетну вредност овог Годишњака припада и професору међународног приватног права, René H. Mankiewicz, главном уреднику Годишњака. Једина примедба која би се могла упутити издавачу у погледу времена изласка из штампе Годишњака (јер се он односи на 1965. годину, а изашао је из штампе 1967. године) и, стога, неизбежне неажурности у погледу нових чињеница до којих је дошло нарочито у развоју космичког права, верујемо да ће бити отклоњена скорим објављивањем нових свезака Годишњака. На тај начин, Годишњак би постао и неопходан приручник за интересованих стручњака, посебно оних који се баве ваздухопловним и космичким, односно шире, саобраћајним правом.

Др Вида Чок

Др Миливој Деспот: СУВЕРЕНИТЕТ У ПРОСТОРУ ИЗНАД ДРЖАВНЕ ТЕРИТОРИЈЕ, Издање Института за упоредно право, Београд 1966.

У овој монографији др Деспот је обрадио разна питања везана за суверенитет држава изнад њихове територије. Дајући у првом делу опште појмове суверенитета у том простору, писац даље обрађује разне теорије које су претходиле правном установљењу суверенитета у ваздушном простору, које је учињено Париским конвенцијом од 1919. године. Пошто је теорија суверенитета усвојена, писац нас упознаје на који на-

чин је то учињено у каснијим међународним конвенцијама (Ибероамеричкој, Панамеричкој и Чикашкој).

Други део монографије посвећен је правним проблемима наднадушног простора. На јасан и прегледан начин др Деспот излаже разне теорије о правној природи наднадушног простора, при чему износи и правне разлоге због којих би се извесна схватања могла прихватити или одбити. У посебном одељку писац нас упознаје докле се, до издања монографије, дошло у правном регулисању делатности у наднадушном простору, при чему даје и оцену могућности примене „земаљског“ ваздухопловног права на наднадушни простор, као и аналогију са поморским правом и Антарктиком.

Иако садржи и разматрања о суверенитету држава у ваздушном простору, тежиште овог дела је на проучавању правне проблематике наднадушног простора, што је, по нашем мишљењу, сасвим оправдано учињено. Наднадушни простор је област за коју се траже правна решења, а оваква студија у вези са тим може да помогне у изналажењу решења. С обзиром да је рад довршен пре усвајања од стране Генералне скупштине ОУН Уговора о начелима којима се регулишу активности држава на истраживању и коришћењу космоса, укључујући Месец и остала небеска тела (усвојен 19. XII 1966) и Споразума о спасавању астронаута, повратку астронаута и враћању предмета избачених у ванатмосферски простор (усвојен на XXII заседању 1968), разумљиво је да ту материју писац није могао обрадити, али ова два уговора треба имати у виду када се данас разматрају правни проблеми наднадушног простора.

Изалагања др Деспота су врло језгровита, јасна и документована. С обзиром да немамо много радова из области ваздухопловног и космичког права, дело др Деспота нам је и због тога добродошло.

Сматрамо да је сасвим умесна констатација у предговору ове монографије, који је написао академик М. Бартош, „да је ово дело озбиљан допринос нашој литератури космичког права“.

Др М. Јовановић

Др. Зденко Вајнер, МЕЂУНАРОДНА ПЛАЋАЊА, ОСИГУРАЊЕ ПЛАЋАЊА И ФИНАНСИРАЊЕ У ВАЋСКОЈ ТРГОВИНИ, „Савремена администрација“, Београд, 1965.

По замисли аутора, ова књига представља покушај да се питања међународног плаћања, финансирања у међународној трговини и осигурања међународних плаћања прикаже у систему, целовито, на основу њихове економске, правне и банкарско-техничке повезаности.

Рад је систематизован у три основна дела: Увод, I део, у коме се излажу појмови о акредитиву опште и II део, у коме се излажу појмови о осталим инструментима и начинима међународних плаћања, осигурању плаћања и финансирању у спољнотрговинским пословима.

У Уводу аутор даје опште појмове о спољној трговини и платном промету са иностранством, истичући нарочито њихов економски вид и значај.

За савремено друштво карактеристична је међународна економска повезаност, која нужно произилази из међународне друштвене поделе рада. Индустриски развијене земље темеље свој економски раст на увозу сировина из неразвијених земаља. Нарочито САД и Западна Европа увозе продукте пољопривредне и рударске производње неразвијених земаља. Стога се аутархично затварање увек показује нерационалним, а подела рада на међународном плану као економска нужност.

Под појмом међународне трговине аутор подразумева промет робе који једна држава врши с другим државама. Овај процес карактерише

низ економских и правних специфичности. Оне се манифестују у различитости законодавстава, трговинских узанаца, стандарда и др. земаља—учесница у том промету.

Режим спољне трговине заснива се на аутономним одлукама највиших привредних органа једне државе којима се утврђују принципи и основни услови за пословање са иностранством. За спољнотрговински режим карактеристични су, по аутору, следећи инструменти: девизна контрола, систем премија и царина, а неретко и административне мере чија је сврха да заштити домаћу производњу.

Међународни платни промет обухвата плаћања између једне одређене државе и других држава а који врше банке. Отуда су од нарочитог значаја пословни односи између банака као и односи домаћих банака и иностраних предузећа. У овом контексту аутор посебно истиче функцију и корист документарног акредитива коментаришући нарочито „Једнообразна правила и обичаје за документарне акредитиве“, као посебне спорузме прилагођене пословању по овом инструменту међународних плаћања.

Што се тиче правне природе ових Правила, аутор истиче да она немају „формалну законску снагу као међународни регулатив али како национална законодавства нису регулирала ову материју, она добијају карактер правне обавезе за све земље учеснице, уколико није другачије изричито уговорено.“

У I делу монографије излажу се основни појмови и суштина акредитивног пословања. То су пре свега: правни односи учесника у акредитивном послу, затим следе врсте акредитива, банкарскотехничко и правно оформљење документарног акредитива као и појмови свих оних елемената који чине процес од отварања акредитива до његове реализације.

Све фазе пословања по документарном акредитиву обрађене су подробно и приказане у конкретним решењима која су на појединим местима и полемично дата, а увек указујући на практичан пословни интерес учесника у акредитивном послу.

У II делу аутор излаже појмове о осталим инструментима међународних плаћања као и осигурање плаћања и финасирање спољнотрговинских послова. Овај део обухвата: клириншко плаћање, инкасо уз документа и трате. Међународни клиринг представља обрачун између две државе, који се састоји у компензацији „обавеза насталих из увоза робе с потраживањима насталих из извоза робе у страну земљу“. Под финансирањем у спољној трговини, по дефиницији аутора, подразумевају се „операције које се односе на новчане диспозиције, потребне ради омогућавања и спровођења вањско-трговинских послова“ при чему се указује на значај кредита код ове врсте финансирања.

Књига Др Зденка Вајнера има вишеструку намену, како је у предговору изричито назначено. Она је пре свега упућена студентима економских и правних факултета, високих привредних и виших економских школа. Писана концизно, прегледно и врло детаљно, она може, истовремено, ефикасно послужити као приручник спољнотрговинским предузећима и нарочито банкама, због начина на који су обрађена и изложена она питања из области међународних плаћања и спољне трговине која су од практичног интереса за успешно и конкретно пословање наших привредних организација у међународним трговинским односима.

Рад Др Вајнера актуелан је посебно и због тога што је израђен на основу ревидираних „Једнообразних правила и обичаја за документарне акредитиве“ (1962) и што ће практичари у области пословања по документарном акредитиву наћи у њој инстрүктиван ослонац и сажет извор информација неопходних при решавању свакидашњих, неретко сложених питања из ове области.

На крају је дата одговарајућа актуелна домаћа и страна литература.

Весна М. Јанковић

ПРОФ. ДР ЈОЖЕ ЈУХАРТ
(1906—1967)

На дан 3. септембра 1967. преминуо је др Јоже Јухарт, редовни професор Правног факултета у Љубљани.

Пок. проф. Јухарт рођен је 5. 3. 1906. у Шемпетру в Савињски долини. Гимназију је учио у Цељу, где је матурирао 1925. Правне науке је студирао на Правном факултету у Љубљани, на коме је докторирао 1931.

По завршеним студијама, проф. Јухарт је био неко време адвокатски приправник у Марибору и Цељу. У времену од 1937. до 1941. вршио је у Цељу адвокатуру. После немачке окупације био је прогнан из Доње Штајерске. Маја месеца 1944. прикључио се народноослободилачкој борби. Неко време после ослобођења обављао је организационе задатке у области правосуђа. Од 1947. до 1949. био је начелник одељења за изградњу народне власти при председништву Народне скупштине НР Словеније. Априла 1950. постао је арбитар при Државној арбитражи НР Словеније, а после установљења привредних судова био је изабран за судију Вишег привредног суда у Љубљани.

За ванредног професора грађанског права на Правном факултету у Љубљани изабран је 1956. а за редовног професора грађанског процесног права — 1961. У школским годинама 1959/60. и 1960/61. био је на истом факултету декан, а у школској години 1961/62. продекан.

Пок. др Јухарт је развијао интензивну стручну делатност и ван Факултета. Био је члан универзитетског и факултетског већа, члан Института за упоредно право у Београду, председник савета Института за јавну управу и радне односе при Правном факултету у Љубљани, арбитар Спољнотрговинске арбитраже, председник Суда части Привредне коморе СР Словеније, главни уредник „Правника“, потпредседник и члан председништва Савеза удружења правника СР Словеније. Да би се добила пуна слика његовог прегалаштва у правном животу, треба додати и његово учешће на правничким састанцима и давање мишљења по законодавним питањима. За своју друштвену делатност одликован је 1965. орденом Заслуга за народ са сребрним венцем.

Неисцрпну енергију показао је проф. Јухарт и као правни писац. На првом месту треба истаћи његово животно дело, Цивилно процесно право ФНР Југославије, објављено 1961, за које је следеће године примио награду задужбине Борис Кидрич. Та књига — о којој смо крајњу част да пишемо рецензију — представља најпотпунији систематски приказ нашег послератног парничног поступка (стр. XVI + 654). У њој су сва значајна питања исцрпно обрађена, тако да поједина поглавља представљају скоро студије за себе. Аутор је у том делу показао не само крајњу савестност, него и ванредно познавање домаће и стране литературе. Једно обележје овог рада је и примена упоредноправног метода, уз способност писца да оцени прихватаљивост појединих ставова за правни систем социјалистичке Југославије. Пored ове књиге, пок. проф. Јухарт написао је скрипта Цивилно процесно право, 1962. и Цивилно извршило право, 1962. 1967. године објавио је, као штампано дело, Цивилно процесно право, у

мањем обиму (стр. 309). Водећи рачуна о потребама праксе, дао је 1963. Закон о парничном поступку са објашњењима, који садржи исцрпна упутивања на домаћу литературу и податке о одлукама врховних судова.

Осим наведених дела, проф. Јухарт је и писац читавог низа чланака из дисциплине у којој је био специјалист. Помињемо само најзначајније: Сакупљање процесне грађе; Инцидентна тужба за утврђење; Правоснажност и процесно пребијање; Трочлана судска изрека; Пребијање у парници; Признање као основ пресуде на основу признања; Предмет спора у брачним парницама; Преиначење тужбе. Неки од тих чланака по садржајном богатству представљају читаве мале монографије.

Својим радовима пок. проф. Јухарт извршио је снажан утицај на словеначку и југословенску науку и праксу, те његова смрт представља крупан губитак.

У личним односима пок. проф. Јухарт био је племенит човек, спреман да сваког саслуша, охрабри и помогне.

Слава му!

Б. Познић

ПРОФЕСОР МАРИЈАН ХОРВАТ (1903—1967)

Двадесет деветог децембра немилосрдна смрт однела је заувек др Маријана Хорвата, професора Римског права на Правном факултету у Загребу.

Професор Маријан Хорват рођен је у Загребу 10. 1. 1903. Основну школу, класичну гимназију и правни факултет завршио је у Загребу, увек само са одличним оценама. За доктора права промовисан је 1926. У међувремену завршио је музичку академију и до краја живота био изврстан клавириста. У току 1926/27. год. слушао је у Паризу предавања из Римског права проф. Колинеа и Ноаја. По повратку у Загреб бавио се адвокатуром. Од 1938. је наставник Римског права на Правном факултету у Загребу, најпре као хонорарни наставник, затим приватни доцент (1940) ванредни (1940) и редовни професор (1945). 1961. изабран је за дописног члана Југославенске академије знаности и умјетности. У међувремену био је два пута декан (1947/48. и 1956/57) и продекан (1948/49. и 1957/58) Факултета и ректор (1958—60) и проректор (1960—62) Свеучилишта у Загребу. Дванаест година (1953—1965) био је главни уредник часописа „Зборник Правног факултета у Загребу“.

По доласку на факултет проф. Хорват је своју изванредну интелигенцију и ерудицију, широко опште образовање, таленат и неисцрпну радну енергију посветио науци и настави Римског права. Многи његови радови остаће трајан значајан прилог нашој и светској правној историографској литератури.

Питање које је проф. Хорвата највише занимало и коме је посветио своје најзначајније радове јесте bona fides — савесност, поштење и поверење у правним односима. Године 1939. објавио је о томе своју прву монографију под насловом: „Bona fides у развоју римског обвезног права“ (Загреб, 1939, стр. 160), која му је донела професорску хабилитацију. Сигурним кораком и врло богатим и допадаљивим, а прецизним и јасним речником, проф. Хорват у тој књизи води читаоца кроз лабиринт извора, текстова, коњунктура, хипотеза и мишљења о овом питању, које је било и остало занимљиво и значајно од римског права до данас. Налазећи већ тада ослонац у економским и друштвеним односима Римљана са поко-

реним народима, проф. Хорват са сигурношћу дискутује са мишљењима других аутора, одбацује их или прихвата и тиме крчи пут својим врло убедљивим оригиналним решењима проблема на које је наишао. Овом питању се проф. Хорват враћа још два пута из новог аспекта и са новим аргументима. Први пут чланком: „Osservazioni sulla bona fides nel diritto romano obbligatorio“, објављеним у „Studi in onore di Vincenzo Arangio—Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento“ (Napoli, 1953), и други пут чланком „Акције bonae fidei“, објављеним у Зборнику Правног факултета посвећеном проф. Ајзнеру (Загреб, 1956).

Друго питање које је дуже времена окупирао проф. Хорвата, јесте питање најстаријег римског грађанског поступка, односно његове поделе на фазе *in iure* и *apud iudicem*. 1938. објавио је о томе рад „Савремени назови о постанку и значају дводиобе римског приватног процеса (Мјесечник, 1938, бр. 4 и 5). 1958. и 1959. се понова вратио на то питање чланцима „О дводиоби у најстаријем римском цивилном процесу“ (*Зборник Правног факултета у Загребу*, 1958) и „*Deux phases du procès romain*“ (*Mélanges Henri Levy—Bruhl*, Paris, 1959). О истом питању одржао је и предавања на правним факултетима у Хамбургу, Оксфорду, Кембриџу, Глазгову и Абердину.

Поред ових, проф. Хорват је обрађивао и многа друга питања историје римског права: *usucapio*, политички аспекти римске кодификације, извори права и купопродаја.

Проф. Хорват је написао и три уџбеника римског права. Први, под називом „Римска правна повијест“ (Загреб, 1943), обрађује „историјски део“ римског права. Други, под називом „Римско право“ (Загреб, 1948) написао је заједно са проф. Б. Ајзнером. Трећи, под називом „Римско право“, доживео је, непосредно пред ауторову смрт, пето издање. Сви ови уџбеници одликују се обиљем обухваћеног материјала и поузданошћу, педантном провереношћу наведених чињеница.

Поред римског права научну радозналост проф. Хорвата привлачила су и питања средњовековне хрватске и опште правне историје. Његов таленат дошао је и овде у истој мери до изражаја. О томе сведоче следеће три врло запажене расправе: „Опорука сплитског приора Петра“ (објављена у 283. књизи Рада ЈАЗУ), рад „О Трогирској заводској књизи из 1326.“ (објављен у бечком Архиву за историју словенства и источне Европе) и „План мировне организације чешкога краља Јурија Пољебрадског“ (објављен такође у Раду ЈАЗУ). Посебно место у овом низу радова заузима рад „Прекомјерно оштећење (*laesio enormis*)“ (објављен у 322. књизи Рада ЈАЗУ) у коме је ово значајно и данас врло интересантно питање обрађено историјски и упоредноправно од римског права до данас.

Проф. Хорват био је активан и цењен члан више домаћих и иностраних научних друштава, на чијим научним скуповима је више пута са видним успехом саопштавао резултате својих истраживања. Поменућемо: Повијесно друштво Хрватске, Југословенско удружење за политичке науке, *Société d'Histoire de Droit français et étranger*, са седиштем у Паризу, *Société d'Histoire de Droits de l'Antiquité* са седиштем у Бриселу, *Société „Jean Bodin“ pour l'Histoire des institutions*, са седиштем у Бриселу, *Société de législation comparée*, са седиштем у Паризу, итд.

Иако је давно напустио адвокатуру и целог живота се бавио римским правом, проф. Хорват није никад прекинуо везу са позитивним правом и живом свакодневном правном праксом. Скоро кроз цео тај период био је наизменично или истовремено поротник Вишег привредног суда СРХ у Загребу, арбитар Спољнотрговинске арбитраже у Београду и саветник СИБ-а.

Друштвени рад професора Хорвата није мање активан ни значајан од његовог научног и наставничког рада. Била би дуга листа његових активности на овом пољу и функција које је обављао. Навешћемо само

неке: председник Друштва Свеучилишних наставника, потпредседник Удружења правника Хрватске, члан Савета Адвокатске коморе у Загребу, члан Савета за научни рад Хрватске, члан Савезне комисије за културне везе са иностранством, члан управе Хрватског гласбеног завода, председник Савета издавачког завода Матице хрватске итд.

Свуда, у научном, наставничком и друштвеном раду, у колегијалним и личним односима, зрачила је хумана личност професора Хорвата, увек спремна да разуме, посаветује и помогне. Зато ће, поред његових дела, у срцима свих његових ученика, сарадника, колега и пријатеља остати у трајном сећању и његова личност.

Драгомир Стојчевић

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА

КОНКУРС ЗА НАГРАДНЕ ТЕМАТЕ

Факултетско веће на седници од 12. априла 1968. године одредило је списак наградних темата поводом 29. Новембра 1968. године.

I. Катедра за правну историју

1. Декрет о миру декрет о земљи
2. Стварање југословенске државе 1918.
3. Програмски ставови српске социјал-демократије о националном питању
4. Порекло и развој тестаментa у римском праву

II. Катедра за кривично право

1. Нехат као облик виности
2. Кривичне санкције према малолетницима
3. Кривична дела против сигурности у јавном саобраћају
4. Претходни кривични поступак
5. Оштећени у кривичном поступку

III. Катедре за грађанско право

Породично право

1. Издржавање необезбеђеног брачног друга
2. Старатељство над лицима лишеним пословне способности

Привредно право

1. Нелојална конкуренција у условима нашег тржишта
2. Одговорност извођача радова по уговору о грађењу
3. Правни облици интеграције привредних организација
4. Самоуправљање у пољопривреди кроз кооперацију
5. Инострана улагања у домаћу привредну организацију и проблеми друштвене својине
6. Пословни одбор односно слична тела у привредним организацијама у којима су уложена инострана средства (однос редовних органа привредних организација и пословног одбора)
7. Ограничено јемство погона у уједињавању средстава предузећа (Правна дејства и модалитети. Начелне погодности и слабости регулисања)

8. Компензација потраживања преко банака и други облици пребијања (правне импликације)
9. Менични есконт и реесконт и његове могућности коришћења у банкарском систему.
10. Непреносивост или преносивост самоуправних права путем уговора.

Облигационо право

1. Одговорност за физичке мане ствари и гаранција произвођача
2. Начело аутономије воље у уговорном праву.

Увод у грађанско право и Стварно права (доцент др Обрен Станковић)

1. Правна природа станарског права
2. Службености на друштвеној својини
3. Лична својина у нашем позитивном праву
4. Виндикациона тужба
5. Застарелост

Ауторско право и право индустријске својине

1. Правна заштита уметника извођача у Југославији.
2. Систем правне заштите који пружа Универзална конвенција за ауторско право у поређењу са Бернском и Пан-америчком конвенцијом о ауторскоправној заштити
3. Правна заштита непатентираног проналаска.

IV. Катедра за међународно право и међународне односе

1. Значај Берлинског конгреса 1878. године за балканске земље
2. Међународни уговори и треће државе
3. Значај Женевских споразума о Индокини од 1954 г. за мирно решење сукоба у Вијетнаму
4. Југославија и Кенеди рунда

V. Катедра за друштвено-економске науке

1. Теоријски и практични проблеми југословенског система привређивања
2. Карактер модела планирања у Југославији
3. Порез на промет у нашем привредном систему
4. Развој југословенске индустрије и садашња царинска политика
5. Актuelни проблеми формирања јединственог привредног подручја Југославије

VI. Катедра за политичке науке

1. Смисао, значај реорганизације Савезне и републичке управе
2. Ванредна правна средства у прекршајном поступку
3. Утврђивање чињеница у управном спору (за упутства о литератури заинтересовани се могу обратити за тему 1. проф. др Павлу Димитријевићу и др Драгољубу Каврану а за теме 2 и 3 проф. др Драгашу Денковићу и доцент др Александру Стојановићу)
4. Уставна концепција о правима и слободама грађана у Југославији
5. Судско обезбеђење слободе и права грађана (за упутства о литератури о темама 4 и 5 заинтересовани се могу обратити доценту др Павлу Николићу)
6. Однос Савеза комуниста Југославије и Социјалистичког савеза у теорији и пракси
7. Положај и улога синдиката
8. Теорија права професора Тасића (за тему 6 и 7 за упутства о литератури заинтересовани се могу обратити проф. др Иванки Срњић и др Павлу Ристићу).
9. Самоуправна нормативна делатност радних организација у области радних односа
10. Међусобни односи чланова радне заједнице у радним организацијама (за упутства о литератури заинтересовани се могу обратити за теме 9 и 10 проф. др Александру Балтићу, проф. др Милану Деспотовићу).
11. Социологија и политичка филозофија
12. Русоова критика друштва (за упутства о литератури заинтересовани се могу обратити проф. др Михаилу Бурићу)
13. Политички и правни аспекти федерализма
14. Садржина социјалистичке демократије
15. Основне карактеристике социјалистичког права (за упутства о литератури за теме 8, 13 14 и 15 обратити се проф. др Стевану Врачару)
16. Начело солидарности у социјалном осигурању Југославије (за упутства о литератури за тему 16 обратити се проф. др Михаилу Ступару)
17. Руководилац као организатор радног процеса (за упутства о литератури обратити се проф. др Павлу Димитријевићу)

VII. Катедра за социологију права

1. Друштвени услови остваривања самоуправљања
2. Појам елите у делима Рајта Милса

3. Однос између теорије класа и теорије друштвене стратификације
4. Политичка и људска пракса
5. Марксов однос према грчкој култури
6. Утопија и утопијска свест.

Факултетско веће на седници од 24. маја 1968. године одредило је темате поводом Дана студената 4. априла из Фонда пок. Николаја Пахорук-кова, и то:

1. Истражни судија у претходном кривичном поступку
2. Евентуални умишљај
3. Проблем узрочности у кривичном праву

САДРЖАЈ — СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS — ARTICLES

ЧЛАНЦИ — СТАТЬИ — ARTICLES

- Др Александар Балтић: Даља изградња самоуправног радног права
и радног законодавства — — — — — 175
*Дальнейшее построение самоуправляемого трудового права и
трудоого законодательства* — — — — —
*Forther Development of the Self-management Labour Law and
Legislature* — — — — —
*L'édification ultérieure du droit de travail autonome et de la légi-
slation de travail* — — — — —
- Д. А. Керимов: О друштвеним проблемима човека у савременој висо-
ко механизированој и аутоматизованој производњи — — — — — 185
*Об общественных проблемах человека в современном высоко-
механизированном и автоматизированном производстве* — — — — —
*Social problems of Man in the Modern Highly Mechanized and
Automated Production* — — — — —
*Les problèmes sociaux de l'homme dans la production hautement
mécanisée et automatisée contemporaine* — — — — —
- Др Радомир Лукић: Формална социологија Георга Зимла — — — — — 199
Социологија Георга Симмеля — — — — —
Georg Ziml's Formal Sociology — — — — —
La sociologie formelle de Georg Simmel — — — — —
- Др Драгаш Денковић: Омбудсман као заштитник законитости и пра-
ва грађана — — — — — 229
Омбудсман как защитник законности и прав граждан — — — — —
Ombudsman as the Protector of Legality and Citizen's Rights
*L'Ombudsman en tant que protecteur de la légalité et des droits
du citoyen* — — — — —
- Др Јелена Даниловић: Actio de in rem verso од римског права до ау-
стријског Грађанског законика — — — — — 243
*Actio de in rem verso от римского права до австрийского граж-
данского кодекса* — — — — —
*Actio de in rem verso since the Roman Law to the Austrian Civil
Code* — — — — —
*Actio de in rem verso depuis le Droit romain jusqu'au Code civil
autrichien* — — — — —
- Др Љубица Кандић: Аграрно питање и устав СХС из 1921. год. — — — — — 265
*Аграрный вопрос и Конституция Королевства сербов, хорватов
и словенцев 1921 года* — — — — —
Agrarian Policy and the SHS Constitution of 1921 — — — — —
La question agraire et la Constitution serbo-croato-slovène de 1921

СУДСКА ПРАКСА — СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА — JURISPRUDENCE

- Др Мирослав Б. Борђевић: Узрочност код кривичног дела квалифи-
кованог тежом последњом — — — — — 279
Причинностъ в уголовном преступлении с тяжелыми послед-
ствиями — — — — —
Cause of a Criminal Act Qualified by a more Serious Consequence
La causalité dans le délit criminel qualifié par une lourde consé-
quence — — — — —
- Лука Драгојловић: Поништавање и укидање ранијег решења у обнов-
љеном поступку — — — — — 284
Аннулирование и упразднение прежнего решения в возобнов-
ленном процессе — — — — —
Annulment and Cancellation of a Previous Decision in the
Renewed Administrative Procedure — — — — —
L'annulation et la rupture de la décision antérieure dans la procé-
dure renouvelée — — — — —

БЕЛЕШКЕ — ЗАМЕТКИ — NOTES

- Др Никола Стјепановић: Конференција Округлог стола за админи-
стративне науке — — — — — 287
Конференција Круглого стола по административным наукам,
Копенгаген, јула 1967 г. — — — — —
Round Table of Administrative Sciences, Copenhagen, July 1967
La Conférence de la Table Ronde des sciences administratives,
Copenhague, juillet 1967 — — — — —
- Др Павле Николић: VII Светски конгрес међународног удружења за
политичке науке — — — — — 293
VII Всемирный конгресс международного объединения по
политическим наукам — — — — —
VIIth World Congress of the International Association of Political
Sciences — — — — —
Le VIIe Congrès mondial de l'Association internationale des scien-
ces politiques — — — — —
- Др Стеван Борђевић: Хашка Академија за међународно право у 1968.
години — — — — — 294
Гаагская академия по международному праву в 1968. г. — — —
The Hague Academy of International Law in 1968 — — —
L'Académie de droit international de la Haye dans l'année 1968
- Др Марко Младеновић: Прослава шест стоте годишњице Универзите-
та у Печују и Међународна конференција о породичном праву 295
Празднование 600-летия университета в городе Печуй и меж-
дународная конференция по семейному праву — — — — —
Celebration of the 600th Anniversary of the University at Pecs and
the International Conference of Family Law — — — — —
La Célébration du sixième centenaire de l'Université de Pecs et
la conférence internationale sur le droit familial — — — — —

ПРИКАЗИ — ОБЗОРИ — REVIEWS — COMPTES RENDUS DES LIVRES

- Мирослава Бабић: Др Валтазар Божишић: Метод и систем кодифика-
ције имовинског права у Црној Гори — — — — — 299

- Др Валтазар Богишич: „Метод и система кодификации имущественного права в Черногории” — — — — —
- Dr Valtazar Bogišić: „Method and System of the Codification of Property Law in Monte Negro” — — — — —
- Dr Valtazar Bogišić: „La méthode et le système de la codification du droit patrimonial au Monténégro” — — — — —
- Миодраг Орлић: Советское гражданское право. Под редакцией проф. Д. М. Генкина и доц. Я. А. Куника, издательство „Высшая школа”, Москва. — — — — — 302
- Др Ивица Јанковец: Др Предраг Ж. Шулејић: „Осигурање од грађанске одговорности”, Београд 1967, стр. 166. — — — — — 307
- Д-р Предраг Ж. Шулејић: „Страхование от гражданской ответственности”, Белград, 1967, стр. 166 — — — — —
- Dr Predrag Ž. Sulejić: „Insurance against Civil Responsibility”, Beograd 1967, p. 166 — — — — —
- Dr Predrag Ž. Sulejić: „L'assurance de la responsabilité civile”, Beograd 1967, p. 166 — — — — —
- Др Мирослав Петровић: Ангел С. Ангелов: Финансово право на НР България”, II преработено издање, Софија, стр. 424. — — — — — 309
- Ангел С. Ангелов: „Финансовое право в НР Болгарии”, второе переработанное издание, София 1967 г., — — — — —
- Angel S. Angelov: „Finansovo pravo na NR B'lgaria, II Revised Edition, Sofia 1967, p. 424 — — — — —
- Angel S. Angelov: „Le droit financier de la République populaire de Bulgarie”, deuxième édition revue et corrigée, Sofia, 1967, p. 424 —
- Др Вида Чок: Yearbook of Air and Space Law, 1965. Montreal, Mc Gill University, Institute of Air and Space Law, 1967. p. XXIII + 705 310
- Др Милан Јовановић: Др Миливој Деспот: „Суверенитет у простору изнад државне територије, издање Института за упоредно право, Београд 1966. — — — — — 311
- Д-р Миливој Деспот: „Суверенитет воздушного пространства над государством”, издание Института, сравнительного права, Белград 1966. — — — — —
- Dr Milivoj Despot: „Sovereignty in the Space Above the State Territory”, Edition of the Institute of Comparative Law, Beograd, 1966
- Dr Milivoj Despot: „La souveraineté dans l'espace au-dessus de territoire de l'Etat”, édition de l'Institut de droit comparé, Beograd, 1966. —
- Весна Јанковић: Др Зденко Вајнер — — — — — 312

IN MEMORIAM

- Др Боривоје Познић: Проф. др Јоже Јухарг — — — — — 314
- Др Драгомир Стојчевић: Професор Мирнјан Хорват — — — — — 315

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА — ФАКУЛЬТЕТСКАЯ ХРОНИКА — CHRONICLE OF THE FACULTY — CHRONIQUE DE LA FAKULTEE

- Конкурс за наградне темате — — — — — 318

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откупце на машини са проредом и са довољно белине са стране. Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе тромесечно.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду” у 1968. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин.	20.—
2. За један примерак	„ „	5,50.—
3. За појединце	„ „	14.—
4. За један примерак	„ „	4.—
5. За студенте (редовне и ванредне)	„ „	10.—
6. За један примерак	„ „	3.—

Претплата за иностранство износи н. д. 37,50 (USA \$ 2,50).

Претплату слати на жиро-рачун Правног факултета у Београду број 608-3-917-5

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар Револуције 67, тел. 331-178

